رضي الله عنهم

HADİS USÛLÜ

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 252

HADİS USÛLÜ

Prof. Dr. Ahmet YÜCEL

31. Baskı

İstanbul 2017

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 252

ISBN 978-975-548-269-9
Sertifika No: 16209

Kitap Adı
Hadis Usûlü

Yazar
Prof. Dr. Ahmet YÜCEL

Sayfa Tasarım
Hamit SAĞLAM

Kapak Tasarım
Eren SAKIZ

Baskı:
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İSTANBUL
Tel: 0212 412 17 77
Sertifika No: 12027

31. Baskı
Ağustos 2017 - İSTANBUL

Bu eserin bütün hakları İFAV'a aittir.
Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi:
M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nuhkuyusu Cad. No: 110 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 11
ÖNSÖZ 13

BİRİNCİ BÖLÜM
HADİSİN ÖNEMİ ve TEMEL KAVRAMLARI

I. ÖNEMİ 17
A. PEYGAMBERLİĞİN GEREKLİLİĞİ 17
B. HZ. PEYGAMBER'İN GÖREVLERİ 19
1. Tebliğ 20
2. Tebyîn 21
a. Mücmel âyetleri açıklamak 22
b. Müşkil âyetleri açıklamak 23
c. Umumilik ifade eden âyetleri tahsis etmek 24
d. Âyetlerdeki mutlak ifadeleri takyid etmek 25
e. Âyetlerdeki hükümleri teyit etmek 26
3. Tezkiye 27
4. Kur'ân'da Bulunmayan Hükümler Koymak 30
II. TEMEL KAVRAMLARI 32
A. HADÎS (اَلْحَدِيثُ) 32
1. Hadîsin Unsurları 33
2. Hadîsin Yapısı 35
a. Sened 35
aa. Senedin tercümesi 38
ab. Senedde tahvil uygulaması 39
b. Metin 39
B. SÜNNET (اَلسُّنَّةُ) 40
1. Sözlük ve Terim Anlamları 40
2. Sünneti Tespitte Farklı Yaklaşımlar 41
a. Ehl-i re'y ve ehl-i amelin yaklaşımı 42
b. Ehl-i hadîs ve İmam Şâfiî'nin yaklaşımı 44
C. HABER ve ESER (اَلْخَبَرُ وَالْأَثَرُ) 46
1. Haber (اَلْخَبَرُ) 46
2. Eser (اَلْأَثَرُ) 47

İKİNCİ BÖLÜM
HADİS USÛLÜNÜN TANIMI VE KAYNAKLARI

I. TANIMI 51
II. KAYNAKLARI 53
A. ÜÇÜNCÜ ASIRDA TELİF EDİLENLER 53
B. DÖRDÜNCÜ ASIR VE SONRASINDA TELİF EDİLENLER 61
1. Mütekaddimûn Dönemi Eserleri 62
2. Müteahhirûn Dönemi Eserleri 66
3. Son Dönem Eserleri 68
a. Genel Nitelikli Eserler 69
b. Akademik Nitelikli Eserler 70
c. Oryantalistlerin Çalışmaları 72
d. İslâm Modernistlerinin Çalışmaları 73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
RİVÂYET

I. RİVÂYETİN KEYFİYETİ 79
A. HADİS ÖĞRENİM ve ÖĞRETİM METOTLARI 79
1. Semâ ve Kırâat (اَلسَّمَاعُ مِنْ لَفْظِ الشَّيْخِ وَالْقِرَاءَةُ عَلَى الشَّيْخِ) 81
a. Sözlük ve terim anlamları 81
b. Amaçları 82
ba. Yazı hatalarını düzeltmek 82
bb. Hadîsin yorumunu öğrenmek 82
bc. Hadîsin rivâyet edene aidiyetini öğrenmek 82
bd. Hadîsin sıhhatini öğrenmek 83
2. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebe (وَالْمُنَاوَلَةُ وَالْمُكَاتَبَةُ اَلْإِجَازَةُ) 83
a. Sözlük ve terim anlamları 83
b. Şartları 84
3. İ'lâm, Vasıyyet ve Vicâde (إِعْلَامُ الشَّيْخِ وَالْوَصِيَّةُ وَالْوِجَادَةُ) 85
a. Sözlük ve terim anlamları 85
b. İlk asırlarda kullanımları 86
B. RİVÂYET LAFIZLARI (اَلْفَاظُ الْأَدَاءِ اَوْ صِيَغُ الْأَدَاءِ) 88
1. Semâ Metoduna Delâlet Edenler 89
2. Kırâat Metoduna Delâlet Edenler 90
3. İcâzet Metoduna Delâlet Edenler 90

4. Münâvele Metoduna Delâlet Edenler 91
5. Mükâtebe Metoduna Delâlet Edenler 91
6. Vasıyyet Metoduna Delâlet Edenler 91
7. Vicâde Metoduna Delâlet Edenler 91
8. Rivâyet Metotlarının Hepsine Delâlet Eden Lafızlar 91
C. HADİS OKUMA USULLERİ 93
II. RİVÂYETİN SIFATI 94
A. LAFZEN RİVÂYET (اَلرِّوَايَةُ بِاللَّفْظِ) 94
B. MÂNEN RİVÂYET (اَلرِّوَايَةُ بِالْمَعْنَى) 96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
RÂVİ

I. TANIMI VE ÖNEMİ 103
II. KİMLİĞİ 104
A. İSİM VE KÜNYE BİLGİSİ 106
B. NİSBE BİLGİSİ 106
C. LAKAP BİLGİSİ 107
D. KARDEŞ RÂVİLER 108
E. MÜTEŞÂBİH RÂVİLER 108
F. AKRÂN RÂVİLER 109
III. VASIFLARI 109
A. ADÂLET (اَلْعَدَالَةُ) 110
B. ZABT (اَلضَّبْطُ) 112
IV. KUSURLARI (مَطَاعِنُ عَشَرَة) 113
A. ADÂLET SIFATIYLA İLGİLİ KUSURLAR 113
1. Kizbü'r-râvi 114
2. İttihâmü'r-râvi bi'l-kizb 114
3. Fısku'r-râvi 114
4. Bid'atü'r-râvi 115
5. Cehâletü'r-râvi 115
B. ZABT SIFATIYLA İLGİLİ KUSURLAR 116
1. Fuhşu'l-galat 116
2. Fartu'l-gaflet 116

3. Vehim 117
4. Muhâlefetü's-sikât 117
5. Sûu'l-hıfz 118
V. TENKİDİ (اَلْجَرْحُ وَالتَّعْدِيلُ) 118
A. GÜVENİLİRLİK AÇISINDAN RÂVİLER 120
1. Güvenilir Râviler 120
2. Zayıf Râviler 120
3. Metrûk Râviler 121
B. TENKİD LAFIZLARI (اَلْفَاظُ الْجَرْحِ وَالتَّعْدِيلِ) 121
1. Güvenilir Râvilere Delâlet Edenler 122
2. Zayıf Râvilere Delâlet Edenler 122
3. Metrûk Râvilere Delâlet Edenler 123
VI. TABAKALARI (طَبَقَاتُ الرُّوَاةِ) 125
A. SAHÂBE (اَلصَّحَابَةُ) 126
1. Rivâyetleri Açısından 127
2. Adâleti Açısından 129
B. TÂBİÎN (اَلتَّابِعُونَ) 133
C. TEBE-İ TÂBİÎN (تَبَعُ التَّابِعِينَ) 134
VII. KAYNAKLARI 135

BEŞİNCİ BÖLÜM

MERVÎ

I. KAYNAĞI AÇISINDAN 141
A. KUDSÎ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْقُدْسِيُّ) 142
B. MERFÛ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ) 146
C. MEVKUF HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَوْقُوفُ) 147
D. MAKTÛ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَقْطُوعُ) 149
II. İFADE ETTİĞİ BİLGİ DEĞERİ AÇISINDAN 150
A. MÜTEVÂTİR (اَلْمُتَوَاتِرُ) 153
1. Tanımı 153
a. Kelâm âlimlerinin tanımı 153
b. Usûl âlimlerinin tanımı 154
c. İbn Hacer'in tanımı 156

2. Çeşitleri 156
a. Lafzî mütevâtir (اَلْمُتَوَاتِرُ اللَّفْظِيُّ) 156
b. Manevî mütevâtir (اَلْمُتَوَاتِرُ الْمَعْنَوِيُّ) 158
3. Bilgi Değeri 159
B. ÂHÂD (اَلْأَحَادُ) 161
1. Tanımı 161
2. Çeşitleri 161
a. Meşhûr hadîs (اَلْمَشْهُورُ اَلْحَدِيثُ) 161
b. Azîz hadîs (اَلْعَزِيزُ اَلْحَدِيثُ) 164
c. Garîb veya ferd hadîs (اَلْغَرِيبُ اَوِ الْفَرْدُ اَلْحَدِيثُ) 164
3. Bilgi Değeri 166
III. SIHHAT AÇISINDAN 170
A. SAHÎH HADÎS (اَلْحَدِيثُ الصَّحِيحُ) 171
1. Sahîh Hadîsin Tespitinde Farklı Yaklaşımlar 171
a. Ehl-i hadîs'in yaklaşımı 171
b. Ehl-i re'y ve Mu'tezile'nin yaklaşımı 173
c. Şia'nın yaklaşımı 175
d. Ehl-i zühd ve tasavvufun yaklaşımı 176
e. Oryantalistlerin yaklaşımı 176
f. İslâm modernistlerinin yaklaşımı 179
2. Çeşitleri 179
a. Sahîh li zâtihî (لِذَاتِهِ اَلصَّحِيحُ) 180
b. Sahîh li gayrihî (اَلصَّحِيحُ لِغَيْرِهِ) 180
B. HASEN HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْحَسَنُ) 182
1. Tanımı 182
2. Çeşitleri 183
a. Hasen li zâtihî (اَلْحَسَنُ لِذَاتِهِ) 183
b. Hasen li gayrihî (اَلْحَسَنُ لِغَيْرِهِ) 183
C. ZAYIF HADÎS (اَلْحَدِيثُ الضَّعِيفُ) 186
1. Tanımı 186
2. Çeşitleri 187
a. İsnadındaki kopukluk sebebiyle zayıf hadîsler 187
aa. Muallak hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُعَلَّقُ) 187
ab. Münkatı' hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُنْقَطِعُ) 189

ac. Mu'dal hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُعْضَلُ) 190
ad. Mürsel hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُرْسَلُ) 190
ae. Müdelles hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُدَلَّسُ) 193
b. Râvisindeki kusur sebebiyle zayıf olan hadîsler 195
ba. Muallel hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُعَلَّلُ) 195
bb. Muzdarib hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُضْطَرِبُ) 197
bc. Münker hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُنْكَرُ) 198
bd. Şâz hadîs (اَلْحَدِيثُ الشَّاذُّ) 200
be. Maklûb hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمَقْلُوبُ) 201
bf. Müdrec hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُدْرَجُ) 203
bg. Musahhaf ve muharref hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُصَحَّفُ وَالْمُحَرَّفُ) 205
3. Zayıf Hadîsle Amel 207
D. MEVZÛ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَوْضُوعُ) 209
1. Tanımı 209
2. Tarihçesi ve Hadîs Uydurma Sebepleri 210
3. Hadîs Uydurmaya Karşı Alman Tedbirler 213
4. Uydurma Hadîsleri Tanıma Yolları 213
5. Uydurma Hadîslerle İlgili Eserler 214

ALTINCI BÖLÜM

HADÎS İLİMLERİ

I. CERH VE TA'DÎL (اَلْجَرْحُ وَ التَّعْدِيلُ) 220

II. İLELÜ'L-HADÎS (عِلَلُ الْحَدِيثِ) 223

III. GARÎBÜ'L-HADÎS (غَرِيبُ الْحَدِيثِ) 225

IV. MUHTELİFÜ'L-HADÎS (مُخْتَلِفُ الْحَدِيثِ) 227

V. NÂSİH VE MENSÛH (نَاسِخُ الْحَدِيثِ وَ مَنْسُوخُهُ) 230

VI. ESBÂBÜ VURÛDÜ'L-HADÎS (اَسْبَابُ وُرُودِ الْحَدِيثِ) 231

BİBLİYOGRAFYA 239
KARMA İNDEKS 249
VEFAT TARİHLERİ LİSTESİ 267

KISALTMALAR

a. e.	: aynı eser
a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale ve madde
a.mlf.	: aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	: aynı yer
b.	: bin (oğlu)
bk.	: bakınız
bint.	: bint (kızı)
c.	: cilt
çoğ.	: çoğulu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Hz.	: Hazreti
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
r.a.	: radıyallahü anh (anhâ)
s.a.	: sallallahu aleyhi ve sellem
s.	: sayfa
sy.	: sayı
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire

ÖNSÖZ

Hadîs usûlü, Hz. Peygamber'e ait bilgilerin aslına uygun nakli ile Ona ait olanla olmayanı ayırt etmek amacıyla konulan prensipleri belirleyip bunlarla ilgili terimleri konu edinen bir ilimdir. Sözü edilen prensipler büyük çoğunluğu rivâyet döneminde olmak üzere tarihî süreçte ihtiyaca göre belirlenmiş, uygulanmış ve geliştirilmiştir. Bu sebeple hadîsle ilgili rivâyet prensiplerini ve oluşan kavramları doğru olarak kavrayabilmek tarihî süreç içindeki gelişimlerini dikkate almayı gerektirmektedir.

Mevcut hadîs usûlü eserlerinin genellikle müteahhirûn dönemi eserlerinden İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ini esas aldıkları söylenebilir. Ancak İbnü's-Salâh bu eserinde rivâyet dönemindeki ekollerin farklı yaklaşımlarını dikkate almamıştır. Halbuki hadîs usûlü prensiplerinin oluşup uygulandığı rivâyet döneminde hadîslerin rivâyeti, sıhhatlerinin tespiti ve yorumlanması hususlarında farklı yaklaşımlar bulunmaktaydı. Bu çalışmada imkân ölçüsünde ekollerin farklı yaklaşımlarına da yer verilmeye çalışılmıştır.

İlahiyat Fakültelerinde lisans seviyesinde ders kitabı olması amacıyla telif edilen bu eserde hadîs usûlü prensipleri, ortaya çıktıkları tarihî süreçleri ve farklı yaklaşımlar da dikkate alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konuların ana çerçevesi sunulduktan sonra detaylarıyla ilgili ileri seviyede araştırma yapmak için ilgili konunun temel kaynaklarına işaret edilmiştir.

Eser daha önceki baskılarda *Hadîs Tarihi ve Usûlü* ismiyle yayımlanmıştı. Söz konusu baskılarda hadîs tarihi kısmı, rivâyet dönemine kadar ele alınmıştı. Bu baskıda ise hadîs tarihi kısmı başlangıçtan günümüze kadar tamamlanarak *Hadîs Tarihi* ismiyle müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır. Hadîs usûlü konularını ihtiva eden bu eserin de *Hadîs Usûlü* ismiyle müstakil bir kitap olarak yayımlanması uygun görülmüştür. Önceki baskılarla ilgili ilim ehlinin teklif ve tenkitleri dikkate alınmıştır. Bu çerçevede hadîs ilminin bazı temel kavramları Arapça olarak yazılmış ve Arapça metinlerin tamamı harekelenmiştir.

Eser altı bölüm olarak planlanmıştır. Birinci bölümde, hadîsin önemi ve temel kavramları ele alınmıştır. İkinci bölümde, hadîs usûlünün tanımı ve kaynakları tetkik edilmiştir. Üçüncü bölümde, rivâyet başlığı altında hadîs öğrenim ve öğretim metotları ile mânen ve lafzen rivâyet konuları incelenmiştir. Dördüncü bölüm râvi, beşinci bölüm ise mervî konularına tahsîs edilmiştir. Son bölümde ise hadîs ilimleri konu edilmiştir.

Eseri okuyup katkıda bulunan Doç. Dr. Nihat Yatkın, Doç Dr. Hüseyin Hansu Bey'lere teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca yayımlanmasını üstlenen M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı yetkililerine şükranlarımı sunarım.

Son olarak ilim ehlinden gelecek tenkit ve tavsiyeleri memnuniyetle beklediğimi ilâve etmeliyim.

Başta İlahiyat Fakültesi öğrencileri olmak üzere okuyanların istifade etmesi dileğiyle..

Ahmet YÜCEL

Üsküdar / İstanbul – 2011

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİSİN ÖNEMİ ve TEMEL KAVRAMLARI

I. ÖNEMİ

Başta söz ve uygulamaları olmak üzere Hz. Peygamber'le ilgili her türlü bilgi anlamında hadîsin önemini anlamak öncelikle peygamberliğin gerekliliği ve Hz. Peygamber'in görevleri konularını ele almayı gerektirmektedir. Bu sebeple hadîsin önemi aşağıda "Peygamberliğin Gerekliliği" ve "Hz. Peygamber'in Görevleri" başlıkları altında incelenecektir.

A. PEYGAMBERLİĞİN GEREKLİLİĞİ

Tarihte peygamberliği inkâr edenler veya muhal görenler olmuştur. Bu görüşü benimseyenlerin en önemli gerekçesi, insan aklının nübüvvete ihtiyaç hissettirmeyecek derecede yeterli olmasıdır. Berâhime ve Sâbie ile İbnü'r-Râvendî ve Ebû Bekir er-Râzî tarafından savunulan bu görüş aklın yeterliliği esasına dayanmaktadır. Bunlara göre bilginin yegâne kaynağı akıldır. Akıl bütün bilgileri elde etmek için yeterli bir kaynaktır. Ancak peygamberler aklın tek başına hüküm veremeyeceği konuları haber vermişlerdir. Ayrıca insan hayatında aklın idrak edemeyeceği durumlar da bulunmaktadır. Başta ibadetlerin şekli olmak üzere dünya ve âhiretle ilgili saadet ve felâket gibi konularda akıl âciz kalmaktadır.[1]

Kur'ân-ı Kerîm bir taraftan insanı üstün yönü ve yetenekleriyle tanıtırken diğer taraftan da onun eksikliklerine işaret etmek suretiyle aklın yetersizliği gerçeğini ortaya koymaktadır.

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ "*Biz insanı en güzel biçimde yarattık*"[2] ve وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي ءَادَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا "*Biz hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık*"[3] âyetlerinde insanın mükemmel bir yaratılışa sahip olduğu, diğer varlıklardan üstün kılındığı ifade edildiği gibi birçok âyette de insanın taşıdığı zaaflara

1 Peygamberliği inkâr edenler ve gerekçeleri hakkında geniş bilgi için bk. Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, s. 148-162.

2 et-Tîn 95/4.

3 el-İsrâ 17/70.

işaret edilmektedir. Nitekim وخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا "*İnsan zayıf yaratılmıştır*"[4] âyeti insanın zaaf noktalarının bulunduğunu ifade etmektedir. وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ "*İnsan, mal sevgisine aşırı derecede düşkündür*"[5], كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى "*İnsan kendini kendine yeterli görerek azar*"[6], وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ "*Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu*"[7], زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ "*Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı*"[8], وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ "*Onların çoğu şükretmezler*"[9], الَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ "*Onlar cimrilik edip insanlara da cimriliği emrederler*"[10], وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرٍّ "*İnsanlara bir zarar geldiği zaman, yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak (o zararın giderilmesi için) bize dua eder; fakat biz ondan sıkıntısını kaldırınca, sanki kendisine dokunan sıkıntıdan ötürü bize dua etmemiş gibi geçip gider*"[11], إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ "*Doğrusu insan çok zâlim, çok nankördür*"[12] وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا "*İnsan pek acelecidir*"[13], وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا "*İnsanoğlu pek eli sıkıdır*"[14], إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا "*Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır*"[15] gibi âyetlerde ise insanın pek çok zaaf noktası sayılmaktadır.

Yukarıda birinci grupta sıralanan âyetler insanın fizikî bakımdan mükemmel olduğu gibi akıl ve iradesiyle de diğer varlıklara üstün kılındığını ifade etmekte; ikinci grup âyetlerde ise mükemmel yönlerine rağmen insanın birtakım eksikliklerinin bulunduğuna işaret edilmektedir. Akıl sorumluluk için temel şart olsa da tek başına yeterli değildir. Allah, وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا "*Peygamber*

4 en-Nisâ 4/28.
5 el-Âdiyât 100/8.
6 el-Alak 96/6-7.
7 el-Bakara 2/251.
8 Âl-i İmrân 3/14.
9 Yûnus 10/60; Gâfir 40/61.
10 Hadîd 57/24.
11 Yûnus 10/12.
12 İbrâhim 14/34; el-İsrâ 17/67; el-Ahzâb 33/72.
13 el-İsrâ 17/11.
14 el-İsrâ 17/100.
15 el-Meâric 70/19.

göndermedikçe azap etmeyeceğini"[16], وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا "*Her ümmete bir peygamber gönderdiğini*"[17], ifade etmek suretiyle sorumluluğun vahiy göndermekle başladığını açıklamıştır. Zira vahiyden uzak kaldığı zamanlarda insan zaaflarının esiri olabilmekte, sahip olduğu mükemmelliğe rağmen taşıdığı zaaflar sebebiyle kötülük ve zulüm yapabilmektedir. İnsanın dünyada mutluluğu yakalayabilmesi, âhirette kurtuluşa ermesi, söz konusu zaaflarından kurtulmasıyla mümkün olabilmektedir. İnsanın özellikle âhirete yönelik bilgileri aklıyla elde etmesi mümkün değildir. Bu noktada insanoğlu akıl ve iradesini destekleyecek, eksikliklerini giderecek vahyî bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Nitekim tarihî veriler, vahyî bilgiden uzaklaştığı dönemlerde, insanoğlunun zaaflarına mağlûp olduğunu ve insanî özelliklerini yitirdiğini göstermektedir. Ancak her bir insan doğrudan yaratıcı güçle irtibata geçip ilahî vahyi elde edebilecek yaratılışa sahip değildir. Peygamberlere olan ihtiyaç da buradan kaynaklanmaktadır.

Kelâm âlimlerinin de ifade ettiği üzere aydınlık bulunmadığı zaman gözlerin göremediği gibi peygamberlerin bulunmaması durumunda da aklî bilgiler insanları yüce amaçlara ulaştıramaz. Zira akıl yürütme gücü ne kadar üstün olursa olsun mutlak bir bilgi kaynağı sayılmadığı gibi nefsânî arzuların ve çıkarların baskısını da ortadan kaldıramaz. Ayrıca akıl gaybı keşfedemez, hak inançları belirleyip benimsetemez, insanı bâtıl inançlara sapmaktan kurtaramaz.[18] Bu sebeple peygamberler Allah Teâlâ'nın insanlar arasından seçmek suretiyle onlara iletmek istediği ilahî vahyini kendileriyle ulaştırdığı seçkin insanlardır. Peygamberler insanların doğru düşünebilmeleri için gereken şaşmaz ilahî ölçüleri getirirler ve böylece onlara dünyada ve âhirette mutlu olmalarını temin edecek yolu gösterirler.

B. HZ. PEYGAMBER'İN GÖREVLERİ

Hz. Peygamber tüm insanlığa gönderilmiş son peygamberdir. O (s.a.) insanlara Allah'tan başka ilâh bulunmadığını, sadece O'na kulluk edilmesi gerektiğini, âhiret hayatının mutlaka geleceğini ve insanların hesaba çekileceğini, kurtuluşun nefsânî arzuların baskısını azaltıp erdemli bir hayat sürmekle mümkün olabileceğini ilan etmekteydi.

16 el-İsrâ 17/15.

17 en-Nahl 16/36.

18 Yavuz, "Peygamber", *DİA*, XXXIV, 258.

Diğer insanlar gibi bir insan olan[19] Hz. Peygamber üstlendiği ağır görevi yerine getirebilecek üstün vasıflarla da donatılmıştı.[20] Dolayısıyla O (s.a.) diğer insanlardan farklı bir kişilik ve birikime sahipti. Bu üstün vasıf ve birikimiyle O (s.a.) ahlakî, siyasî, hukukî, ekonomik ve sosyal alanlarda birçok değer ortaya koymuş ve bunları bilfiil uygulamıştır. O (s.a.) bütün bunları Peygamberlik görevi yanında devlet başkanlığı, kumandanlık, kadılık, müftülük gibi görevleri de üstlenerek gerçekleştirmiştir. Kısa sayılabilecek peygamberlik döneminde söz konusu görevleri en üst seviyede gerçekleştiren Hz. Peygamber'in en temel vazifesi insanları hidayete davet etmekti. O (s.a.), insanları doğru yola davet ederken Allah'ın kendisi vasıtasıyla insanlığa gönderdiği ilâhi vahiyleri onlara iletmek ve kapalı olan yerlerini açıklamak suretiyle gerçekleştirmekteydi. Ayrıca insanları manevi kirlerden arındırmanın yollarını da göstermekteydi. Böylece O (s.a.) *tebliğ*, *tebyîn* ve *tezkiye* olmak üzere üç temel görevi yerine getirmekteydi. Aşağıda Resûl-i Ekrem'in peygamberlik döneminin tamamında gerçekleştirdiği ve daha sonra hadîs olarak isimlendirilen bilgilerin kaynağını teşkil eden bu temel görevleri ele alınacaktır.

1. Tebliğ

Peygamberlerin en temel görevi, Allah'tan aldıkları vahyi insanlara eksiksiz olarak iletmektir. *Tebliğ* olarak isimlendirilen bu görevin ihmal edilmesi peygamberlik vazifesinin yerine getirilmemesi anlamına gelmektedir. يَاأَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ *"Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et, eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır"*[21] âyeti bu durumu açıkça ifade etmektedir. Buna göre peygamber Allah'tan aldıklarını hiçbir şeyi gizlemeden, hiç kimseden çekinmeden ve her türlü tehlikeye göğüs gererek insanlara tebliğ etmek zorundadır. Ancak bu, peygamberin yegâne görevinin bundan ibaret olduğu anlamına gelmemektedir. مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ *"Elçiye düşen sadece duyurmadır"*[22], فاعلموا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ *"Bilin ki, elçimize düşen açıkça*

19 el-İsrâ 17/93.

20 Hz. Peygamber'in diğer insanlardan farklı olarak taşıdığı üstün vasıflar için bk. el-Kalem 68/4; en-Nisâ 4/113; el-Mâide 5/67; el-Enfâl 8/62; et-Tevbe 9/26; el-İnşirâh 94/1.

21 el-Mâide 5/67.

22 el-Mâide 5/99.

duyurmaktır"[23], فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ "*Sana düşen yalnız duyurmaktır*"[24] gibi âyetlerde[25] ifade edilen "sadece duyurma" görevi, Müslüman olmayan, inanmamakta direnen kimselerle ilgilidir. Hz. Peygamber, fertleri ve toplumları Allah'tan getirdiği dine hikmetle ve güzel öğütle davet etmekte, onlardan iyi işler işleyenleri cennetle müjdeleyip isyan edenleri cehennemle uyarmakta, gönderildiği topluma mesajını öğretmekte, onları her türlü kötülükten arındırmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in görevinin sadece tebliğden ibaret olduğunu ifade eden söz konusu âyetler فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى ءَاثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا "*Bu yeni Kitab'a inanmazlarsa (ve bu yüzden helâk olurlarsa) arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harap edeceksin*"[26] ve لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ "*(Resûlüm!) Onlar iman etmiyorlar diye neredeyse kendine kıyacaksın!*"[27] âyetlerinde belirtildiği üzere aynı zamanda O'nu teselli amacını da taşımaktadır.

2. Tebyîn

Bütün bunların yanında onun ikinci önemli görevi de *tebyin*dir. Hadîsler de bu noktada önem arzetmektedir. Zira vahiy çoğu zaman detaylı bilgi vermemekte, genel ifadelerle umumi kaideler koymaktadır.

Kur'ân, Hz. Peygamber'in tebyin görevini değişik âyetlerde ifade etmektedir. وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ "*Kendilerine apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik*"[28] âyeti, iletilmek istenilen vahyi açıklamanın bütün peygamberlerin ortak görevi olduğunu belirtmektedir. وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ "*Sana kitabı ancak onlara, hakkında ihtilâfa düştükleri şeyi açıklayasın diye indirdik*"[29] ve وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ "*Sana zikri (Kur'ân'ı) insanlara, kendilerine indirileni açıklaman için indirdik*"[30] âyetleri ise Hz. Peygamber'in tebliğ yanında kendisine indirilen vahyi açıklama görevinin de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu âyetlerde kullanılan "tebyin" kelimesinin en yaygın anlamı ise, "izah etmek, açıklamak"tır.

23 el-Mâide 5/92.
24 Al-i İmrân 3/20.
25 en-Nahl 16/82; en-Nûr 24/54; el-Ankebût 29/18.
26 el-Kehf 18/6.
27 eş-Şuarâ 26/3. Ayrıca bk. el-En'âm 6/35.
28 İbrâhim 14/4.
29 en-Nahl 16/64.
30 en-Nahl 16/44.

مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ *"Biz kitapta (Kur'ân'da) hiçbir şeyi eksik bırakmadık"*[31] ve وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ *"Sana, her şeyi açıklayan Kur'ân'ı indirdik"*[32] gibi âyetleri bağlamından koparark Kur'ân'da her şeyin açık olduğunu, onun açıklanmaya ihtiyacı bulunmadığını iddia edenler olmuştur.[33] Ancak Kur'ân'ı Kerîm'de hemen herkes tarafından kolayca anlaşılabilecek âyetler bulunduğu gibi Hz. Peygamber açıklamadıkça doğru anlaşılamayacaklar da yer almaktadır. Hz. Peygamber de tebyin görevinin gereği olarak insanlar tarafından anlaşılamayacak âyetlerin açıklamasını yapmaktadır. كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ ءَايَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ *"Nitekim biz size aranızdan âyetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size kitabı ve hikmeti anlatan ve bilmediklerinizi öğreten bir peygamber gönderdik"*[34], لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ ءَايَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Andolsun ki Allah, aralarında âyetlerini okuyan, onları kötülüklerden arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle inananlara lütufta bulunmuştur"*[35], وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ *"Allah sana kitabı ve hikmeti indirdi, sana bilmediğin şeyleri öğretti"*[36] ve هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ ءَايَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Ümmîler arasından, onlara Allah'ın âyetlerini okuyan, onları kötülüklerden arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur"*[37] âyetlerinde Hz. Peygamber'in öğrettiği ifade edilen hikmet Kur'ân'ın açıklaması mahiyetindeki sünnet olmalıdır. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı açıklaması ise genellikle aşağıdaki şekillerde gerçekleşmiştir.

a. Mücmel âyetleri açıklamak

Kur'ân'ı Kerîm'de bazı âyetler ele aldıkları konulara kısaca temas etmek suretiyle meselenin detaylarını vermemektedir. Bu âyetleri Hz. Peygamber'in açıklama veya uygulamaları olmadan Allah'ın muradına uygun biçimde anlamak

31 el-En'âm 6/38.

32 en-Nahl 16/89.

33 Bu âyetlerin bağlamından koparılarak söz konusu şekilde yanlış yorumlandığına dair bk. Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 148-150, 192-194.

34 el-Bakara 2/151.

35 Âl-i İmrân 3/164.

36 en-Nisâ 4/113.

37 el-Cum'a 62/2.

mümkün değildir. Hz. Peygamber sözleriyle bu âyetlerde yer alan konuların detaylarını öğretmiş, fiilleriyle de onların nasıl uygulanması gerektiğini göstermiştir. Böylece Resûlullah söz ve filleriyle anlamları insanlara kapalı olan bu tür âyetleri anlaşılır hale getirmiştir. Söz gelimi namaz, oruç, hac ibadetleri Kur'ân'ı Kerîm'de emredildiği halde detayları ve nasıl tatbik edileceği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Namazların rekâtları, oruçta uyulması gereken kurallar, hacda yapılacak ibadetler Kur'ân'ı Kerîm'de yer almadığından dolayı bunları Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla anlayabilmekteyiz. Hz. Peygamber de; "*Beni namaz kılarken gördüğünüz gibi namaz kılın*"[38], "*Hacda yapacağınız ibadetleri benden öğrenin*"[39] buyurmak suretiyle söz konusu emirlerden Allah'ın muradının kendi açıklama ve uygulamalarındaki gibi olduğunu ifade etmiştir.

Hz. Peygamber'in açıklama ve uygulamaları olmasaydı, söz konusu âyetler doğru bir şekilde anlaşılamayacak ve Müslümanlar arasında ihtilâfa sebep olacaktı. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm namaz ibadetinin önceki ümmetlerde de bulunduğunu fakat onu zayi ettiklerini[40], Mekkeli müşriklerin de Kâbe'de Allah'ın muradına uygun ibadet etmediklerini وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً "*O müşriklerin Kâbe'deki ibadetleri (salâtları) ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibarettir*"[41] âyetiyle açıklamaktadır. Bu örnekler göstermektedir ki Hz. Peygamber'in öğretip uygulamaları olmaksızın o günkü mevcut bilgilerle namazı doğru olarak anlamak mümkün olmayacaktı.

b. Müşkil âyetleri açıklamak

Hz. Peygamber âyetlerde geçen bazı kelimelerin hangi mânaya geldiğini açıklamış, böylece anlaşılmasındaki güçlüğü ortadan kaldırmıştır. حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى "*Namazlara (özellikle) orta namaza devam edin...*"[42] âyetinde geçen 'orta namaz' ile neyin kastedildiği açık değildir. Hz. Peygamber "*Orta namaz ikindi namazıdır*"[43] hadîsiyle âyetteki kapalılığı ortadan kaldırmıştır. Oruç tutmak için imsak vaktini bildiren وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ

38 Buhârî, "Ezan", 18.
39 Müslim, "Hac", 310.
40 Meryem 19/59.
41 el-Enfâl 8/35.
42 el-Bakara 2/238.
43 Tirmizî, "Tefsir", 3.

مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ من الفجر "*Fecrin, beyaz ipliğe benzeyen aydınlığı siyah ipliğe benzeyen gece karanlığından seçilinceye kadar yiyiniz, içiniz...*"[44] âyetinde yer alan beyaz iplikle siyah iplikten kastedilenin gecenin siyahlığı ile gündüzün aydınlığı olduğu Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır.[45] التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ "*Tövbe edenler, hamdedenler, seyahat edenler, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyan müminleri müjdele!*"[46] âyetinde geçen "seyahat edenler" ile oruç tutanların kastedildiği yine Resûlullah tarafından açıklanmıştır.[47]

c. Umumilik ifade eden âyetleri tahsis etmek

الَّذِينَ ءَامَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ "*İman edip imanlarına zulüm karıştırmayanlar, işte güven onların hakkıdır ve onlar doğru yolu bulanlardır*"[48] âyetinde yer alan 'zulüm' kelimesi küçüğünden büyüğüne her türlü haksızlığı içeren, dolayısıyla umumilik ifade eden bir kelimedir. Bu sebeple söz konusu âyet nâzil olduğunda sahâbe endişeye kapılmış ve "Hangimiz nefsine zulüm etmez ki?" diyerek endişelerini dile getirmişlerdir. Hz. Peygamber de; "*O sizin sandığınız gibi değil,* وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَابُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *Lokman'ın oğluna 'yavrum Allah'a şirk koşma! Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür*[49] *hitabında geçen zulüm anlamındadır*"[50] buyurarak âyette zulümle şirkin kastedildiğini açıklamıştır. Böylece Hz. Peygamber âyette yer alan ve umumilik ifade edilen zulüm kelimesinden Allah'ın muradının şirk olduğunu ortaya koymuştur.

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ "*Leş (meyte), kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan... size haram kılındı*"[51] âyetinde boğazlanmadan ölen murdar hayvanın etinin (meyte) haram olduğu umumi bir hüküm olarak ifade edilmektedir. Hz. Peygamber "*Denizin suyu temiz, kendiliğinden ölmüş*

44 el-Bakara 2/187.
45 Müslim, "Sıyâm", 33.
46 et-Tevbe 9/112.
47 Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 365.
48 el-En'âm 6/82.
49 Lokman 31/13.
50 Müslim, "Îmân", 197.
51 el-Mâide 5/3.

hayvanının eti helâldir"[52] ve "*İki ölü ile iki kan bize helâl kılınmıştır. İki ölü, çekirge ve balık; iki kan ise ciğer ve dalaktır*"[53] buyurmak suretiyle söz konusu âyette geçen hükmü tahsis etmiş ve âyetteki murdar hayvanın deniz hayvanları, kanın ise ciğer ve dalak dışındakilerle ilgili olduğunu açıklamıştır.

Hz. Peygamber'in "*Kadın, halası, teyzesi, erkek veya kız kardeşinin kızı üzerine nikâhlanamaz. Bunu yaparsanız akrabalık bağlarını koparmış olursunuz*"[54] hadîsiyle, وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَالِكُمْ "*Bunların (yukarıda sayılanların) dışındakiler size helâl kılındı*"[55] âyetindeki umumiliği tahsis etmiştir. Zira söz konusu âyette, hadîste zikredilenlerle ilgili bir yasak bulunmamaktadır. "*Katil mirasçı olamaz*"[56] hadîsi de, konuyla ilgili يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلَادِكُمْ "*Allah, çocuklarınızın miras payı hakkında şöyle davranmanızı istiyor...*"[57] âyetindeki umumiliği tahsis etmektedir. Zira söz konusu âyet katil olup olmama durumlarına değinmeksizin her çocuğun mirasçı olacağını ifade etmektedir. Hadîs ise bu hükmün kapsamını daraltmakta ve sadece katil olmayan çocuk için miras hakkı tanımaktadır.

d. Âyetlerdeki mutlak ifadeleri takyid etmek

Miras paylarını belirleyen âyette مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ "*Bütün bu paylar ölenin yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır*"[58] buyurulmak suretiyle yapılacak vasiyet mutlak olarak zikredilmektedir. Buna göre vasiyet eden kimse malından dilediği miktar ve oranda vasiyette bulunabilir. Ancak Hz. Peygamber Sa'd b. Ebû Vakkas'a malının ancak üçte birini vasiyet edebileceğini söylemek[59] suretiyle âyetteki mutlak ifadeyi üçte birle sınırlamıştır. وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا "*Allah alışverişi helâl, faizi haram kıldı*"[60] âyetinde de alışveriş (bey') kelimesi mutlak olarak zikredilmektedir. Âyetten her türlü alışverişin helâl olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Peygamber aldanma, aldatma ve haksızlık unsurları taşıyan alışverişlerin helâl olmadığını açıklamış ve böylece söz konusu âyetteki alışverişin

52 Ebû Dâvûd, "Tahâret", 41.
53 İbn Mâce, "Sayd", 9.
54 Buhârî, "Nikâh", 27; Müslim, "Nikâh", 37-38.
55 en-Nisâ 4/24.
56 Ahmed b. Hanbel, I, 49.
57 en-Nisâ 4/11.
58 en-Nisâ 4/11.
59 Müslim, "Vasiyet", 5, 7.
60 el-Bakara 2/275.

mutlak olmadığını belirtmiştir. وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ "*Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin*"[61] âyetinde hırsızlık yapan kimsenin, çaldığının miktar ve keyfiyetine bakılmaksızın ellerinin kesileceği mutlak olarak ifade edilmektedir. Hz. Peygamber "*Hırsızın eli ancak çeyrek dinar ve daha fazlasında kesilir*"[62] hadîsiyle âyetteki mutlak hükmü çeyrek dinarla takyid ederek değeri bundan daha az olan için el kesme cezasının uygulanamayacağını belirtmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber; "*Asılı meyveden, dağda saklanmış şeyden dolayı el kesmek yoktur*"[63] hadîsiyle hırsızlık olabilmesi için malın koruma altında bulunması şartını ortaya koymuştur.

e. Âyetlerdeki hükümleri teyit etmek

Hz. Peygamber'in bazı hadîsleri ise Kur'ân-ı Kerîm'deki hükümleri teyit edici mahiyettedir. Nitekim Hz. Peygamber'in "*Bir Müslümanın malı, başkasına onun gönül hoşnutluğu olmaksızın helâl değildir*"[64] anlamındaki hadîsi, Kur'ân'ın يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ "*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Karşılıklı rızaya dayalı ticaret olursa başka*"[65] meâlindeki âyetle aynı mânayı ifade etmekte olup onu teyit edici mahiyettedir. Resûlullah'ın "*Kadınların haklarına riayet konusunda Allah'tan sakının. Zira onlar sizin himayeniz altındadır.*"[66] hadîsi de, وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ "*Kadınlarla iyi geçinin*"[67] âyetini teyit etmektedir. "*İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir. Allah'tan başka ilah olmadığı, Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanmak, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve ramazan orucunu tutmak*"[68] hadîsi sözü edilen ibadetlerle ilgili detay bilgi vermemekte, bu ibadetlerin farz olduğunu ifade eden âyetleri desteklemektedir.

---

61 el-Mâide 5/38.

62 Müslim, "Hudûd", 2-5; İbn Mâce, "Hudûd", 22.

63 Ebû Dâvûd, "Hudûd", 13.

64 Ahmed b. Hanbel, V, 72-73.

65 en-Nisâ 4/29.

66 Ahmed b. Hanbel, V, 73; İbn Mâce, "Menâsik", 84.

67 en-Nisâ 4/19.

68 Buhârî, "Îmân", 2; Müslim, "Îmân", 19-22.

3. Tezkiye

Ahlâkı Kur'ân-ı Kerime göre şekillenen[69] ve Allah tarafından en üstün ahlâka sahip olmakla nitelenen[70] Hz. Peygamber'in bir başka görevi de insanları manevi kirlerinden arındırıp ruhen yücelmelerini sağlamaktı. قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا *"Nefsini temiz tutan kurtuluşa ermiş, onu kirleten ise hüsrana uğramıştır"*[71] âyetinde ifade edildiği üzere ebedi kurtuluş ancak manevi kirlerden kurtulmakla mümkün olacaktır. Hz. Peygamber'in bu görevini Kur'ân-ı Kerim *tezkiye* kavramıyla ifade etmektedir. Nitekim هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ ءَايَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları tezkiye eden (manevi kirlerinden arındıran), onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur"*[72], لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ ءَايَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, (kötülüklerden ve inkardan) kendilerini temizleyen, kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur"*[73] ve كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ ءَايَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ *"Nitekim kendi içinizden size âyetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitab'ı, hikmeti ve bilmediklerini öğreten bir Resûl gönderdik"*[74] âyetlerinde Hz. Peygamber'in Kitap ve hikmeti öğretmenin yanında ayrıca manevi kirlerden arındırma anlamında *tezkiye* görevini de yerine getirdiği ifade edilmektedir. Aslında gerek Kur'ân'ın son vahiy olarak gönderilişinin gerekse Hz. Peygamber'in onu insanlığa tebliğ ve tebyin etmesinin nihaî amacı insanları manevi kirlerden kurtarmak ve ruhen yüceltmekti. Temel hadîs kaynaklarının "Kitâbü Hüsni'l-huluk", "Kitâbü'l-Edeb", "Kitâbü'l-Birr", "Kitâbü'z-Zühd", "Kitâbü'r-Rekâik" bölümleri veya bu başlıklarla telif edilen müstakil eserler, Hz. Peygamber'in kötü arzu ve eğilimlerden uzaklaşmanın yollarını gösteren, ahlâki erdemleri teşvik edip kötü davranışlardan uzaklaşmayı tavsiye eden hadîsleriyle doludur.

69 Müslim, "Müsâfirîn", 139.

70 el-Kalem 68/4.

71 eş-Şems 91/9-10.

72 el-Cum'a 62/2.

73 Âl-i İmrân 3/164.

74 el-Bakara 2/151.

Hz. Peygamber'in yukarıda zikredilen şekillerden biriyle Kur'ân'ı açıklaması veya Allah tarafından kendisine verilen yetkiyle bazı hususları helâl kılıp bazı şeylerin haram olduğunu belirlemesi, hadîsler olmadan Kur'ân'ın bir kısım âyetlerinin anlaşılamayacağını, dolayısıyla dinin doğru bir şekilde yaşanamayacağını ortaya koymaktadır. Zira Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları, Kur'ân'ın açılımı, en yetkili kişi tarafından yapılmış yorumu ve onun hayata geçirilmiş halidir. Ayrıca Allah tarafından en güzel ahlak sahibi olarak nitelenen Resûl-i Ekrem'in insanların manevi kirlerden arınıp ahlaken yücelmelerini sağlamayı amaçlayan birçok hadîsi bulunmaktadır. Bütün bunlardan dolayı Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet Resûlullah'a itaati ve O'na (s.a.) tabi olmayı emretmekte, isyanı yasaklamakta ve örnek olduğunu belirtmektedir.

Nitekim Allah, قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ *"(Resulüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın"*[75] âyetinde Allah sevgisinin Hz. Peygamber'e uymayı gerektirdiği ifade edilmektedir. قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ *"De ki: Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez."*[76], وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ *"Allah'a ve Resulüne itaat edin ki rahmete kavuşturulasınız."*[77], يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ *"Ey iman edenler! Allah'a ve Resulü'ne itaat edin"*[78], وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا *"Kim Allah'a ve Resulü'ne itaat ederse büyük bir kurtuluşa ermiş olur"*[79], وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ *"Biz her peygamberi –Allah'ın izniyle– ancak itaat edilmesi için gönderdik"*[80], يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan idarecilere de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz - Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız - onu Allah'a ve Resul'e götürün; bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."*[81], إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا *"Aralarında hüküm*

75 Âl-i İmrân 3/31.
76 Âl-i İmrân 3/32.
77 Âli-İmrân 3/132.
78 el-Enfâl 8/20.
79 el-Ahzâb 33/71.
80 en-Nisâ 4/64.
81 en-Nisâ 4/59.

vermesi için Allah'a ve Resulü'ne davet edildiklerinde, müminlerin sözü ancak 'işittik ve itaat ettik' demeleridir."[82], فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا *"Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam mânasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar"*[83], وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا *"Allah ve Resulü bir işe hükmettiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah'a ve Resulüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur"*[84], مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا *"Kim Resul'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince seni onların başına bekçi göndermedik"*[85], فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ *"Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin"*[86] âyetlerinde ise Hz. Peygamber'e itaat emredilmekte ve bunun Allah'a itaatle eşdeğerde olduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamber de *"Kim Muhammed'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur"*[87] hadîsiyle kendisine itaatın Allah'a itaat anlamına geldiğini vurgulamıştır. لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا *"Andolsun ki, Resûlullah sizin için, Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir"*[88] âyeti ise Allah'a ve âhiret gününe inananların Hz. Peygamber'i örnek almalarının gerekliliğini ifade etmektedir. وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ *"Kim Allah'a ve peygamber'ine isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır"*[89], وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا *"Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim peygambere karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir"*[90], وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Kim Allah'a ve Resulüne*

82 en-Nûr 24/51.
83 en-Nisâ 4/65.
84 el-Ahzâb 33/36.
85 en-Nisâ 4/80.
86 eş-Şuarâ 26/108, 126, 131, 144, 150, 163, 179.
87 Buhârî, "İ'tisâm", 2.
88 el-Ahzâb 33/21.
89 en-Nisâ 4/14.
90 en-Nisâ 4/115.

karşı gelirse, bilsin ki Allah, azabı şiddetli olandır"[91], أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمِ "*Kim Allah ve Resulüne karşı koyarsa elbette onun için, içinde ebedî kalacağı cehennem ateşi vardır*"[92], وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا "*Her kim Allah'a ve Resulüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur*"[93] يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَتَنَاجَوْا بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ "*Ey iman edenler! Aranızda gizli konuşacağınız zaman günahı, düşmanlığı ve peygambere karşı gelmeyi fısıldamayın*"[94] âyetlerinde ise Hz. Peygamber'e isyan edenlerin cehennem ateşiyle cezalandırılacağı ortaya konulmaktadır. Hz. Peygamber de; "*Kim Muhammed'e isyan ederse, Allah'a isyan etmiş olur*"[95] hadîsiyle kendisine isyanın Allah'a isyan anlamına geldiğini belirtmiştir.

Kısaca söz konusu âyetlerde ifade edildiği gibi Allah, elçisine Kur'ân'ın dışında ve 'hikmet' diye isimlendirdiği ayrıca bir bilgi daha vermiştir. Hz. Peygamber de Kur'ân'ın insanlar tarafından anlaşılmayan ve uygulamayla anlaşılabilecek noktalarını böyle bir bilgiye dayanarak açıklamıştır. Bu durum Kur'ân'ın bir kısım âyetlerinin ancak Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla anlaşılabileceğini göstermektedir. Bu sebeple Allah, birçok âyette peygambere itaati emretmiş, ona isyanı yasaklamış ve kendisinin örnek alınması gerektiğini belirtmiştir. Hz. Peygamber de kendi yoluna uygun davranış sergilemeyen kimsenin amelinin kabul edilmeyeceğini[96] ve sözün en doğrusunun Allah'ın Kitabı, rehberliğin ve yol göstericiliğin en güzelinin ise Hz. Muhammed'in önderliği olduğunu[97] ifade etmiştir.

4. Kur'ân'da Bulunmayan Hükümler Koymak

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ "*Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı bulunan o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyanlar (var ya), işte o (peygamber) onlara iyiliği emreder, onları kötülükten men eder,*

91 el-Enfâl 8/13.

92 et-Tevbe 9/63.

93 el-Ahzâb 33/36.

94 el-Mücâdele 58/9.

95 Buhârî, "İ'tisâm", 2.

96 Buhârî, "İ'tisâm", 2.

97 Ahmed b. Hanbel, III, 310, 371; Müslim, "Cum'a", 43-45.

onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir..."[98] ve لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ "*Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Resulünün haram kıldığını haram saymayan...*"[99] âyetleri Hz. Peygamber'in helâl ve haram kılma yetkisinin bulunduğunu göstermektedir. Resûlullah (s.a.) Allah'ın kendisine verdiği bu yetkiye dayanarak Kur'ân'da hükmü bulunmayan bazı hususların helâl, bazılarının da haram olduğunu ifade etmiştir.[100] Bir kadının halası, teyzesi, kızı ve kardeşinin kızı üzerine nikâhlanmasının yasaklanması[101], ehlî eşeklerin[102], köpek dişli yırtıcı hayvanlarla pençeli kuşların etlerinin yenmesinin haramlığı[103], Müslümanın kâfire karşılık kısas yoluyla öldürülemeyeceği[104], fıtır sadakasının vacip olması[105], nineye mirastan pay[106] verilmesi, hayız halinde kadınların namaz kılmayıp oruç tutmaması[107] gibi hususlarla ilgili hükümler Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir.

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de yer almakla birlikte hakkında fazla bilgi verilmeyen bazı hususlar hadîslerle ortaya konulmaktadır. Kabir hayatı, yeniden dirilme, hesap, cennet, cehennem, ahlâkî faziletler gibi konularda hadîslerde ayrıntı sayılabilecek bilgilere rastlamak mümkün olabilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerin doğru olarak anlaşılmasının ancak Hz. Peygamber'in açıklamasıyla mümkün olacağının bilinmesi, birçok âyette peygambere itaatin emredilip isyanın yasaklanması hadîslerin dindeki yeri ve önemini Müslümanların başlangıçtan itibaren iyice kavramalarını sağlamıştır. Bu durum hadîslerin muhafaza edilerek ve aslına uygun olarak sonraki nesillere

98 el-A'râf 7/157.

99 et-Tevbe 9/29.

100 İslâm âlimlerinin çoğu, vahyin kontrolünde bulunması ve ismet sıfatına sahip olmasını dikkate alarak Hz. Peygamber'in haram ve helâl kılma yetkisi bulunduğunu benimserken aksini iddia edenler de olmuştur. Bu tür iddialar ve eleştirisi için bk. Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 195-208; Ünal, *Hadîsin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, s.21-25.

101 Buhârî, "Nikâh", 27; Müslim, "Nikâh", 37-39.

102 Buhârî, "Zebâih", 28.

103 Buhârî, "Tıb",57; Müslim, "Sayd", 15.

104 Buhârî, "İlim", 39.

105 Buhârî, "Zekât", 70, 71; Müslim, "Zekât", 12, 13, 16.

106 İbn Mâce, "Ferâiz", 4.

107 Kur'ân dışında sünnetin getirdiği kabul edilen hükümlerin listesi için bk. Erul, *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, s. 95; Yurtsever, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Dışında Koyduğu Hükümler*, Ankara 2013.

nakledilmesini gerektirmiştir. Aşağıda hadîs, sünnet, eser ve haber gibi temel kavramlar ele alındıktan sonra Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında sünnetin belirleyici olduğuna inanan Müslümanların hadîslerin korunması ve nakli konusundaki faaliyetleri ile bu amaçla geliştirdikleri hadîs usûlü prensipleri incelenecektir.

II. TEMEL KAVRAMLARI

Burada başta hadîs ve sünnet olmak üzere İslâm ilimlerinde sıkça kullanılan temel kavramları sözlük ve terim anlamları farklı kullanımları da dikkate alınarak incelenecektir.

A. HADÎS (اَلْحَدِيثُ)

Hadîs kelimesi, sözlükte yeni mânasına geldiği gibi, haber anlamına da gelir. Bu kelimeden türeyen bazı fiiller, haber vermek, nakletmek mânalarında kullanılır. Kelime bu anlamlarıyla Kur'ân'ı Kerim'de de geçmektedir.[108] Hadîs kelimesi daha sonra sözlük anlamına uygun olarak Hz. Peygamber'le ilgili haberler anlamında terim olarak kullanılmaya başlamıştır. Buna göre terim olarak hadîs şöyle tarif edilebilir: **"Söz, fiil, takrîr, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen her şeydir."** Burada hadis ilmi geleneğinde bir haberin hadis olarak nitelendirilmesi için sadece Hz. Peygambere nispet edilmesinin esas alındığına, O'na (s.a.) ait olduğunun tespitinin araştırma sonucunda belirlendiğini ifade etmeliyiz. Araştırma sonucunda ise "sahih hadis", "hasen hadis", "zayıf hadis" ve "mevzû hadis" gibi kavramlarla isimlendirildiğine işaret etmeliyiz. Bu tanıma göre hadîs, sadece Hz. Peygamber'e ait haberleri ihtiva etmektedir. Ancak bazı hadîs âlimleri, sahâbe ve tâbiîne ait haberlerin de hadîs olduğu görüşündedirler. Ayrıca Şia mâsum kabul ettiği on iki imamın sözleri, fiilleri ve takrirlerini de hadîs olarak kabul etmektedir. Zira onlara göre Hz. Peygamber'e gelen "ruh" onun vefatından sonra imamlara intikal etmiştir. Konuyla ilgili altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın, "Benim sözüm babamın sözüdür, babamın sözü dedemin sözüdür, dedemin sözü Hüseyn'in sözüdür, Hüseyn'in

108 Hadîs kelimesi âyetlerde söz ve haber (el-Kehf, 18/6; Tahâ, 20/9; et-Tûr, 52/34; el-Mürselât, 77/50) mânasında kullanılmıştır. Hadîs kelimesi hadîslerde de söz karşılığında kullanılmıştır (Ahmed b. Hanbel, II, 373).

sözü Hasan'ın sözüdür, Hasan'ın sözü Emîru'l-müminînin (Hz. Ali) sözüdür, onun sözü Resûlullah'ın, Resûlullah'ın sözü de Allah'ın kelâmıdır" şeklindeki açıklaması bu anlayışı ifade etmektedir. Buna göre Allah tarafından tayin edilen imamların sözü Allah'ın sözüdür.[109] Ancak Şia, hadîs veya sünnet yerine *ahbâr* kavramını tercih etmektedir.

1. Hadîsin Unsurları

Yukarıda zikredildiği üzere "Hz. Peygamber'den nakledilen her şey" anlamına gelen hadîs; söz, fiil, takrir ve Hz. Peygamber'in ahlâki vasıfları ile fiziki özelliklerini konu edinmesi itibariyle dört kısma ayrılır.

a. Sözlü hadîs (kavlî hadîs), Hz. Peygamber'e ait sözlerdir. "*Allah'a ve âhiret gününe inanan kimse güzel (faydalı) söz söylesin veya sussun*",[110] "*Hiçbiriniz kendisi için istediğini, (Müslüman) kardeşi için de istemedikçe olgun mümin olamaz*"[111] hadîsleri Hz. Peygamber'e ait kavlî hadîslerdir.

قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ ve قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ (Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur) ifadeleri hadîsin kavlî olduğuna delâlet eden kalıplardır.

b. Fiilî hadîs, Hz. Peygamber'in davranış ve uygulamalarıdır. "Resûl-i Ekrem öylesine oruç tutardı ki, biz artık oruçsuz gün geçirmez derdik. Bir kere de orucu bıraktı mı biz, artık daha oruca niyet etmez derdik",[112] "Resûlullah (s.a.) hediye kabul eder ve onun karşılığında hediye verirdi"[113] şeklindeki Hz. Aişe'nin rivâyetleri Hz. Peygamber'in nafile oruç ve hediye ile ilgili tavırlarını ifade etmektedir.

كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ يَفْعَلُ كَذَا (Hz.Peygamber şöyle yapardı), كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ كَذَا (Hz. Peygamber şöyle idi) رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ (Hz. Peygamber'i şöyle yaparken gördüm) gibi ifade kalıpları metnin fiilî hadis olduğuna delâlet eder.

---

109 Kuleynî, *el-Kâfî*, I, 53, 255-258, 273-274. Ayrıca bk. Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 83-89, 99; Kuzudişli, *Şia'da Hadis Rivayeti ve İsnad*, s. 67-70; Kandemir, "Hadîs", *DİA*, XV, 38; Reşadî, *Hadîs Elmi*, s. 6-7.

110 Buhârî, "Edeb", 31, 85; Müslim, "İman", 74.

111 Buhârî, "İman", 7; Müslim, "İman", 71, 72.

112 Buhârî, "Savm", 52, 53; Müslim, "Sıyâm", 175, 179.

113 Buhârî, "Hibe", 11.

c. Takrîrî hadîs, Hz. Peygamber'in sahâbe tarafından yapıldığını gördüğü veya gıyabında yapılıp da haber verilmesiyle işittikleri herhangi bir işi engellememesi dolayısıyla kabul ve tasvib etmesidir. Hz. Peygamber bayram günlerinde câriyelerin şarkı söylemelerine engel olmamış bu durumu onaylamıştı.[114] Resûl-i Ekrem Hendek harbinden dönüşte, "*Hiç kimse Benû Kureyza yurdundan başka bir yerde ikindi namazı kılmasın*" buyurmuştu. Yolda iken ikindi oldu. Sahâbenin bir kısmı, "Biz emredilen yere varmadıkça namaz kılmayız" diğerleri de, "Biz namazı kılarız. Çünkü Resûlullah (s.a.) söz konusu ifadesiyle bunu yasaklamayı kastetmemiştir" dediler ve öyle yaptılar. Bu durum Hz. Peygamber'e anlatılınca o, hiçbir grubu ayıplamadı.[115] Bu, Hz. Peygamber'in her iki grubu da onaylaması demektir. Bu iki misalin birincisinde bayram gününde şarkı söyleyen câriyelere müdahele etmek isteyen Ebû Bekir'e Hz. Peygamber, "*Onlara dokunma*" buyurarak onayladığını açıkça ifade etmiştir. Bu sebeple buna *sarîh (açık) takrîr* denilmektedir. İkinci misalde ise her iki grubun davranışını zımnen tasvib ettiği için bu çeşit takrîre *zımnî takrîr* denilmektedir.

فَتَبَسَّمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ (Bunun üzerine Hz. Peygamber tebessüm etti), فضحك النبي صلي الله عليه و سلم (Hz. Peygamber güldü) سَكَتَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ (Hz. Peygamber sükut etti), فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ صَدَقَ عَلِيٌّ (Hadîseyi dinledikten sonra Hz. Peygamber, "Ali doğru söylemiştir" dedi) gibi ifade kalıpları metnin takrîrî hadîs olduğuna delâlet eder. Aslında buradaki hadîsler Hz. Peygamber'in fiil ve onaylarının aktarımı olarak anlaşılmalıdır.

d. Hulkî ve hılkî hadîs, Hz. Peygamber'in ahlâki vasıfları ile fizikî özelliklerini konu edinen hadîslerdir. "Resûl-i Ekrem (s.a.) insanların en cömerdi idi. O (s.a.), ramazan ayında daha cömertti"[116] hadîsi Hz. Peygamber'in ahlakî vasfını ifade eden (hulkî) hadîs, "Resûlullah (s.a.) sima olarak insanların en güzeli, yaradılış olarak da en mükemmeli idi. O (s.a.) ne çok uzun ne de çok kısa idi"[117] hadîsi ise Hz. Peygamber'in fizikî yapısını tavsif eden (hılkî) hadîse örnektir.

114 Buhârî, "İdeyn", 2.

115 Buhârî, "Havf", 5; Müslim, "Megâzî", 30.

116 Buhârî, "Savm", 7; Müslim, "Fedâil", 50.

117 Buhârî, "Menâkıb", 23; Müslim, "Fedâil", 113.

2. Hadîsin Yapısı

Hadîs denildiğinde genellikle hadîs metni anlaşılmaktadır. Ancak hadîs âlimlerine göre hadîs, isnad ve metni ile bir bütündür. Sözgelimi bir metin iki isnadla nakledilmişse bu iki ayrı hadîs olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla hadîs âlimlerine göre hadîs sened ve metin olmak üzere iki ayrı kısımdan meydana gelen bir bütündür.

a. Sened

Sözlükte dağın eteğinden yukarı olan kısmı, bir kimsenin güvendiği kimse, sığınak ve dayanak mânalarına gelir. İsnad (çoğulu: esânîd)", "tarîk (çoğulu: turuk)", "vech (çoğulu: vucûh)" tabirleri de sened anlamında kullanılan terimlerdir.[118] Zamanla sened ve isnad eş anlamlı ve yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bir hadîsi râviler zincirini zikrederek Hz. Peygamber'e nispet etmeye isnad veya sened zikretme denir.

Müslümanlar arasındaki siyasî gruplaşma sonucunda başlayan uydurma faaliyetine karşı alınan en önemli tedbir isnad uygulaması olmuştur. İsnadın hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren uygulanmaya başladığı ve zamanla gelişip yaygınlaşarak yaklaşık hicrî birinci asrın sonlarına doğru hadîsin ayrılmaz bir parçası haline geldiği görülmektedir. Bu dönemde isnadın yaygınlaşıp hadîsin ayrılmaz bir parçası haline gelmesinde tâbiîn âlimlerinden özellikle Şa'bî (ö. 103/722), Muhammed b. Sîrîn ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin önemli katkıları olmuştur. İkinci asrın başlarından itibaren tâbiîn ve tebe-i tâbiîn âlimlerinin hemen tamamının hadîs naklinde isnadın kullanılması konusunda ittifak ettikleri görülmektedir. İsnadın muttasıl olarak kullanımı konusundaki hassasiyetin ise ikinci asırın sonlarına doğru yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim başta İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı olmak üzere ikinci asırdan günümüze ulaşan hadîs kitaplarında azımsanmayacak sayıda isnadı kopuk belağ[119] türü rivâyetler bulunmaktadır.

Hadîs ilminde isnad, "nakleden râvileri rivâyet sırasına göre zikrederek hadîs metnini ilk söyleyenine ulaştırmak" anlamına gelmektedir. İçerisinde yer alan

118 Son dönemde batı dillerinden Türkçe'ye geçen varyant kelimesi de sened anlamında kullanılmaktadır.

119 "Belağanî" veya "beleğanâ" lafızlarıyla rivâyet edilen hadîslere belağ türü rivâyet denmektedir. Genellikle râvinin karşılaşmadığı ve doğrudan hadîs almadığı kimselerden rivâyet ettiği hadîslerde kullanılan söz konusu rivâyet lafızları isnadda inkıtaya delalet etmektedir.

rivâyet lafızlarını da dikkate alarak senedi, *Biri diğerinden almak ve nakletmek şartıyla hadîsi rivâyet eden kişilerin Hz. Peygamber'e veya sahâbe ve tâbiîne kadar sıralandığı ve hadîsin hangi metotla alındığına delâlet eden rivâyet lafızlarının bulunduğu kısımdır* şeklinde tanımlamak mümkündür. Senedde biri hadîsi nakleden râviler diğeri hadîsin hangi metotla alındığına delâlet eden rivâyet lafızları olmak üzere iki unsur bulunmaktadır. Bu bir misal üzerinde şöyle gösterilebilir:

قال الْبخاري حَدَّثَنا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قالَ حَدَّثَنا يَحْيَ بْنُ سَعيدٍ قالَ حَدَّثَنا شُعْبَةُ قالَ حَدَّثَني يَزيدُ بْنُ حُمَيْدٍ عَنْ اَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّي اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ

Senedde yer alan her şahsa hadîsi nakleden kişi anlamında "râvi", *haddesenâ*, *ahberenâ*, *an* gibi lafızlara ise hadîsin alındığı metoda delâlet eden mânasında "rivâyet lafzı" veya "edâ sigası" denmektedir. Söz konusu senedde Muhammed b. Beşşar, Yahya b. Saîd, Şu'be b. Haccac, Ebu't-Teyyâh Yezid b. Humeyd ve Enes b. Malik hadîsi rivâyet eden râvi; "haddesenâ", "haddesenî" ve "an" ise rivâyet lafızlarıdır.

İsnad incelenirken hadîsi en son nakleden râviden başlanır. Bu sebeple hadîsi en son rivâyet eden râvi isnadın başlangıcı (ibtidâsı), hadîsi Hz. Peygamber'den nakleden sahâbî isnadın sonu (müntehâsı, aslı veya menşei) bu ikisi arası ise isnadın ortası (esnâı) olarak kabul edilmektedir. Sözü edilen isnadda Buhârî isnadın başlangıcı, Enes b. Malik isnadın sonu, diğer râviler ise isnadın ortasıdır.

İsnad râvi sayısına göre sülâsî (üç râvili), rubâî (dört râvili), humâsî (beş râvili) vs. şeklinde isimlendirilir. Bir hadîs farklı isnadla rivâyet edildiğinde râvi sayısı az olanına "*âlî isnad*"[120], râvi sayısı çok olana ise "*nâzil isnad*" denir. Her bir râvinin hata yapabileceği dikkate alındığında âlî isnadla nakledilen hadîs, nâzil isnadla nakledilene göre daha sahîh olacaktır. Bu sebeple hadîs âlimleri hadîsleri âli isnadla almaya teşvik etmiş ve bu amaçla uzun ve meşakkatli yolculuklar yapmışlardır. Ancak bu, râvilerin güvenilir olması durumunda söz konusudur. Güvenilir râvilerden oluşan nâzil isnadın zayıf râvilerden meydana gelen âlî isnaddan daha sahîh olduğunda ise şüphe yoktur.

Tamamı adâlet ve zabt bakımından en yüksek derecede olan râvilerden meydana gelen isnadlara *silsiletü'z-zeheb* (altın zincir), *esahhu'l-esânîd* (isnadların

120 Âlî isnadla rivâyet edilen hadîsleri toplayan kitaplara ise "Avâlî" ismi verildiğine dair bk. Yücel, "Avâlî", *DİA*, IV, 105.

en sahîhi), *esbetü'l-esânîd* (isnadların en sağlamı) veya *ecvedü'l-esânîd* (isnadların en iyisi) denilmektedir. En sahîh isnadın (esahhu'l-esânîd) hangisi olduğunda âlimler farklı görüşler ileri sürmüştür. Nitekim Yahya b. Maîn'e göre A'meş > İbrahim en-Nehâî > Alkame > Abdullah b. Mes'ûd > Hz. Peygamber; Ahmed b. Hanbel'e göre Zührî > Sâlim b. Abdullah > Abdullah b. Ömer > Ömer b. Hattab > Hz. Peygamber; Buhârî'ye göre ise Mâlik b. Enes > Nâfi' > Abdullah b. Ömer > Hz. Peygamber senedleri en sahîh isnadlardır. Tamamı hadîs uydurmacısı veya zayıf râvilerden meydana gelen isnadlar ise *silsiletü'l-kizb* (sahte zincir) ve *evhe'l-esânîd* (isnadların en zayıfı) tabirleriyle ifade edilmiştir.[121]

Başından sonuna kadar her râvinin hadîsi bizzat hocasından almasıyla meydana gelen isnad *muttasıl* veya *mevsûl* olarak isimlendirilir. İsnadında râvi düşmesi söz konusu olan hadîs ise râvinin düştüğü yere göre farklı isimlerle anılır. Sahâbî râvisi düşen hadîs genellikle *mürsel*, peşpeşe olmamak kaydıyla sahâbeden sonraki nesillerde râvisi düşen hadîs *münkatı'*, peşpeşe iki veya daha fazla râvisi düşen hadîs ise *mu'dal* olarak isimlendirilir.

Senedinin herhangi bir yerinde "عَنْ ('an): falandan nakledilmiştir" edâ sigası bulunan hadîs "اَلْمُعَنْعَنْ: muan'an" olarak isimlendirilir. Senedinde "اَنَّ: enne" ifadesi veya 'اَنَّ فُلانًا قالَ' edâ sîgası kullanılarak nakledilen hadîs "اَلْمُؤَنْأَنْ: müen'en" veya "اَلْمُؤَنَّنْ: mü'ennen" olarak isimlendirilir.[122]

Rivâyet esnasında râvilerin hadîsi birbirine yemin ederek rivâyet etmesi veya her râvinin kendi hocasının ellerini sıkmak suretiyle hadîs alması gibi Hz. Peygamber'e varıncaya kadar her râvinin bir önceki râviden naklettiği birbirinin aynı sözlerin ve hareketlerin senedinde tekrar edildiği hadîse "اَلْمُسَلْسَلْ: *müselsel*" denilmektedir.[123]

Hadîs âlimleri hadîs hakkında *sahîhu'l-isnâd* tabirini kullanarak hadîsin isnadının sahîh olduğunu belirtirler. Bu tabir hadîsin sadece isnadının sahîh olduğunu ifade eder. Dolayısıyla sözü edilen hadîsin isnadı sahîh olmakla birlikte şâz veya illetli olabilir. Bu sebeple de metni sahîh olmayabilir.

121 Misaller için bk. Hâkim, *Ma'rife*, s. 56-58.

122 Söz konusu rivâyet lafızlarının ittisal veya inkıtâ'a delaleti hususu "Rivâyet Metotlarının Hepsine Delalet Eden Lafızlar" başlığı altında ele alınacaktır. Muan'an isnadlar hakkında bk. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi*, s. 87-92.

123 Müselsel isnadlar hakkında bk. Eren, *a.g.e.*, s. 83-87.

Senedde rivâyet lafızları arasında bulunan قالَ fiili genellikle yazılmaz. Konusu geldiğinde ileride zikredileceği üzere rivâyet lafızlarında da kısaltmalar yapıldığı görülebilir. Ancak sened okunurken gerek zikredilmeyen ve sözü edilen fiil gerekse kısaltmaları yapılan rivâyet lafızları var gibi tam olarak okunmalıdır.

aa. Senedin tercümesi

Burada isnadın Türkçe'ye tercümesiyle ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Öncelikle isnadın her çalışmada değil ilmî araştırmalarda tercüme edilmesinin uygun olacağını belirtilmelidir. Uygulamada isnad Türkçe'ye üç farklı şekilde tercüme edilmektedir. Bunları aşağıda zikredilen Buhârî'nin isnadı üzerinden göstermek mümkündür.

قال البخاري حدثنا محمد بن بشار قال حدثنا يحي بن سعيد قال حدثنا شعبة قال حدثني يزيد بن حميد عن انس عن النبي صلي الله عليه و سلم قال

1. Râvi isimleri zikredilip rivâyet lafızlarının masdarları kullanılarak yapılan tercüme. Buna göre söz konusu isnad şöyle tercüme edilmektedir. Buhârî dedi ki Muhammed b. Beşşâr bize tahdisen bildirdi, o dedi ki Yahya b. Saîd bize tahdisen bildirdi, o dedi ki Şu'be bize tahdisen bildirdi, o dedi ki Yezid b. Humeyd bana tahdisen bildirdi, onun Enes'ten, Enes'in de Hz. Peygamber'den rivâyetine göre O (s.a.) şöyle buyurmuştur:... Görüldüğü gibi bu tercümede râviler zikredilmekte rivâyet lafızları ise Arapça olarak ifade edilmektedir.

2. Râvi isimleri zikredilip rivâyet lafızlarının delâletleri kullanılarak yapılan tercüme. Buhârî dedi ki Muhammed b. Beşşâr bize semâ yoluyla bildirdi, o dedi ki Yahya b. Saîd bize semâ yoluyla bildirdi, o dedi ki Şu'be bize semâ yoluyla bildirdi, o dedi ki Yezid b. Humeyd bana semâ yoluyla bildirdi, onun Enes'ten, Enes'in de Hz. Peygamber'den rivâyetine göre O (s.a.) şöyle buyurmuştur:... Görüldüğü gibi bu tercümede râviler zikredilmekte rivâyet lafızları yerine delâlet ettikleri yöntemler ifade edilmektedir.

3. Râvi isimleri zikredilip rivâyet lafızları hakkında açıklama yapmak. Buhârî > Muhammed b. Beşşâr > Yahya b. Saîd > Şu'be > Yezid b. Humeyd > Enes isnadıyla rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:... Bu tercüme şeklinde hadisin metni de tercüme edildikten sonra rivâyet lafızları

hakkında bilgi verilir. Buna göre söz konusu isnadda Muhammed b. Beşşâr, Yahya b. Saîd, Şu'be hocalarından hadisi bizzat işterek/semâ ile almışlardır. Dolayısıyla bu râviler arasında isnadda bir kopukluk bulunmamaktadır ve isnad muttasıldır. İsnaddaki tâbiî râvi Yezid b. Humeyd ile sahâbî Enes b. Mâlik hadisi 'an lafzıyla rivâyet etmişlerdir. Yezid b. Humeyd'in müdellis olduğunun bilinmemesi Enes b. Mâlik'in ise sahâbî olması sebebiyle isnadın bu kısmında da kopukluk/inkıta' bulunmamaktadır. Dolayısıyla isnad muttasıldır.

ab. Senedde tahvil uygulaması

Bazen isnadda ح harfinin zikredildiği görülmektedir. İsnadda zikredilen bu harf bir isnadın bittiğini yeni bir isnadın başladığını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle iki veya daha fazla isnadla nakledilmek istenen hadîsin bir isnadının bitip diğerinin başladığına aralarına söz konusu harf konularak işaret edilmektedir. Sözü edilen harf, "yeni bir hadîs başladı" anlamında el-hadîse (اَلْحَدِيثَ), "burada isnad değişti" mânasında et-tahvil (اَلتَّحْوِيلُ) yada söz konusu harfin okunuşuyla ha (حا) şeklinde okunabilmektedir.

b. Metin

Sözlükte yüksek yer, okun yeleğinden ortasına kadar olan kısmı, güçlü ve sağlam gibi mânalara gelir. Metin, hadîsin yapısında ikinci ve asıl kısmı teşkil eder. Terim olarak isnadın son bulduğu ve Hz. Peygamber'le ilgili bir konuyu aktaran ifadelere denir. Metne, rivâyet edilen hadîs anlamında "mervî" de denilmektedir. İleriki sayfalarda görüleceği üzere hadîs usûlünde metin; kaynağına göre kudsî, merfû, mevkûf, maktu'; hadîslerle veya diğer delillerle tearuz edip etmemesi açısında muhkem, muhtelif; sahîh olup olmaması yönüyle sahîh, hasen, zayıf, mevzû; bilgi değeri itibariyle mütevâtir, âhâd gibi kısımlara ayrılarak incelenmektedir.

Aşağıdaki rivâyet Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn'e ait üç ayrı metne misal olarak verilebilir.

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا عيسى بْنُ يونُس عَنِ الأَعْمَشِ عَنْ مُجاهِدٍ قالَ كُنَّا عِنْدَ ابْنِ عُمَرَ فَقالَ قالَ رَسولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِيذَنُوا لِلنِّساءِ بِاللَّيْلِ إِلَى الْمَساجِدِ فَقالَ إِبْنُهُ وَاللهِ لاَنَأْذَنَّ لَهُنَّ يَتَّخِذْنَهُ دَغَلًا فَقالَ فَعَلَ اللهُ بِكَ وَفَعَلَ أَقُولُ قالَ رَسولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَقُولُ لاَنَأْذَنَّ لَهُنَّ

Nasr b. Ali > Îsâ b. Yunus > A'meş isnadıyla rivâyet edildiğine göre Mücâhid şöyle demiştir: İbn Ömer'in yanında iken o, Hz. Peygamber'in, "*Kadınlara, geceleyin mescidlere gitmelerine izin verin*" buyurduğunu naklетti. Orada bulunan İbn Ömer'in oğlu, "Allah'a yemin olsun ki buna izin vermeyeceğiz. Çünkü onlar fesada vesile olurlar" dedi. Bunun üzerine İbn Ömer, "Allah sana lâyıkını versin! Ben, "Resûlullah sallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu" diyorum, sen ise 'izin vermeyeceğiz' diyorsun" karşılığını verdi.[124]

Bu rivâyette "*Kadınlara, geceleyin mescidlere gitmelerine izin verin*" kısmı Hz. Peygamber'e ait merfû bir metindir. "Allah layıkını versin! Ben, "Resûlullah sallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu" diyorum, sen ise 'izin vermeyeceğiz' diyorsun" kısmı İbn Ömer'e ait mevkûf metindir. "Allah'a yemin olsun ki buna izin vermeyeceğiz. Çünkü onlar fesada vesile olurlar" kısmı ise İbn Ömer'in oğluna ait maktû' bir metindir.

B. SÜNNET (اَلسُّنَّةُ)

1. Sözlük ve Terim Anlamları

Sünnet kelimesi sözlükte; yol, usul, adet, iyi veya kötü bir kimsenin alışkanlık haline getirdiği davranışları mânasına gelmektedir. Terim olarak sünnetin farklı ilim dallarına ve maksatlarına göre değişik tanımları bulunmaktadır. Amaçları Hz. Peygamber'den nakledilen her şeyi tespit etmek olan hadîs âlimlerine göre sünnet, peygamberliğinden önce veya sonra Hz. Peygamber'den söz, fiil, takrir, fiziki ve ahlakî vasıf olarak nakledilen her şeydir. Buna göre sünnet hadîsle eş mânalıdır. Gayeleri delillerden kural elde etmek olan fıkıh usûlü âlimlerine göre sünnet, Hz. Peygamber'den Kur'ân dışında nakledilen ve şer'î hükme delil olabilecek söz, fiil ve takrirlerdir. Amaçları insan fiillerinin dini hükmünü tespit olan fakihlere göre sünnet, farz ve vacip olmaksızın Hz. Peygamber'den nakledilen her türlü hükümdür. Kelamcılar ise sünneti bid'atın karşıtı olarak kullanmışlardır. İnanç alanında Hz. Peygamber ile sahâbîlerin yolunu takip edenlere "Ehl-i sünnet", kendi beşerî düşünce ve meyillerine uyanlara ise "ehl-i bid'at" denilmektedir.

124 Tirmizî, "Salât", 400.

İlim dallarına göre farklı anlamlarda kullanılsa da sünnet ile genellikle Hz. Peygamber'in takip ettiği yol kastedilmekte ve İslâm âlimleri bunun tesbiti için değişik metotlar uygulamaktadır.

2. Sünneti Tespitte Farklı Yaklaşımlar

İlk dönem İslâm âlimleri sünnetin ıstılâhî tanımında olduğu gibi sünnetin tespitinde de farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Aslında sünnetin tespiti hususunda sahâbe döneminden itibaren farklı görüşler bulunmaktadır. Nitekim sahâbeden Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, Ebû Zer el-Gıfârî ve Abdullah b. Amr sünneti belirlemede genellikle Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin zâhirini ve lafzını esas almaktaydı. Buna karşılık Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Muaz b. Cebel, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Aişe gibi sahâbîler ise sünnetin belirlenmesinde Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin arka planını, illetini ve maksadını esas almaktaydı. Burada sünneti belirlemede sahâbenin yaklaşımıyla ilgili iki misal verilmekle yetinilecektir. Hz. Peygamber hac esnasında Muhassab (el-Ebtah) denen mevkide konaklamıştı. Sünneti belirlemede zâhiri ve lafzî yaklaşımı benimseyen Abdullah b. Ömer söz konusu konaklamanın sünnet dolayısıyla hacda yapılması gereken bir ibadet olduğunu düşünmekteydi.[125] Hz. Aişe ve Abdullah b. Abbas ise Hz. Peygamber'in kolaylık olsun diye burada konakladığını dolayısıyla bunun sünnet olarak değerlendirilemeyeceği görüşündeydiler.[126] Hz. Peygamber bir akşam üzeri Ebû Zerr'e Uhud dağını göstererek, "*Ey Ebû Zer! Şu dağ kadar altınım olsa, üç dinar hariç, hepsini Allah yolunda harcamaktan başka bir şey istemezdim*"[127] buyurmuştu. Ebû Zer, bu hadîsi Müslümanın zaruri ihtiyaçları dışında para ve servet sahibi olmayacağı şeklinde anlamıştı. Diğer sahâbîler ise zekâtını vermesi halinde Müslümanın para ve servet sahibi olabileceği, Hz. Peygamber'in söz konusu ifadesiyle dünyaya, servet ve refâha bakışını dile getirdiğini ve gönlüne hâkim olan asıl sevginin ne olduğuna işaret ettiği şeklinde anlamışlardı.

---

125 Müslim, "Hac", 338.

126 Müslim, "Hac", 339-341; Buhârî, "Hac", 147; İbn Mâce, "Menâsik", 81. Bu konuda geniş bilgi ve diğer misaller için bk. Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, s. 77-96.

127 Buhârî, "Zekâ", 4; Müslim, "Zekât", 31.

Sünneti tesbitte sahâbe dönemindeki sözü edilen iki farklı yaklaşımın tâbiîn döneminde de devam ettiği görülmektedir. Tâbiîn neslinin en fazla itibar gösterdiği Medine âlimleri sünneti tesbitte zâhiri ve lafzî yaklaşımı benimserken Kûfe bölgesi âlimleri illet ve maksadı esas almaktaydı. Burada bu dönemdeki iki farklı yaklaşımı ortaya koyan Rebîa b. Abdurrahman ile Saîd b. Müseyyeb arasındaki konuşma zikredilerek yetinilecektir. Rebîa b. Abdurrahman'ın kadının bir parmağının diyeti hakkındaki sorusuna Saîd b. Müseyyeb, "On deve" karşılığını vermişti. Rebîa iki parmağın diyetini sormuş, Saîd, "Yirmi deve" karşılığını vermişti. Rebîa devamla üç parmağın diyetini sormuş, Saîd, "Otuz deve" diye cevaplamıştı. Saîd b. Müseyyeb'in dört parmağın diyetinin "Yirmi deve" olduğu şeklindeki cevabı ise Rebîa b. Abdurrahman tarafından, "Yara büyüyüp, acısı şiddetlendikçe diyet azalıyor mu?" diyerek garipsemişti.[128] Bu misal sünnetin tespitinde Saîd b. Müseyyeb'in konuyla ilgili hadîsin zahiri ve lafzî yorumunu, Rebîa b. Abdurrahman'ın ise illet ve maksadı esas aldığını göstermektedir.[129]

Yaklaşık ikinci asrın ortalarından itibaren şekillenmeye başlayan ehl-i re'y, ehl-i amel ve ehl-i hadîs ekollerinin oluşmasında hadîsin sıhhatini ve sünneti tesbit yaklaşımlarının belirleyici olduğu görülmektedir. Burada sözü edilen ekollerin sünnetin tespitine yaklaşımları özet olarak verilecektir.

a. Ehl-i re'y ve ehl-i amelin yaklaşımı

Ehl-i re'y nas bulunmayan konularda re'ye başvurarak meselenin çözümüne yönelmesiyle tanınan bir ekoldü. Sünnet kelimesini Medinelilerin geleneği, Medine'deki toplum tarafından gelenek haline getirilmiş uygulama olarak kabul ettiği için ehl-i amel olarak isimlendirilen ekolün kurucusu ise İmam Mâlik'tir.[130]

İmam Ebû Hanife ile talebeleri Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin sistemleştirdiği ehl-i re'ye göre sünnetin tesbitinde öncelikle Kur'ân-ı Kerim ve merfû hadîsler olmak üzere mevkuf ve maktû hadîsler de dikkate alınmalıdır. Ehl-i re'y'in bu görüşü benimsemesinde sahâbe ve tâbiîn nesillerinin Hz. Peygamber dönemine daha yakın olmaları ve bu nesillere ait bilgi ve görüşlerin onun (s.a.) sünnetini yansıtma ihtimalinin daha fazla bulunması anlayışı olduğu

128 *el-Muvatta*, "Ukûl", 11.

129 Bu konuda geniş bilgi ve diğer misaller için bk. Aktepe, *a.g.e.*, s. 96-112.

130 Aktepe, *a.g.e.*, s. 115, 185.

anlaşılmaktadır. Sahâbe ve tâbiînden bazılarının Hz. Peygamber'in hadîslerini rivâyetteki hassasiyetleri sebebiyle bildikleri merfû hadîsleri kendilerine veya sahâbeye nispet ederek nakletmeleri, dolayısıyla onlara nispet edilen bazı bilgilerin Resûl-i Ekrem'e ait olma ihtimalinin bulunmasının da etkili olduğu söylenebilir.[131] İbn Şihab ez-Zührî'nin Hz. Peygamber'in hadîsleri yanında sahâbeye ait bilgileri de toplaması, arkadaşı Salih b. Keysan'ın (ö. 140/757) başlangıçta karşı çıkıp daha sonra isabet ettiği görüşünü benimsemesi[132] söz konusu anlayışın bu dönemde genel kabul gördüğünü göstermektedir.

Ehl-i re'y'in merfû hadîsi esas alarak sünneti belirlediğine dair birçok misal bulunmaktadır.[133] Burada mevkuf ve maktû hadîsleri esas alarak sünneti belirlediklerine dair bir misal vermekle yetinilecektir. Medineliler'e göre zina ettiği kadınla evlenmek isteyen kimsenin bunu gerçekleştirebilmesi için kadının iddet beklemesi gerekmektedir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve İbn Abbas'ın verdiği hükümleri esas alarak sünnette böyle bir şey olmadığını söylemiştir.[134] Ebû Yusuf da helâl ve haram konularında Resûlullah, sahâbe ve fakihlerin sünneti ile amel edileceğini söylemek suretiyle sünnetin belirlenmesinde sahâbe ve sonraki âlimlerin görüşlerinin de esas alınacağını ifade etmiştir.[135] Kısaca ifade etmek gerekirse ehl-i re'y, sünneti belirlemede genelde merfû hadîsleri esas almakla birlikte mevkuf ve maktû hadîsleri de sünnetin kaynağı olarak kabul etmekteydi.

İlk dönemlerden itibaren Medine, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin büyük çoğunluğunun yaşayıp vefat ettiği yer olması sebebiyle "sünnet yurdu/dârü's-sünne" olarak isimlendirilmişti. Kur'ân ve Hz. Peygamber'in eğitiminden geçen sahâbe Medine'de İslâmî bir gelenek oluşturmuştu. Bu sebeple Medineli Müslümanların yaygın olarak bildiği ve uyguladığı bu gelenek, zamanla hukukun temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmiş, Medine'deki yaygın uygulamalar *amel-i ehl-i Medîne* şeklinde kavramlaştırılmıştı. Medine uygulamalarının hukukun önemli kaynaklarından biri olmasında en önemli vurguyu yapan ise kendisi

131 Geniş bilgi için bk. Aktepe, *a.g.e.*, s. 119-174; Özşenel, *Ebû Yusuf'un Hadîs Anlayışı*, s. 29-34.

132 Abdürrezzak b. Hemmam, *Musannef*, XI, 258-259; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 388-389.

133 Geniş bilgi ve misaller için bk. Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, s. 119-174.

134 Şeybânî, *Hücce*, III, 387-393.

135 Ebû Yusuf, *er-Red*, s. 76.

de Medine'li olan ve burada yetişen İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) olmuştur. O, Medine amelini sadece hukukun bir kaynağı kabul etmekle kalmamış sünnetin tesbitinde de en önemli kaynaklardan biri olduğu anlayışını savunmuştur. Ona göre sünnet, Medine'deki toplum tarafından gelenek haline getirilmiş uygulamadır. Onun, rivâyet ettiği halde yetmiş küsur hadîsle amel etmemesinin sebebi de sünnetin tesbitinde Medine uygulamasını esas almasından kaynaklanmaktadır. *el-Muvatta* isimli eserinde merfû, mevkuf, maktû rivâyetlerle birlikte üstadlarının görüşlerini bir araya getirmesi Medine amelini dolayısıyla sünneti tesbite yönelik olmalıdır. Burada konuyla ilgili bir misal vermekle yetinilecektir. İmam Mâlik *el-Muvatta*'da Hz. Peygamber'in, "*Dul kadının rıza veya izni velisinden daha önemlidir. Bekar kızların da izni alınır. Onların sükûtu izin sayılır*"[136] hadîsi ile Kasım b. Muhammed (ö. 107/725) ve Sâlim b. Abdullah'ın (ö. 107/725) kızlarına danışmadan onları evlendirdiklerini nakleder.[137] Hz. Peygamber'in söz konusu hadîsine rağmen İmam Mâlik Medine ameline uygun olmaları sebebiyle zikredilen iki tâbiînin uygulamalarını esas alır. Böylece o, sünnetin belirlenmesinde Medine amelinin önemine dikkat çeker.[138]

Ehl-i re'y olarak isimlendirilen Hanefî ekolü ile ehl-i amel diye adlandırılan İmam Malik ve taraftarlarına göre sünnetin tesbitinde öncelikle Kur'ân-ı Kerim ve merfû hadîsler esas alınmakla birlikte mevkuf ve maktû hadîsler de önem arzetmektedir. Aşağıda ifade edileceği üzere ehl-i hadîs ile İmam Şâfiî ise sünnetin tesbitinde tek kaynağın merfû hadîsler olduğu görüşünü benimsemişlerdi.

b. Ehl-i hadîs ve İmam Şâfiî'nin yaklaşımı

Ehl-i hadîs "dinin re'ye değil nakle dayandığı" görüşünü savunan bir ekoldü. Bu ekol, hadîsleri anlamaya yönelik bir usûle sahip olmayan genellikle hadîslerin zahiriyle amel etmeye çalışan hadîsçilerden oluşmaktaydı. İmam Şâfiî de, "Bize ve âlimlerin çoğunluğuna göre insanların en fakîhi, hadîslere en çok tâbi olandır" açıklamasıyla ehl-i hadîsin yanında yer aldığını ifade etmekteydi. O, hadîslere en çok değer veren ekol olarak gördüğü ehl-i hadîse usûl ve ilmî disiplin kazandırmıştı.[139] Ehl-i hadîs ve İmam Şâfiî'ye göre sünnetin tesbitinde tek kaynak

136 *el-Muvatta*, "Nikah", 4.

137 *el-Muvatta*, "Nikah", 6.

138 İmam Mâlik'in sünneti belirlemede Medine amelini esas aldığına dair geniş bilgi ve misaller için bk.. Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, s. 185, 187, 195.

139 Aktepe, *a.g.e.*, s. 228-230.

Hz. Peygamber'in hadîsleridir. Başka bir ifadeyle bu ekole göre sadece Hz. Peygamber'den gelen bilgiler sünnet olarak değerlendirilebilir. Nitekim İmam Şâfiî, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri yanında sahâbe uygulamalarını da sünnet olarak kabul eden ehl-i re'y ile amel-i ehl-i Medîne'yi sünnet olarak niteleyen İmam Mâlik'i eleştirir.

Ehl-i hadîs ve İmam Şâfiî'ye göre sünneti belirlemede Hz. Peygamber'den gelen haberlerin esas alınması yanında onların lafzî olarak anlaşılması da temel bir prensipti. Burada ehl-i hadîs ve İmam Şâfiî'nin sünnet analyışına iki misal vermekle yetinilecektir. Sünnetin merfû hadîsle belirleneceğini söyleyen İmam Şâfiî "*Düşmanla dövüşüp onu öldüren üzerindekileri alır*"[140] hadîsinden hareketle hiçbir idarecinin mücahitlerin öldürdükleri düşmanların üzerindeki eşyaları almasına mani olamayacaklarını ifade eder. Aynı hadîsi *el-Muvatta*'nda rivâyet eden İmam Malik ise kumandanın izni olmadan hiçbir askerin bu eşyaları alamayacağı görüşündedir. Görüldüğü gibi İmam Şâfiî sünneti tesbitte hem Hz. Peygamber'in hadîsini esas almış hem de onu lafzî olarak anlamıştır.[141] İmam Şâfiî'ye göre büyük abdestten sonra yapılacak temizlik konusundaki sünnet, üç taşla yapılmasıdır. Çünkü Rasûlullah (s.a.) üç taşla istinca yapılmasını emretmiştir. Bu sebeple kişi temizlendiğini hissetse bile üç taştan aşağısıyla istinca yapamaz.[142]

Ehl-i hadîse göre Hz. Peygamber hakkında nakledilen her bilgi, onun sünnetine dahildir. Zira onların tarifinde pratik hayatta uygulanma imkanı bulunmayan Hz. Peygamber'in görünümüne benzemek de sünnettir. Ehl-i hadîsin başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere hicri üçüncü asırda telif ettiği eserler sünnetin kaynağı olan Hz. Peygamber'in hadîslerini toplamayı amaçlamaktaydı.

Sünnet Hz. Peygamber'den itibaren kullanılan bir tabirdir. Tarihi süreçte değişik zaman ve mekanlarda farklı kullanımları öne çıkmıştır. Nitekim rivâyet dönemi olarak kabul edilen ilk üç asırda sünnet ve tesbiti konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktaydı. Hicri üçüncü asır ve sonrasında ise sünnetin anlaşılmasında ehl-i hadîsin sünnet anlayışı hakim olmuş ve hadîs ile sünnet eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[143]

---

140 *el-Muvatta*, "Cihad", 18-19.

141 İmam Şâfiî'nin lafza bağlı hadis anlayışı hakkında geniş bilgi için bk. Bayraktutar, *İmam Şâfiî'de Lafza Bağlı Hadis/Sünnet Anlayışı*, Ankara 2010.

142 İmam Şâfiî'nin sünnet anlayışı hakkında geniş bilgi ve ilgili misaller için bk. Aktepe, *a.g.e.*, s. 192, 233, 236, 288-289.

143 Sünnet kelimesinin cahiliyeden rivâyet dönemi sonuna kadar kavramlaşma süreci ve farklı kullanımları hakkında geniş bilgi için bk. Erul, *Sünnet Kavramı*, s. 13-49.

Günümüzde de sünnetle ilgili, tarihtekine benzer farklı yaklaşımlar söz konusudur. Kendisi de yeni bir sünnet tanımı yapan Ahmet Keleş *Sünnet: Yeni Bir Usûl Denemesi* isimli eserinde Mûsâ Cârullah, Fazlurrahman, Mücteba Uğur, Yusuf el-Karadavî ve M. Hayri Kırbaşoğlu'nunki gibi günümüzde yapılan farklı sünnet tanımlarını değerlendirmiştir. Yavuz Köktaş da "Bazı Yeni Sünnet Tanımları Üzerine" isimli makalesinde oryantalistlerden Goldziher, Schacht ve G.H.A. Juynboll'un; son dönem İslâm âlimlerinden Fazlurrahman, M. Yusuf Guraya, Ahmed Hasan, Yasin Dutton, Süleyman en-Nedvî, İmtiyaz Ahmed, M. Hayri Kırbaşoğlu, M. Emin Özafşar, Abdulfettah Ebû Gudde ve Abdullah Mahfuz Muhammed el-Haddad Ba Alevî el-Hadramî'nin sünnet tanımlarını ele almıştır.[144]

C. HABER ve ESER (اَلْخَبَرُ وَالْأَثَرُ)

1. Haber (اَلْخَبَرُ)

Sözlükte haber, herhangi bir olay, nesne veya konuya dair elde edilen bilgi mânasına gelir. Haber, duyularla ve akıl yürütmekle ulaşılması mümkün olmayan bilgileri elde etmek için başvurulması zorunlu bir kaynaktır. Hadîs terimi olarak Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn ve daha sonrakilerden nakledilen bilgi demektir. Buna göre haber hadîsten daha geniş bir anlama sahiptir. Zira hadîs sadece Hz. Peygamber'e ait bir haberdir. Hadîsi Hz. Peygamber'den rivâyet edilen, haberi ise diğerlerinden nakledilen bilgi olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Bunlara göre Hz. Peygamber'in hadîslerini rivâyet edenlere *muhaddis*, tarih ve benzeri bilgiler nakledenlere ise *ahbârî* denilmektedir. Ancak hadîs ve haber yer yer eş anlamlı olarak da kullanılmaktadır.

Haber kelimesinin çoğulu "ahbâr" yaygın olmasa da muhaddisler tarafından hadîs anlamında kullanılmıştır.[145] Hicri üçüncü asırdan itibaren "ahbâr" kelimesini hadîs anlamında yaygın olarak kullananlar ise usûl ve kelâm âlimleri ile Şia olmuştur. Haberi "doğru veya yalan olma ihtimali olan söz" diye tanımlayan

144 Köktaş, "Bazı Yeni Sünnet Tanımları Üzerine", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, sayı: 12, 2002/1, s. 95-160.

145 Buhârî haber-i vâhidin delil olacağını isbat etmek üzere *el-Câmiu's-sahîh*'inde "Ahbâru'l-âhâd" ismiyle müstakil bir bölüm açmıştır.

kelâm âlimleri onu, duyular ve akıl ile birlikte üç temel bilgi kaynağından biri kabul eder.[146] Onlar geçmişe ait bir bilgi olması açısından hadîsleri de haber olarak değerlendirir. Dolayısıyla başta hadîslerin sıhhati olmak üzere ilgili konuları genellikle "ahbâr" başlıkları altında incelerler. Konuyla ilgili eserine Câhız'ın (ö. 255/868) *Kitâbu'l-ahbâr keyfe tasıhh*, Ebu'l-Kasım el-Belhî'nin (ö. 319/931) *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl* isimlerini vermeleri Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1024)[147] Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039)[148] ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044)[149] eserlerinde hadîsle ilgili konuları "ahbâr" başlıkları altında incelemeleri de bu durumu teyit etmektedir. Şia da hadîs veya sünnet yerine *ahbâr* kavramını tercih etmektedir.

2. Eser (اَلْأَثَر)

Sözlükte eser, iz ve bir nesnenin yerinde kalan kalıntısı anlamına gelir. Çoğulu "âsâr" gelir. Hadîs terimi olarak haberle aynı mânada kullanılmaktadır. Ancak Horasanlı fakihler Hz. Peygamber'den rivâyet edilenlere haber, sahâbeden gelenlere ise eser demişlerdir. Bazı âlimler Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînden nakledilen bütün rivâyetlere eser denileceği görüşündedir.

Hadîs ilminde eser, nesiller boyu nakledilegelen haber olarak kullanılmaktadır. Burada eser ile kastedilen ise öncelikle Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn olmak üzere aynı zamanda diğer âlimlere ait fiil ve görüşlerdir. Özellikle hicrî ikinci asırda telif edilen hadîs kitaplarında sadece Hz. Peygamber'e ait merfû hadîslerin değil aynı zamanda sahâbe ile tâbiînin görüşlerinin de yer aldığı ve bu sebeple bunlara *el-Âsâr* isminin verildiği görülmektedir. Nitekim İmam Ebû Hanife'nin talebeleri ve Hanefî ekolünün önde gelen âlimlerinden İmam Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Âsâr* isimli eserleri bulunmaktadır. Ebû Yusuf'un *el-Âsâr*'ında bulunan toplam 1066 rivâyetin 211'i Hz. Peygamber'e, 350'si sahâbe'ye, 505'i ise tâbiîne aittir.

146 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XV, 319.

147 Kâdî Abdülcebbâr *Şerhu usûli'l-hamse* adlı eserinde konuyu "el-Kelâm fi'l-ahbâr" başlığı altında incelemiştir.

148 Ebû Zeyd ed-Debûsî *Takvîmü'l-edille* adlı eserinde hadîsle ilgili konuları "el-Kavl fî aksâmi cümleti'l-ahbâr", "el-Kavl fî aksâmi's-sahîh mine'l-ahbâr" ve benzeri başlıklar altında incelemiştir.

149 Ebü'l-Huseyin el-Basrî *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh* adlı eserinde konuyu "el-Kelâm fi'l-ahbâr" başlığı altında incelemiştir.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Âsâr*'ında ise toplam 971 rivâyetin 131'i Hz. Peygamber'e, 284'ü sahâbe'ye, 550'si tâbiîne aittir. Ayrıca bu dönemde yazılan, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ında da benzeri bir durum söz konusudur. Nitekim *Muvatta*'da 600 Hz. Peygamber'e, 613 sahâbe'ye ve 285 tâbiîne ait rivâyet bulunmaktadır. Bu dönemde telif edilen Ebû Yusuf'un *el-Harac* ve İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Hücce*[150] adlı eserlerinde de durum farklı değildir. Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826) ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef* ismiyle telif ettikleri eserler de aynı özelliğe sahiptirler. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin eserini *el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr* ve Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) ise *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* şeklinde isimlendirmeleri ehâdîs ve sünen ile Hz. Peygamber'in hadîslerini, âsâr ile de sahâbe ve tâbiîne ait olanları kastettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eser (çoğ. âsâr) ile hadîs literatüründe genellikle sahâbe ve tâbiîne ait bilgilerin kastedildiği söylenebilir.

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741) ile arkadaşı Sâlih b. Keysan (ö. 140/757) arasında geçen konuşma, sahâbe ve tâbiîn görüşlerinin başlangıçtan itibaren âlimlerin Hz. Peygamber'in sünnetinden bazı parçalar taşıyabileceği görüşünde olduklarını göstermektedir. Sâlih b. Keysan şöyle anlatmaktadır: "Zührî ile sünnetleri yazmaya karar vermiştik. Hz. Peygamber'den gelenleri yazdık. Zührî sahâbeden gelenlerin de sünnet olduğunu ve yazmamızı söyledi. Ben ise onların sünnet olmayacağını düşündüm. Sonuçta o yazdı, ben yazmadım. O kazandı ben kaybettim."[151] Bu anlayış hicrî ikinci asırdaki âlimlerin kabulü ile karşılanmıştır. Nitekim Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin, "Öncekilerden daha fakih kimse gelmedi. İlim, öncekilerin ilminden başka bir şey değildir. Fıkıh da onların fıkhıdır. Zira onlar zaman bakımından Hz. Peygamber'e bizden daha yakın ve onun (s.a.) hükmünü bizden daha iyi bilirler"[152] açıklaması da Hz. Peygamber'e yakın olmaları sebebiyle öncelikle sahâbe daha sonra da tâbiînin sahip oldukları bilgilerin önemine dikkat çekmektedir. Zikredilen eserlerde bol miktarda sahâbe ve tâbiîn görüşlerine yer verilmesinin sebebi de bu anlayış olmuştur.

150 Nitekim *el-Hücce*'de bulunan toplam 990 rivâyetten 228'i Hz. Peygamber'e, 448'i sahâbe'ye ve 314'ü tâbiîne aittir.

151 Abdürrezzak, *Musannef*, XI, 258-259; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 388-389; Hatîb, *Takyîd*, s. 106-107; *el-Câmi*, II, 190.

152 Şeybânî, *Hücce*, II, 137, 575.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS USÛLÜNÜN TANIMI VE KAYNAKLARI

I. TANIMI

Hadîs Usûlü (Usûlu'l-hadîs), hadîs ve usûl kelimelerinden meydana gelen bir isim tamlamasıdır. Hadîs genellikle, Hz. Peygamber'le ilgili her türlü bilgi anlamında kullanılmaktadır. Usûl ise, asl kelimesinin çoğulu olup asıllar, kaideler, prensipler, kurallar ve yöntemler mânalarına gelmektedir.

İslam âlimleri hadîs usûlünü farklı şekillerde tanımlamışlardır. Burada önce yapılan tanımların özeti verilecek daha sonra tercih edilen tanım zikredilecektir. Bir tanıma göre hadîs usûlü, "*râvilerinin adâlet ve zabt yönlerinden durumları, isnadlarının muttasıl veya munkatı olması bakımından hadîslerin Hz. Peygambere nasıl nispet edildiklerinden bahseden ilim*"dir. Bir diğer tanıma göre, "*kabul ve red yönünden râvi ile rivâyet edilen hadîslerin durumlarını inceleyen ilim*"dir. Başka bir tanıma göre ise, "*rivâyetin hakikati, çeşitleri, hükümleri, râvilerin halleri, şartları ve rivâyetin sınıflarını bildiren ilim*"dir. En genişi olan bu son tanım en fazla kabul gören tarif olmuştur.[153] Birinci tanımda hadîs usûlünün konusu, râvilerin hadîs rivâyetine ehliyetlerinin ve râvilerden oluşan isnadın kopuk olup olmadığı şeklinde ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla hadîs usûlünün konusu râvi ve isnadla sınırlandırılmaktadır. İkinci tanımda hadîs usûlünün konusu, râvilerin hadîs rivâyetine ehliyetleri yamsıra nakledilen metnin, Hz. Peygambere âidiyetinin tespiti olarak belirlenmektedir. Burada da hadîs usûlünün konusu râvi ve nakledilen metin hakkında verilecek hükümle sınırlandırılmaktadır. Bize göre diğer ikisine nispetle daha geniş olmasına rağmen son tanım da gerek amacını gerekse muhtevasını yansıtması açısından hadîs usûlü tanımı için yeterli gözükmemektedir. Bu durumda gerek amacını gerekse muhtevasını yansıtan yeni bir hadîs usûlü tanımına ihtiyaç bulunmaktadır. Kavramı oluşturan kelimelerin yukarıda zikredilen sözlük anlamları ile amaç ve muhtevasını esas alarak hadîs usûlü şöyle tanımlanabilir: *Hadîsleri sonraki nesillere aslına uygun olarak nakledebilmek ve sahîhi ile zayıfını birbirinden ayırmak için ihtiyaç duyulan kurallar ve bunlarla ilgili ıstılahlardan bahseden ilimdir.* Buna göre hadîs usûlünün konusu, hem hadîslerin nakli hem de Hz. Peygamber'e âidiyetinin tespiti için gerekli kuralları belirlemek

153 Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri*, s. 114.

ayrıca ilgili ıstılahları açıklamaktır. Dolayısıyla hadîs usûlü; hadîslerin anlaşılmasıyla değil, rivâyetiyle ilgili kurallardan bahsetmektedir.

Tarihi süreç içerisinde hadîs usûlü farklı isimlerle anılmıştır. Kaynaklar Ali b. Medînî'nin (ö. 234/848) *Ulûmu'l-hadîs*[154], Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 268/882) *ise Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*[155] isimli eserlerinden söz etmektedir. Söz konusu iki ilk dönem âlimi hadîs usûlü konusundaki eserlerini "ulûmu'l-hadîs" olarak isimlendirmişlerdir. Bu ismi daha sonraki âlimlerin eserlerinde de görmekteyiz. Dolayısıyla hadîs usûlü ilk dönemlerden itibaren "ulûmu'l-hadîs" olarak isimlendirilmiştir. *"Ulûmu'l-hadîs"* hadîs ilimleri demektir. "Ulûm", ilim kelimesinin çoğulu olup "ilimler" anlamına gelmektedir. Ancak burada "ilim" ile hadîs usûlünün konu başlıkları kastedilmektedir.

"Dirâyetü'l-hadîs" de hadîs usûlü yerine kullanılan isimlerdendir. Dirâyetü'l-hadîs; bilmek, ince şeyleri kavramak, azimli ve güçlü olmak manalarına gelen "dirâyet" ile hadîs kelimesinden meydana gelen bir isim tamlamasıdır. İlk dönemlerde hadîslerin manalarını bilmek (fıkıh) anlamında[156] da kullanılan "dirâyet" kelimesinin ilimler tarihçisi İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) ile birlikte *"dirâyetü'l-hadîs"* tamlamasıyla hadîs usûlü anlamında kullanımının yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.[157] Hadîs usûlü, isnad ve metinle ilgili kurallar hakkındaki bilgileri konu edindiği için bu isimle de anılmıştır. Hadîs usûlü, hadîs ilmindeki ıstılahları incelemesi sebebiyle *"mustalahu'l-hadîs"*[158], rivâyet kurallarını konu edinmesi sebebiyle de *"ilmü'r-rivâye"*[159] ve *"usûlü'r-rivâye"*[160] diye de isimlendirilmiştir.

154 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 383.

155 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, X, 222-223.

156 Râmehürmüzî'nin dirâyet kelimesini bu anlamda kullandığına dair bk. *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 238. O, aynı kavramı hadîsin isnadıyla ilgili gerekli bilgileri bilmek anlamında da kullanmıştır (bk. *a.g.e*, s. 312). Kavram Hatîb el-Bağdâdî öncesi genellikle hadis metinlerinin anlaşılması, bu dönemden sonra ise çoğunlukla senet hakkında kullanılmıştır.

157 Çakan, "Dirâyetü'l-hadîs", *DİA*, IX, 366-367.

158 Nitekim bu sebeple bazı hadis usulü eserlerinin isminde ıstılah kelimesi yer almaktadır. İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/1302) *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*'ı, Bulkinî'nin (ö. 805/1403) *Mehâsinü'l-ıstılâh*'ı İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser*'i, Kâsımî'nin (ö. 1914) *Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*'i isminde "ıstılah" veya "mustalah" bulunan hadis usulü eserleridir.

159 Nitekim Hatîb el-Bağdâdî eserine *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* ismini vermiştir.

160 Kâdî İyâz'ın eserine *el-İlma' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye* adını vermesi de bu sebepten olmalıdır.

II. KAYNAKLARI

Hadîs usûlü ile ilgili kaynakları, telif edildikleri dönemlerin özellikleri dikkate alınarak "Hicri Üçüncü Asırda Telif Edilenler", "Hicri Dördüncü Asır ve Sonrası Telif Edilenler" olmak üzere iki ayrı başlık altında incelemek uygun olacaktır.

A. ÜÇÜNCÜ ASIRDA TELİF EDİLENLER

Başlangıçtan, yaklaşık üçüncü asrın başlarına kadar devam eden tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde ihtiyaç duyulan usul kuralları konulmuş, uygulanmış ve bunlarla ilgili ıstılahlar geliştirilmiştir. Ancak bunların yazılı kaynaklara geçirilmeye başlanması üçüncü asrın başlarından itibaren söz konusu olabilmiştir. Başka bir ifadeyle ilk iki asrın en önemli özelliklerinden biri, ihtiyaç duyuldukça kuralların ve ilgili ıstılahların ortaya çıkması ancak, bunların yazılı hale getirilmemesidir.

Üçüncü asırdan itibaren hadîs usulü kuralları değişik vesilelerle yazılmaya başlanmıştır. Günümüze ulaşmadıkları için muhtevaları hakkında bilgi sahibi olamadığımız Ali b. Medînî'nin (ö. 234/848) *Ulûmü'l-hadîs*'i[161] ve Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 268/882) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsihâ*[162] isimli eserleri istisna edilirse, bu dönemde müstakil bir hadîs usulü eseri yazmayı amaçlayan herhangi bir âlim bilinmemektedir. Bu dönemde yazılan usul kuralları değişik vesilelerle kaleme alınmıştır. İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'si, Ali b. Medînî'nin günümüze ulaşmayan bazı cüzleri, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin bazı bölümleri, Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'ine yazdığı mukaddime, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ini tanıtmak amacıyla Mekkeliler'e yazdığı mektup ve Tirmizî'nin *es-Sünen*'inin sonundaki *el-İlel*'i bu dönemde değişik vesilelerle kaleme alınan ilk hadîs usulü çalışmaları olarak zikredilebilir.

Daha sonra herbiri hadîs ilminin ayrı bir dalı olarak kabul edilen "garîbü'l-hadîs", "ihtilâfü'l-hadîs", "ilelü'l-hadîs", "cerh ve ta'dîl" başta olmak üzere râvilerle ilgili diğer eserler de bu dönemde kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bazısında da hadîs usulü hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir.

161 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 383.

162 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, X, 222-223.

Burada önce çoğu üçüncü asırda ehl-i hadîs âlimleri tarafından yazılı hale getirilen hadîs usûlü çalışmaları zikredilecek daha sonra aynı konuda ehl-i re'y ve Mu'tezile'nin eserleri kaydedilecektir.

İmam Şâfiî hadîs usulü kurallarını yazılı hale getirdiği bilinen ilk âlimdir. O *er-Risâle, el-Üm ve İhtilâfü'l-hadîs* isimli eserlerinde hadîs usûlü ve ıstılahları ile ilgili önemli açıklamalar yapmıştır. İmam Şâfiî, sünnetin konumu ve önemi, kendi döneminde tartışıldığını ifade ettiği haber-i vâhidin delil oluşu ve sahîh olmasının şartları, hadîsler arasında görülen ihtilâflar ve çözüm yolları, hadîste nâsih ve mensuh, mürsel hadîsin değeri, râvi ile ilgili bazı meseleler olmak üzere hadîs usulünün temel konularında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Bunların mühim bir kısmının usûlün ilk kaynağı olması, onun yaptığı söz konusu açıklamaların önemini daha da artırmaktadır.[163]

Ali b. Medînî (ö. 234/848) hadîs usûlü ve ıstılahları hakkında yazılı metinleri bulunan bir diğer âlimdir. O, günümüze ulaşmadığı için muhtevaları hakkında bilgi sahibi olmadığımız hadîs usulünün temel konularıyla ilgili birçok küçük risâlesi bulunan bir âlimdir. Bazı kaynaklarda[164] Ali b. Medînî'ye nisbet edilen ve günümüze ulaşmadığı için muhtevası hakkında bilgi sahibi olamadığımız *Ulûmü'l-hadîs* isimli kitabın da müstakil bir hadîs usulü eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Ali b. Medînî hem râvilerin şahıslarını tanıtan, hem de onların hadîs rivâyetine ehliyetlerini inceleyen eserler telif etmiştir. Hadîsler arasındaki ihtilâfları ve çözüm yollarını inceleyen *İhtilâfü'l-hadîs*, hadîslerdeki garîb kelimeleri konu edinen *Tefsîru garîbi'l-hadîs* ve hadîslerdeki illetlerle ilgili *el-İlelü'l-kebîr, el-İlelü'l-müteferrika, el-İlelü'l-müsned, el-Ehâdîsü'l-muallelât* isimli kitapları Ali b. Medînî'nin hadîs ilimleri alanında kaleme aldığı eserlerdir. Onun *el-Arz ale'l-muhaddis* isimli kitabı ise hadîs öğretim metotlarından kırâat konusunu müstakil olarak incelediği eseridir.[165]

Görüldüğü gibi Ali b. Medînî hadîs usulünün temel konularında eser yazan ilk âlimlerdendir. O, bir taraftan "ihtilâfü'l-hadîs", "garîbü'l-hadîs" ve

163 İmam Şâfiî'nin söz konusu eserlerinde hadîs usûlü ve ıstılahları hakkında yaptığı açıklamalarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Yücel, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, s. 147-155.

164 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 383.

165 Söz konusu eserler hakkında bk. Hâkim, *Ma'rife*, s. 71; Hatîb, *el-Câmi*, II, 465-467; İmdâdülhak, *el-İmâm Ali b. Medînî*, s. 264-280.

"ilelü'l-hadîs" gibi hadîs ilimleri sahasındaki eserleriyle, diğer taraftan gerek râvilerin kimliklerini belirleyen gerekse hadîs rivâyetine ehliyetlerini tespit eden kitaplarıyla hadîs usûlü ile ilgili ilk çalışmaların sahibidir. O, söz konusu eserleriyle kendisinden sonraki âlimlerin en önemli kaynağı olmuştur. Bu durum onun günümüze ulaşmayan eserlerinden de değişik kaynaklar vasıtasıyla istifade etmemizi sağlamaktadır.

Bu dönemde hadîs usûlü ve ıstılahları hakkında yazanlardan biri de Ali b Medînî'nin en önde gelen talebesi olan Buhârî'dir. O, *el-Câmiu's-sahîh*'inde yer verdiği "Kitâbü'l-İlim" ve "Kitâbü Ahbâri'l-âhâd" bölümlerinde hadîs usûlü ve ıstılahlarıyla ilgili çalışmalara önemli katkılarda bulunmuş bir âlimdir. Onun ayrıca hadîslerin illetleriyle ilgili *el-İlel* isimli bir kitabının bulunduğu[166] da zikredilmektedir.[167]

Aynı dönemde İmam Müslim de râvilerle ilgili yazdığı *el-Esâmî ve'l-künâ, el-Münferidât ve'l-vuhdân, el-İhve ve'l-ehevât, el-Vuhdân,* başlıklı çalışmaları, muhaddislerin yaptığı hataları tespit amacıyla kaleme aldığı *Evhâmü'l-muhaddisîn*'i, hadîs illetleriyle ilgili *el-İlel*'i gibi eserleriyle[168] *el-Câmiu's-sahîh*'ine yazdığı mukaddimede ve *et-Temyîz* isimli kitabında hadîs usulü ve ıstılahlarıyla ilgili önemli katkılarda bulunmuş bir âlimdir.[169]

Hadîs usûlü konusunda yazan dönemin âlimlerinden bir başkası Ebû Dâvûd es-Sicistânî'dir. O, râvilerin hem kimliklerini tesbite dair hem de onların hadîs rivâyetine ehil olup olmadıklarını incelemek üzere eserler telif etmiştir. Onun *Tesmiyetü'l-ihve ellezîne ruviye anhümü'l-hadîs* isimli eseri,[170] başkalarıyla karıştırılmalarını önlemek amacıyla sadece kardeş râvileri ihtiva eden "el-ihve ve'l-ehavât" türünde bir çalışmadır. Ayrıca onun *el-Merâsîl* isimli kitabı 544 mürsel hadîsi ihtiva etmekte olup sahasının ilk eseridir.[171]

166 Buhârî'nin sözü edilen eserleri hakkında bk. A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 371.

167 Buhârî'nin eserinin sözü edilen bölümlerinde ele aldığı hadîs usûlü konuları hakkında bk. Yücel, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, s. 159-166.

168 Müslim'in eserleri hakkında bk. Tevâlibe, *el-İmâm Müslim*, s. 86-99.

169 İmam Müslim'in hadîs usûlü konularına ilişkin verdiği bilgiler hakkında bk. Yücel, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, s. 166-172.

170 Eser, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmûa, nr. 129).

171 Mezâhirî, *Ebû Dâvûd*, s. 47. Ebû Dâvûd'un eserleri hakkında ayrıca bk. Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, X, 121.

Ebû Dâvûd *es-Sünen*'ini tanıtmak amacıyla Mekke'lilere yazdığı risâlesi ile de hadîs usûlüne katkıda bulunmuştur.[172]

Tirmizî, *el-Esmâ ve'l-künâ* isimli eseriyle; isimleriyle şöhret kazanmış râvilerin künyelerini, künyeleriyle şöhret kazanmış olanların da isimlerini tespit etmeyi amaçlamıştır.[173] Onun *ilel* isimli iki kitabı bulunmakta olup, bunlardan *es-Sünen*'inin sonunda bir bölüm olarak yer verdiği "el-ilel" bölümü *el-İlelü's-sağîr* veya *el-İlelü'l-müfred*, diğeri *el-İlelü'l-kebîr* isimleriyle tanınmaktadır. *el-İlelü'l-kebîr* ise hadîs illetleri konusunda telif edilmiş müstakil bir eserdir.[174]

Tirmizî, sözü edilen bölümde isnad ve cerh-ta'dil faaliyetleri, lafzen ve mânen rivâyet, hadîs öğretim metotları ve rivâyet lafızları, mürsel hadîs ve değeri, hasen hadîs, garîb hadîs gibi temel hadîs usulü kuralları ve ıstılahları hakkında önemli bilgiler vermektedir.[175]

Hicrî üçüncü asır "cerh ve ta'dîl", "ilelü'l-hadîs", "garîbü'l-hadîs", "nâsih ve mensûh", "ihtilâfü'l-hadîs" gibi hadîs ilimleriyle ilgili müstakil eserlerin de kaleme alındığı bir dönem olmuştur.

Bu dönemde "tabakât", "târih", "cerh ve ta'dîl" adlarıyla yazılan eserler, hem râvinin şahsını araştırmak, hem de hadîs rivâyetine ehil olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamaktaydı.

Hicrî üçüncü asırda yazılan söz konusu eserler; bu ilmin kuralları, hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından râvilerin kısımları, râviler hakkında kullanılan cerh ve ta'dîl lafızlarının delâletleri gibi meseleler hakkında bilgi vermektedir. Hadîs usûlünün de önemli konuları arasında yer alan söz konusu meseleleri ilk defa kaleme alan ve kendisinden sonrakilerin en çok istifade ettiği eser İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabıdır. O, cerh ve ta'dîlin temel meselelerini sözü edilen eserine yazdığı mukaddimesinde ele almaktadır.

---

172 Söz konusu risâle *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fi vasfi Sünenihi* başlığıyla Muhammed Lütfi Sebbâğ tarafından Beyrut'ta (1394, 1405) neşredilmiştir.

173 Tirmizî'nin râviler hakkında yazdığı eserler için bk. Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, I, 125-127.

174 Eser Ebû Tâlib el-Kâdî'nin tertip ettiği nüsha esas alınarak Subhî es-Sâmerrâî, Ebü'l-Meâtî en-Nûrî ve Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî tarafından Beyrut'ta (1409/1989) neşredilmiştir.

175 Trimizî'nin sözü edilen bölümde ele aldığı hadîs usûlü kuralları ve ıstılahları hakkında geniş bilgi için bk. Yücel, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, s. 175-185.

Onun "Takdimetü'l-ma'rife li-Kitâbi'l-cerh ve't-ta'dîl" başlığını taşıyan ve 375 sayfalık bir giriş mahiyetinde olan mukaddimesiyle ikinci cildin başında yer alan 38 sayfalık açıklamaları son derece mühimdir. Zira müellif burada hadîs usûlünün temel meselelerini ele almakta, hadîs tarihiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

İbn Ebî Hâtim söz konusu eserinde sünnetin Kur'ân'ı açıkladığı, hadîslerin râviler vasıtasıyla bilinebileceği, sahâbenin adâleti, isnad ve önemi, âlî ve nâzil isnad, cerh ve ta'dîlin gerekliliği, rivâyete ehliyetleri açısından râvilerin taksimi, cerh ve ta'dîl lafızlarının delâletleri, rivâyetleri terkedilmesi gereken râvilerin özellikleri, terğîb ve terhîb konularında zayıf râvilerden hadîs alınabileceği, güvenilir râvinin zayıftan rivâyetinin onu tevsik etmek anlamına gelmediği, hadîsin sahîh olabilmesinin şartları gibi hadîs usulü, tarihi ve ıstılahları hakkında önemli açıklamalarda bulunmaktadır.[176]

Yahyâ b. Maîn'in *et-Târîh ve'l-ilel*'i,[177] sahâbeden itibaren isnadların dayandığı muhaddisler ve hadîs ekolleri hakkında bilgileri ihtiva eden, muallel hadîsleri ve illetlerini ortaya koyan Ali b. Medînî'nin *İlelü'l-hadîs*'i,[178] oğlu Abdullah'ın sorularına verdiği cevaplardan meydana gelen Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*'i,[179] Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr*'i[180], İbn Ebî Hâtim'in *İlelü'l-hadîs*'i[181] bu dönemde ilel konusunda telif edilen eserlerdir.

Söz konusu eserlerde genellikle mevkufun merfû olarak rivâyet edilmesi, hadîsin munkatı, mu'dal, müdelles, muzdarib, mürsel, ferd olduğunun belirlenmesi isnaddaki illet; hadîsin müdrec, münker, maklûb ve mevzû olması ise hem isnad hem de metindeki illet olarak kabul edilmektedir.[182]

176 İbn Ebî Hâtim'in zikredilen eserinde söz konusu ettiği hadîs usûlü konuları hakkında bk. Yücel, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, s. 188-193.

177 Eser Ahmed Muhammed Nûr Seyf tarafından neşredilmiştir (Mekke 1979).

178 Eserin biri Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut 1972) diğeri Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Halep 1400/1980) tarafından gerçekleştirilmiş olmak üzere iki neşri bulunmaktadır.

179 Eserin Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu (Ankara I, 1963; II, İstanbul 1987), Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Beyrut 1408/1988), Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad 1988) ve Muhammed Hüsâm Beyzûn (Beyrut 1990) tarafından hazırlanmış dört ayrı baskısı bulunmaktadır.

180 Eserin Ebû Tâlib el-Kâdî tarafından fıkıh konularına göre tertip edilen şekli biri Hamza Dîb Mustafa (Amman 1406) diğeri Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut 1409/1989) tarafından gerçekleştirilmiş iki farklı baskısı bulunmaktadır.

181 Eser Muhibbüddin el-Hatîb tarafından neşredilmiştir (Kahire 1343; Beyrut 1985).

182 İlelü'l-hadîs konusunda bk. Tekineş, "İlelü'l-hadîs", *DİA*, XXII, 84-86.

Hadîs metinlerinde yer alan ve az kullanılması sebebiyle anlaşılması güç olan kelimeler ve bunları konu edinen ilim dalındaki garîbü'l-hadîsle ilgili eserler de bu dönemde telif edilmiştir.

Ebü'l-Hasan Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî (ö. 203/819), Ebû Bekir Hüseyin b.Ayyâş es-Sülemî (ö. 204/819), Kutrub diye tanınan Ebû Ali Muhammed b. Müstenîr (ö. 210/825), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 210/825), Ebû Amr İshak b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 210/825), Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830), Asmaî diye tanınan Abdülmelik b. Kureyb (ö. 216/831), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838),[183] İbnü'l-Arabî Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/845), Ali b. Medînî (ö. 234/848),[184] Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (ö. 245/839), İbn Kuteybe (ö. 276/889),[185] Ebû İshak İbrâhim b. İshak el-Harbî (ö. 285/898),[186] Müberred diye tanınan Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (ö. 285/889) ve Ebû Muhammed Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (ö. 302/914)[187] bu dönemde garîbü'l-hadîs sahasında eser yazan âlimlerdir.

Hadîs metinlerinin doğru anlaşılmasını sağlamak amacıyla yazılan söz konusu eserlerde, Hz. Peygamber'in hadîsleriyle ashâb ve tâbiînin sözlerindeki garîb kelimeler açıklanmaktadır. Hadîslerde bulunan garîb kelimelerin sözlük anlamlarının yanında Arap dilcilerinin ifadelerinden, eski Arap şairlerinin şiirlerinden, Arap atasözlerinden örnekler verilerek sözü edilen kelimenin edebî incelikleri ortaya konulmaktadır.[188]

Kelâmcılar hadîsçileri uydurma ve çelişkili rivâyetleri nakletmek suretiyle fırkaların çoğalmasına, Müslümanlar arasındaki bağların kopması ve birbirlerine düşman olmalarına, fakihlerin farklı fetva vermelerine sebep olmakla

183 Eserin biri Muhammed Azîmüddin (Haydarâbâd 1384-87/1964-67) diğeri Hüseyin Muhammed Şeref (Kahire 1405/1984) tarafından gerçekleştirilmiş iki neşri bulunmaktadır.

184 Hâkim en-Nîsâbûrî onun *Tefsîru garîbi'l-hadîs* isminde bir eserinin bulunduğunu da zikretmektedir. (Hâkim, *Ma'rife*, s. 71).

185 İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* isimli eserinin Abdullah el-Cübûrî (Bağdat 1398/1977), Rızâ es-Süveysî (Tunus 1399/1978, 1402/1981), Süleyman b. İbrâhim el-Âyid (Cidde 1985) ve Semiye Muhammed Ahmed (Beyrut 1988) tarafından gerçekleştirilen dört farklı neşri yapılmıştır.

186 Harbî'nin eseri Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid tarafından neşredilmiştir (Cidde 1405/1985).

187 Sarakustî'nin *Kitâbü'd-Delâil fi garîbi'l-hadîs* isimli eseri Muhammed b. Abdullah el-Kannâs tarafından neşredilmiştir (Riyad 1405/1985).

188 Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376-377.

suçlamaktaydı.[189] Bu ağır ithamların temel gerekçesi, hadîsçilerin birbiriyle çelişkili görünen hadîsleri nakletmeleriydi. Hadîslerin birbiriyle, Kur'ân'la veya aklî delillerle çelişkiliymiş gibi görünmesi hadîsçileri zor durumda bırakmaktaydı. Bunun üzerine hadîsçiler bir taraftan ihtilâflı olduğu iddia edilen hadîslerle amel etmeyi sağlamak, diğer taraftan da söz konusu eleştirilere cevap vermek amacıyla ihtilâfü'l-hadîs ilmini geliştirmişlerdi.[190] Böylece hem hadîslerden âzamî ölçüde yararlanılması temin edilecek, hem de sünnete ait metinlerin anlaşılması sağlanmış olacaktı.

Bu konuda ilk eser telif eden âlim İmam Şâfiî'dir. Yukarıda da ifade edildiği üzere o, konuyla ilgili olarak *er-Risâle* isimli eserinde ihtilâfü'l-hadîsin tanımı, sebepleri, tesbiti ve çözüm yolları çerçevesinde temel prensiplere temas etmiş, ayrıca *İhtilâfü'l-hadîs*[191] adıyla müstakil bir eser de yazmıştır. İmam Şâfiî *İhtilâfü'l-hadîs*'in girişinde hadîsler arasındaki ihtilâfın sebepleri ve bunların giderilmesinin gerekliliği ve yöntemleri hakkında bilgiler verdikten sonra konularına göre ihtilâflı hadîslere ve çözüm yollarına örnekler vermektedir.

Kaynaklarda Ali b. Medînî'nin *İhtilâfü'l-hadîs*[192] isminde bir eseri bulunduğu zikredilmekte ise de günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Konuyla ilgili bu dönemde yazılan ve günümüze ulaşan diğer önemli eser ise İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*[193] adlı kitabıdır. Kaynaklarda konuyla ilgili bu dönemde telif edilen biri Zekeriyyâ b.Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/919), diğeri de Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/922) ait iki eserden daha bahsedilmektedir.[194]

Uygulanmakta olan bir nassın kapsamına giren hükmün, daha sonraki bir nas ile tamamen veya kısmen kaldırılmasına nesh denmektedir.[195] Hadîs ilminde nesh, genellikle birbiriyle çelişkili görünen hadîsler arasındaki ihtilâfı giderme

189 İbn Kuteybe, *Hadîs Müdâfası*, s. 3, 9.

190 İhtilâfü'l-hadîs ilminin doğuşunu hazırlayan sebepler hakkında geniş bilgi için bk. Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar*, s. 54-62.

191 Eser, Âmir Ahmed Haydar (Beyrut 1405/1985) ve Muhammed Ahmed Abdülazîz (Beyrut 1406/1986) tarafından neşredilmiştir.

192 Hakim, *Ma'rife*, s. 71.

193 Eserin çeşitli baskıları bulunmakta olup (bk. Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 145). Eser M. Hayri Kırbaşoğlu tarafından *Hadîs Müdâfası* ismiyle Türkçe'ye de tecüme edilmiştir (İstanbul 1979).

194 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, s. 336-337.

195 Neshin sözlük ve ıstılah anlamı için bk. Hâzimî, *el-İ'tibâr*, s. 8-14; Koçkuzu, *Hadîste Nâsih Mensûh*, s. 77-89.

yollarından biri olarak kullanılmaktadır. Hadîsler arasındaki ihtilâfı gidermede cem' ve te'lîf ile tercih[196] metotlarından biriyle çözüm bulunamadığında nesh metoduna başvurulmaktadır. Sünnetin sünneti neshini inceleyen, başka bir ifadeyle aralarında nesh söz konusu olan hadîsleri inceleyen ilme ve bu konuda yazılan eserlere de *nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* denmektedir.

Bilindiği kadarıyla bu alanda da günümüze ulaşan ilk yazılı kaynak İmam Şâfiî'ye aittir. O, *er-Risâle* isimli eserinde neshin hikmeti, Kur'ân ve hadîste mevcudiyeti ile bu ilimle ilgili temel prensipleri konu edinmektedir.[197]

Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Esrem (ö.270/883), Ebû Dâvûd (ö.275/888), Ahmed b. İshak et-Tenûhî (ö.318/930) bu dönemde hadîslerdeki nâsih ve mensûh hakkında eser yazan âlimlerdir.[198]

Hadîs usûlü ve ıstılahlarına katkısı sebebiyle hicrî üçüncü asırda yazılan merâsil türü kitaplardan da bahsetmek gerekmektedir. Bilindiği gibi hadîs ıstılahı olarak mürselin, biri tâbiînin sahâbeyi zikretmeden doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği, diğeri de isnadında kopukluk bulunan hadîs anlamında iki farklı kullanımı söz konusudur. Dar anlamındaki birinci kullanım daha çok İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) sonrasına aittir ve bu anlayış mürseli zayıf hadîs çeşitleri arasında saymaktadır. İkinci anlamdaki kullanım ise ilk üç asır âlimlerinin telakkilerini yansıtmaktadır ve bu dönemde mürsel hadîsin delil olması tartışmalıdır.

Bu dönemde konuyla ilgili telif edilmiş ve günümüze ulaşmış iki eser bulunmaktadır. Birincisi Ebû Dâvûd'a ait olup 544 mürsel hadîsi ihtiva etmektedir.[199] Ebû Dâvûd'un "Mürsel hadîs, onun kadar sahîh olmasa da müsned hadîslerin bulunmadığı konularda delil olarak kullanılır" açıklamasından söz konusu eserini muttasıl sahîh hadîslerin bulunmadığı durumlarda delil arayanların işlerini kolaylaştırmak amacıyla telif ettiği anlaşılmaktadır. İkinci eser İbn Ebî Hatim'e ait olup 1000'e yakın mürsel rivâyeti ihtiva etmektedir.[200]

196 Söz konusu metotlar ve uygulanışı hakkında bk. Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar*, s. 163-183, 196-219.

197 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 65-67, 109, 126, 131.

198 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, s. 119; Koçkuzu, *Hadîste Nâsih Mensûh*, s. 51-52.

199 Eser Ali es-Sünnî et-Trablusî (Kahire 1310) ve Şuayb el-Arnaût (Beyrut 1408/1988) tarafından neşredilmiştir.

200 Eserin farklı baskıları için bk. Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, XIX, 433.

Kaynaklarda zikredildiğine göre bu dönemde Mu'tezile ve ehl-i rey âlimleri, özellikle haber-i vahidin delil oluşu ve sıhhatinin tespiti konularında kendi görüşlerini delillendiren, ehl-i hadîsin görüşlerini eleştiren eserler telif edilmiştir. Mu'tezilî âlimlerden Câhız (ö. 255/868) *Kitâbu haberi'l-vâhid,*[201] *Kitabu'l-ahbâr keyfe tasihh,*[202] *Hucecu'n-nubuvve;*[203] Hayyât (ö. 300/913) ise *er-Red alâ men esbete habere'l-vâhid*[204] isimli eserlerini telif etmişlerdir. Ehl-i reyden İsâ b. Ebân'ın (ö. 221/836) da *er-Red alâ Bişri'l-Merîsî ve'ş-Şafiî fi'l-ahbâr*[205] isimli eseri bulunmaktadır.

Üçüncü asırda telif edilen tüm bu eserler, hadîs usûlü hakkında müstakil bir eser yazılmasa da bu dönemde hadîs usûlü ve ıstılahlarının önemli bir kısmının yazılı hale getirildiğine işaret etmektedir.

B. DÖRDÜNCÜ ASIR VE SONRASINDA TELİF EDİLENLER

Dördüncü asır ve sonrasında telif edilen hadîs usûlü eserleri, her dönemin kendine has özelliklere sahip olmasından dolayı "mütekaddimûn", "müteahhirûn" ve "son dönem" olmak üzere üç döneme ayırarak incelemek yerinde olacaktır.

Konuların, çoğunlukla müellifinin görüşüne fazla yer verilmeden ve önceki âlimlerin görüşlerinin isnadla nakledilerek incelendiği dönem "mütekaddimûn"; önceki âlimlerin görüşlerinin isnad kısmı hazfedilerek nakledilip müellifin tanım ve değerlendirmelerinin bulunduğu dönem "müteahhirûn"; son yüzyılda yapılanlar ise "son dönem" olarak kabul edilecektir.

201 Câhız'a nisbet edilen bu eserin günümüze geldiği bilinmemektedir bk. Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadîs Anlayışı*, s. 68.

202 Hadîslerin güvenilirliği, sıhhatlerinin nasıl tespit edileceği konusunda kaleme alınan eserin ikinci bölümünde Nazzâm'ın hadîsle ilgili görüşlerine de yer verilmiştir. Eser, J. Van Ess tarafından "Ein Unbekanntes Fragment Des Nazzam" Der Orient In Der Forschung içinde (s.170-201) 1967 yılında Wiesbaden'de yayımlanmıştır. bk. Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadîs Anlayışı*, s. 67.

203 Eserde haberlerin kısımları, haberlerin delil değeri gibi konular ele alınmaktadır. Eser, Ali Ebû Mulhim tarafından *er-Resâilü'l-kelâmiyye* içinde (s.121-158) 1987 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

204 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, IV, 8-9.

205 Özen, "İsâ b. Ebân", *DİA*, XXII, 481.

1. Mütekaddimûn Dönemi Eserleri

Hicrî dördüncü asırdan itibaren telif edilen hadîs usûl ve ıstılahlarıyla ilgili eserler, önceki dönemlerde oluşan ekollerin ilmî anlayışları çerçevesinde yazılmışlardır. Ehl-i rey hadîs usûlü konusundaki görüş ve düşüncelerini daha çok fıkıh usulü eserleri, Mu'tezile ise değişik konularda telif ettikleri eserlerinde ele almışlardır. Ehl-i hadîs de konuyla ilgili müstakil eserler telif etmişlerdir.

Ehl-i rey'in hadîs usûlü konusundaki görüşleri Cessâs (ö. 370/981) Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039) ve Serahsî'nin (ö. 482/1090) fıkıh usûlüne dair yazdıkları eserlerinde yer almaktadır. Daha sonraki âlimlere de kaynaklık eden bu eserlerden *Usûlü'l-fıkh* Cessâs'a, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh* Debûsî'ye, *el-Usûl* ise Serahsî'ye aittir. Bu eserlerde hadîsin kısımları, delil olma değeri, hadîsin sahîh olmasının şartları gibi hususlar ele alınmaktadır. Ehl-i rey'in gerek râviler gerekse haber-i vâhidin sahîh olması ile ilgili ehl-i hadîsten farklı olarak ileri sürdüğü şartları bu eserlerde bulmak mümkündür.[206]

Bu dönemde, mu'tezilî âlimlerin eserlerinde de hadîs usûlüne dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Ebu'l-Kasım el-Belhî'nin (ö. 319/931) *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*'i,[207] Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1024) *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*'i[208] ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*'ı[209] bu dönemde Mu'tezile'nin hadîs usûlü hakkındaki görüşlerinin bulunduğu eserlerdir.

Şiî âlimler, Ehl-i beyt'e muhabbeti sebebiyle Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) aşağıda hakkında ayrıca bilgi verilecek olan *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîsi*'ni ilk hadîs usûlü eseri kabul ederler. Şehid-i Sânî diye tanınan Zeynüddin b. Ali

206 Söz konusu eserlerin hadîs usûlü açısından değerlendirilmesi için Serkan Demir'in *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü Eserlerinde Sünnet Anlayışı* isimli yüksek lisans (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2006) tezine bakılabilir.

207 Eserde Mu'tezile'nin hadîse bakışı, haberin kısımları ve kabul şartları, hadîs ricaline yönelik eleştiriler yer almaktadır. Eser Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdurrahim tarafından 2000 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

208 Eserin "el-Kelâm fi'l-ahbâr" bölümü Mu'tezilenin hadîs usûlü hakkındaki görüşlerinin bir derlemesi niteliğinde olup farklı yerlerinde haberin delil olma değeri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eser 1960-1965 yılları arasında Kahire'de yayımlanmıştır.

209 Eserin "el-Kelâm fi'l-ahbâr" bölümü Mu'tezilenin hadîs usûlü hakkındaki görüşlerinin bir derlemesi niteliğindedir. Eser Halil Meys tarafından 1983 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

el-Âmilî'nin (ö. 966/1558) *el-Bidâye fî ilmi'd-dirâye* adlı eseri Şia'nın önemli hadîs usûlü kitaplarındandır. Eser müellifi tarafından *er-Riâye fî ilmi'd-dirâye* adıyla şerhedilmiştir.[210] Hüseyin b. Abdüssamed el-Hârisî'nin *Dirâyetü'l-hadîs*'i[211] ve Muhyiddin el-Mûsevî el-Gureyfî'nin *Kavâidü'l-hadîs*'i[212] Şia hadîs usûlü hakkında bilinmesi gereken eserlerdir.[213]

Ehl-i hadîsin hadîs usûlü ile ilgili bu dönemde telif ettiği müstakil eserler ise şunlardır:

a. el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî (كِتَابُ اَلْمُحَدِّثِ اَلْفَاصِلُ بَيْنَ الرَّاوِى وَالْوَاعِى) Râmehürmüzî nisbesiyle tanınan Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahman b. Hallad el-Fârisî er-Râmehürmüzî'ye (ö. 360/971) ait kitap, günümüze ulaşan ilk müstakil hadîs usûlü eseri olarak kabul edilmektedir.[214] Eser, "Râvi ile Fakihin Farkını Ortaya Koyan Muhaddisin El Kitabı" anlamına gelmektedir.

İsminden ve mukaddimesinde verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere müellifin eseri telif amacı, râvi ile fakih arasındaki farkı ve bu ikisinin önemini ortaya koymaktır. Kendi döneminde özellikle ehl-i hadîse yöneltilen eleştirileri cevaplandırmaya çalışmakta, hadîsçilerin yaptıkları hizmetlere vurgu yapmaktadır.

el-Muhaddisü'l-fâsıl'da daha çok isnad ile ilgili konular bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenmenin ve nakletmenin fazileti, rivâyet ve dirâyeti birleştirmenin gerekliliği, hadîs öğretimi metotları, lafzen ve mânen rivâyet, cerhin gerekliliği, tebvib ve tasnif konuları da eserde yer alan diğer belli başlı konulardır. Eserde, hadîslerin bilgi değeri açısından mütevâtir-ahâd ayırımından, ahâd hadîslerin meşhûr, aziz ve garib şeklindeki kısımlarından, hadîsin kaynağı açısından merfû, mevkûf ve maktû tarzındaki üç kısma ayrılmasından, isnadının muttasıl veya munkatı olması açısından hadîs çeşitlerinden, hadîsin sahîh olup olmaması itibariyle sahîh, hasen, zayıf ve mevzû kısımlarından söz edilmemesi, hadîs usûlü konularının çoğuna temas edilmediğini göstermektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse eserde mervî konusuna yer verilmemiştir. Eserde incelenen sözü edilen konular da bütün yönleriyle ele alınmış değildir. Bütün bu eksikliklerine rağmen sahasında ilk müstakil kitap olması ve yazılış amacına uygun olarak râvi

210 1408/1987 yılında Abdülhüseyin Muhammed Ali Bakkâl tarafından Kum'da yayımlanmıştır.

211 1306 yılında Tahran'da yayımlanmıştır.

212 1406/1986 yılında Tahran'da yayımlanmıştır.

213 bk. Kandemir, "Hadîs", *DİA*, XV, 40.

214 Muhammed Acâc el-Hatîb tarafından Beyrut'ta (1971) neşredilmiştir.

ile fakih arasındaki farkı, her ikisinin birbirlerine olan ihtiyacını ortaya koyması açısından eserin, kendi döneminde önemli bir boşluğu giderdiği daha sonrakilere ise kaynaklık ettiği söylenmelidir.

Eserde konular senedli bilgiler vasıtasıyla işlenmektedir. Müellif her sözü, hadîsmiş gibi senedle nakletmektedir. Müellif; metin içinde kendi görüşlerine çok az yer vermekte, görüşlerini daha çok konu başlıkları ve yaptığı nakillerle ifade etmektedir.

b. Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs (مَعْرِفَةُ عُلُومِ الْحَدِيثِ) Daha çok Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) diye tanınan Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî'ye ait olan kitap, hadîs usûlüne dair ikinci eser olarak kabul edilmektedir.[215]

Müellif, mukaddimesinde ehl-i hadîse yönelik eleştirilerden bahsetmekte, eseriyle bunlara cevap vermeyi amaçladığını ima etmektedir. İnsanların sünnet ilimleri hakkındaki bilgisizliklerini ve bid'atlara dalmasını önlemek amacıyla eseri yazdığını ifade etmektedir. Müellif, eserin ismindeki "Ulûmü'l-hadîs" tabiriyle hadîs usûlü konularını kastetmektedir. Konuları "nev" kelimesiyle oluşturulmuş başlıklar altında ve senedli bilgiler halinde vermektedir. Konuyla ilgili önceki âlimlerin görüşlerini naklettikten sonra da kendi kanaatini açıklamaktadır.

Eserde hadîs usûlü konularının çoğu ele alınırken, hadîslerin yazılı rivâyeti (kitâbetü'l-hadîs), hadîs hocası ve talebesinin uyması gereken kurallar eserde yer almamaktadır. Hadîs öğrenim ve öğretim metotları ile rivâyet lafızlarına ise kısaca temas edilmiştir. Eserin tertibi sistematik değildir. Müellif, isnad ile ilgili bir konuyu incelerken metin hakkındaki konuya geçebilmektedir. Hadîs usûlü konularının çoğunu ihtiva eden eserin, önceki âlimlerin görüşlerini de nakletmesi, önemini artırmaktadır.

Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338/1920) söz konusu eseri *Tevcîhü'n-nazar*'da özetlemiştir. Ayrıca Abdullah b. Süleym b. Selâme es-Sâidî *Menhecü'l-Hâkim en-Nîsâbûrî fî kitâbihî Ma'rifeti ulûmi'l-hadîs ve tahrîci'l-hadîsi'l-merfûa* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamış,[216] Muhammed b. İbrahim Lühaydân da *Tertîbü*

215 Eserin 1935 yılında Haydarâbâd'da Seyyid Muazzam Hüseyin, 1989 yılında Beyrut'ta Said Muhammed el-Lahhâm ve 2003 tarihinde Beyrut'ta Ahmed b. Faris es-Sellûm tarafından neşredilen üç ayrı baskısı bulunmaktadır.

216 Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Şerîat Fakültesi Mekke 1408/1987.

ehâdîsi Ma'rifeti ulûmi'l-hadîs ismiyle eserdeki hadîsler üzerinde bir çalışma yapmış ve bunu Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'nin *el-Müsned*'i üzerine yaptığı çalışmanın sonunda yayımlamıştır (Riyad 1408/1988).[217]

c. el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye (اَلْكِفَايَةُ فى عِلْمِ الرِّوَايَةِ) Eser, Hatîb el-Bağdâdî diye tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî'ye (ö. 463/1071) aittir.[218]

Mukaddimesinde, yaşadığı dönemde bazı muhaddislerin sadece âli isnadları elde etmek ve hadîsleri toplamak için gayret gösterdiklerini, râvinin ve metnin durumunu incelemediklerini belirten müellif, onları hadîsleri anlamaya çalışmadıkları için eleştirmektedir.

Eser, başta sünnetin dindeki yeri ve önemi olmak üzere râvi ve mervî ile ilgili konuları, hadîs öğrenim ve öğretimiyle ilgili meseleleri, dolayısıyla büyük oranda hadîs usûlü konularını ihtiva etmektedir. Mütekaddimûn döneminin en hacimli ve önceki âlimlerin görüşlerini en geniş aktaran eseridir. Müellif sadece öncekilerin görüşlerini nakletmekle kalmamış genellikle konuların sonunda önemli değerlendirmeler yapmıştır. Kendisinden sonra gelen âlimlerin tamamına kaynaklık etmiş, sonrakileri en çok etkileyen eser olmuştur. İbn Nukta (ö. 629/1231) bu durumu, "Her insaf sahibi Hatîb el-Bağdâdî'den sonrakilerin onun kitaplarını esas aldıklarını bilir" sözüyle ifade etmiştir. Nitekim Mahmûd Tahhân'ın tespitine göre İbnü's-Salâh onun ismini zikretmeden altmıştan fazla yerde nakilde bulunmuştur.[219]

Söz konusu üç eser dışında İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecrûhîn*[220] isimli eserinin mukaddimesi, Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimü's-sünen* mukaddimesi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Mulahhasu'l-Muvatta*[221] mukaddimesi, Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (ö. 446/1054)

217 Hatiboğlu, "Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs" *DİA*, XXVIII, 62.

218 1938 yılında Haydarâbâd'da Hâşim en-Nedvî, Muhammed Tâhâ en-Nedvî ve Ahmedullah en-Nedvî tarafından, 1972 tarihinde Kahire'de Muhammed el-Hâfız et-Tîcânî tarafından ve 1984 senesinde Beyrut'ta Ahmed Ömer Hâşim tarafından yayımlanmıştır.

219 Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 481. İbn Nukta'nın bu açıklaması hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Tahhân, a. g. e, s. 478-486.

220 1970 yılında Hâfız Azîz Bey el-Kâdirî tarafından Haydarâbâd-Dekken'de ve 1976'da Mahmûd İbrâhim Zâyed tarafından Halep'te yayımlanmıştır.

221 *Muvattau'l-İmâm Mâlik b. Enes, Rivâyetü İbnü'l-Kâsım ve Telhîsü'l-Kâbisî* içinde Muhammed b. Ali b. Abbas el-Mâlikî tarafından 1988'de Cidde'de yayımlanmıştır.

el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs'i[222], İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *Câmiu beyâni'l-ilm*'i[223] ile Muvatta şerhi *et-Temhîd*'in[224] girişi, bu dönemde hadîs usûlü konularına temas eden eserlerdir.

Önceki âlimlerin görüşlerini isnadlı olarak nakletmeleri, mütehhirûn dönemi eserlerinde olduğu gibi ıstılah tanımı yapmamaları, müelliflerin kendi değerlendirmelerine az yer vermeleri, ehl-i hadise yöneltilen eleştirilere cevap vermeyi amaç edinmeleri ve hadis talebelerini hadislerin anlamlarını öğrenmeye teşvik etmeleri mütekaddimûn dönemi eserlerinin müşterek özellikleridir.

2. Müteahhirûn Dönemi Eserleri

Bu dönemde telif edilen hadîs usûlü eserleri şunlardır:

a. el-İlma' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ (اَلإِلْمَاعُ إِلَى مَعْرِفَةِ أُصُولِ الرِّوَايَةِ وَ تَقْيِيدِ السَّمَاعِ) Eser, Kâdî İyâz diye tanınan Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî'ye (ö. 544/1149) aittir.[225]

Hadîs öğrenmenin gerekliliği, hadîs ilminin ve hadîsçilerin önemi, hadîs öğrencisinin uyması gereken ahlâkî vasıflar, hadîs öğrenmek için uygun olan yaş, hadîs öğrenim ve öğretim metotları, rivâyet lafızları, lafzen-mânen rivâyet ile yazılı metinlerin doğru şekilde tespiti için gerekli kuralları ihtiva etmektedir.

Eser usûl konularının çok az bir kısmını ihtiva etmektedir. Delil olarak zikrettiği hadîsler dışında bilgileri senedsiz olarak nakletmektedir. Kâdî İyâz, mütekaddimûn usûl eserlerinden önemli ölçüde istifade etmiştir. İşlediği konularda kendisinden sonrakileri etkilemiştir.

b. Ulûmu'l-hadîs (عُلُومُ الْحَدِيثِ) Eser *Mukaddimetü İbni's-Salah* diye de tanınmaktadır. İbnü's-Salâh diye meşhur olan Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî'ye (ö. 643/1245) aittir.[226]

222 1989 yılında Riyad'da yayımlanmıştır.

223 Eser ilmin ve ilim öğrenme ve öğretmenin fazileti konularına dair olup aynı zamanda bir hadîs usûlü kitabı niteliğindedir. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî tarafından 1994 yılında Riyad'da yapılan neşri, rivâyetlerin değerlendirilmesi açısından da önemlidir.

224 1967-1992 yılları arasında Tıtvân'da yayımlanmıştır.

225 1970 ve 1978 yıllarında Kahire'de Seyyid Ahmed Sakr tarafından yayımlanmıştır.

226 1966 yılında Nureddin Itr tarafından Halep'te, 1974, 1989 ve 1990 yıllarında ise Aişe Abdurrahman tarafından Kahire'de yayımlanmıştır.

İbnü's-Salâh, eserini Eşrefiyye Dâru'l-hadîs'indeki hocalık yıllarında ders notu olarak kaleme almış ve derslerinde imlâ etmiştir. Râvi, mervî, hadîs öğrenim ve öğretim metotları ve bunlarla ilgili hadîs usûlünün bütün konularını ihtiva etmektedir. Ders notu olarak kaleme alındığı için tertibi güzel değildir. Kendisinden önceki usûl eserlerinin iyi bir özetidir. Müellif, sadece nakil yapmamış kavramların tanımını yapmış, konularla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Kendisinden sonrakilerin en önemli kaynağı olma özelliğini kazanmıştır. *Ulûmu'l-hadîs*'in telifinden sonra hadîs usûlü konusunda yazılan eserlerin hemen tamamı onu esas almıştır. *Ulûmu'l-hadîs* üzerinde birçok eser yazılmıştır. Nevevî'nin (ö. 676/1277) *İrşâdu tullâbi'l-hakâik* ile *et-Takrîb ve't-teysîr li ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*'i, Zeynüddin el-Irâkî'nin (ö.806/1404) *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh*'ı ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) *Nuhbetü'l-fiker*'i bunların en meşhur ve mütedâvel olanlarıdır. Ayrıca Nevevî'nin söz konusu eserinin şerhi olan Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedrîbü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*'si de en çok müracaat edilen hadîs usûlü eserlerinden olmuştur.[227]

c. el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh (اَلإِقْتِرَاحُ فِى بَيَانِ الإِ ضطِلَاحِ) İbn Dakîku'l-Îd diye tanınan Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî'ye (ö. 702/1302) aittir. Eserin birçok baskısı bulunmaktadır.[228] Eser hadîs ilmine giriş mahiyetinde olup hadîs usûlü konularını ihtiva etmektedir. Eserin sonunda her biri kırk hadîs ihtiva eden yedi kısım halinde çeşitli kriterlere göre sahîh sayılan hadîslere yer verilmektedir. Eseri İbn Dakîku'l-Îd'in talebesi Zehebî (ö. 748/1347) *el-Mûkıza fî ilmi mustalahı'l-hadîs*[229] isimli eserinde özetlemiştir.

Mütekaddimûn dönemi eserlerinden istifade etmeleri, önceki âlimlerin görüşlerini isnadsız olarak nakletmeleri, ıstılah merkezli telif edilmeleri, mantık ilmindeki prensip çerçevesinde ıstılahları tanımlamaları, müelliflerin kendi değerlendirmelerine fazla yer vermeleri, ve sistematik olmaları müteahhirûn dönemi eserlerinin müşterek özellikleridir.

227 İbnü's-Salâh'ın kitabını esas alarak telif edilen söz konusu eserlerin hepsi yayımlanmıştır.

228 Farklı neşirleri için bk. Özel, "İbn Dakîku'l-Îd", *DİA*, IXX, 408.

229 1405 yılında Abdulfettah Ebû Gudde tarafından Beyrut'ta yayımlanmıştır.

3. Son Dönem Eserleri

Son dönem ile yaklaşık yirminci yüzyılın başından günümüze kadar geçen süre kastedilmektedir. Son asırda telif edilen eserlere geçmeden önce Osmanlı döneminde hadîs usûlü eseri olarak genellikle İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) *Nuhbetü'l-fiker*'inin merkezî bir konumda olduğunu hatırlatmalıyız. Ayrıca Şihâbüddîn es-Sivâsî'nin (ö. 860/1456) *Riyâdu'l-ezhâr fî cilâi'l-ebsâr*[230], Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) *el-Muhtasar fî ilmi'l-eser*[231], Birgivî'nin (ö. 981/1573) *Risâle fî usûli'l-hadîs*[232] *ve onun şerhi olan* Dâvûd-ı Karsî'nin (ö. 1169/1756) *Şerhu usûli'l-hadîs*'inin[233] de Osmanlı döneminde telif edilen hadîs usûlü eserleri olduğunu zikretmeliyiz.

Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934) ve İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) hadîs usûlü ile ilgili kitapları ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemi eserleri olarak kabul edilebilir. Babanzâde Ahmed Naim'in *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*'ne yazdığı mukaddime (*Tecrid Mukaddimesi*)[234] geçiş döneminin en önemli hadîs usûlü eseri olarak kabul edilmektedir. Babanzâde Ahmed Naim, eserin telifinde İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fikeri* ile Suyûti'nin *Tedrîbü'r-râvi*'sini[235] esâs almış ayrıca döneminde hadîse yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla yeni konulara da yer vermiştir. İzmirli İsmail Hakkı'nın *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*[236] adlı eseri siyerin önemi, kaynakları ve tarih ilmindeki yeri hakkında kısa bir girişten sonra hadîs türleri ve mevzû hadîsler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. *Târîh-i Hadîs*[237] adlı eseri ise Dârülfünun İlâhiyat

230 Eser hakkında bk. Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 94-95.

231 Ali Zevin tarafından Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin hadîs usûlüne dair risâlesiyle birlikte *Risâletân fî mustalahi'l-hadîs* adıyla yayımlanmıştır (Riyad 1987).

232 Eser ve baskıları hakkında bk. Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 59; Yüksel, "Birgivî", *DİA*, VI, 194. Eser Sadık Cihan tarafından "Muhammed b. Pir Ali Birgivî ve Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in Tercümesi" başlığıyla tercüme edilmiştir (*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Samsun 1987, s. 55-76)

233 Baskıları hakkında bk. Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, IX, 29-30.

234 1928, 1957 ve 1984 yıllarında Ankara'da yayımlanmıştır.

235 *Tecrîd-i Sarih Mukaddime'si* ile *Tedribü'r-râvi*'nin mukayesesi için bk. Atmaca, Veli, *Tecrîd-i Sarih Mukaddime'sinin Kaynakları Meselesi*, Isparta 2015.

236 Eser 1332 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

237 Müellifin Dârülfünûn'da verdiği ders notlarından meydana gelen eser ilk defa 1340 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır. Daha sonra 2002 yılında İbrahim Hatiboğlu *Hadîs Tarihi* ismiyle eserin tenkitli neşrini gerçekleştirmiştir.

Fakültesi'nde "hadîs" ve "hadîs tarihi" derslerinde okutulan ders kitabıdır. Eser başta râvi, mervî, hadîs eğitim ve öğretim metotları olmak üzere hadîs usûlünün tüm konularını ihtiva etmektedir. Ayrıca rivâyet kitapları ve ricâl kitapları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Zâkir Kâdirî Ugan'ın (ö. 1954) "Dînî-Gayr-i Dînî Rivâyetler"[238] isimli makalesi de geçiş dönemi telifi olarak kabul edilebilir.

Son dönemde hadîs usûlü hakkında yazılan kitapları genel nitelikli ve akademik eserler şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür. Aşağıda listeyi tamamen tüketici olmamak kaydıyla son dönemde yazılan belli başlı kitaplar zikredilecektir.

a. Genel Nitelikli Eserler

Genel nitelikli hadîs usûlü eserleri, umumiyetle ders kitabı yazmayı amaçlar ve hadîs usûlünün bütün konularını detaylarına girmeden inceler. Bu eserler çoğunlukla daha önceki hadîs usûlü eserlerinden istifade edilerek kaleme alınmışlardır. Aşağıda zikredilenler bunların en meşhur ve mütedâvel olanlarıdır.

aa. *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs.* Cemâleddin b. Muhammed el-Kâsımî'ye (ö. 1332/1914) aittir.[239] Kâsımî, eserini hadîs usûlü ile ilgili her konuyu en iyi işlemiş olan müelliflerden seçme parça ve bölümler nakletmek suretiyle telif etmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i[240] hariç daha önceki usûl kitaplarında bulunmayan, hadîslerin anlaşılmasına yönelik *fıkhu'l-hadîs* bölümü eserin son üçte birini teşkil etmekte olup en önemli özellikleri arasındadır.

ab. *Tevcîhü'n-nazar ilâ ilmi'l-eser.* Tâhir b. Sâlih el-Cezâirî'ye (ö. 1338/1920) aittir.[241] Eserde Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*'inin özeti de bulunmaktadır.

ac. *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhû.* Subhi es-Sâlih'e ait olan eser 1959'da Beyrut'ta yayımlanmıştır. Eser, M. Yaşar Kandemir tarafından *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

238 Söz konusu makale Osman Güner tarafından 2000 yılında Samsun'da neşredilmiştir.

239 1935 yılında Muhammed Behçet Baytar tarafından Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

240 bk. s. 63-85.

241 1328 tarihinde Kahire ve 1995 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

ad. *Bazı Hadîs Meseleleri Üzerinde Tetkikler*. Muhammed Tayyib Okiç, Ankara 1959.

ae. *Hadîs Usûlü*. Talat Koçyiğit, Ankara 1967.

af. *el-Menhecü'l-hadîs fî ulûmi'l-hadîs*. Muhammed es-Semâhî, Halep 1979.

ag. *Usûlü'l-hadîs*. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut 1981.

ağ. *Nazratun cedîde fî ulûmi'l-hadîs*. Hamza Abdullah el-Melibarî Beyrut 2003.

ah. *el-Hadîsü'n-Nebevî mustalahuhû belağatuhû kütübühû*. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut 1981.

ai. *Hadîs İlimleri ve Hadîs Tarihi*. Ali Osman Koçkuzu, İstanbul 1983.

aj. *el-Vasît fî ulûm ve mustalahi'l-hadîs*. Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, Cidde 1983.

ak. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*. Nureddin Itr, Dımaşk 1988.

al. *Hadîs I-II*. Ali Yardım, İzmir 1992.

an. *Hadîs Usûlü ve Tarihi*. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, Bursa 1993.

ao. *Hadîs Usûlü*. İsmail Lütfi Çakan, İstanbul 1993.

ap. *Hadîs İlimleri ve Kaynakları*. Kemal Sandıkçı, Samsun 1993.

ar. *Hadîste Tesbit Yöntemi*. Abdullah Aydınlı, İstanbul 2003.

as. *Hadîs Istılahları Sözlüğü*, Abdullah Aydınlı, İstanbul 2006.

at. *Hadîs Terimleri Sözlüğü*. Talat Koçyiğit, Ankara 1992.

au. *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*. Mucteba Uğur, Ankara 1992.

b. Akademik Nitelikli Eserler

Akademik nitelikli eserlerle hadîs usûlünün belirli bir konusunu veya herhangi bir hadîs ıstılahını müstakil olarak ve derinlemesine inceleyen çalışmalar kastedilmektedir. Son dönemde yapılan yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezleri genellikle bu tür çalışmalardır. Aşağıda bunlardan bazıları zikredilecektir.

ba. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Fuad Sezgin, İstanbul 1956.

bb. *Mevzû Hadîsler*. M. Yaşar Kandemir, Ankara 1975.

bc. *Hadîslerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İsmail Lütfi Çakan, İstanbul 1982 .

bd. *Hadîste Nâsih-Mensûh Meselesi*. Ali Osman Koçkuzu, İstanbul 1985.

be. *Mürsel Hadîsler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Selahattin Polat, Ankara 1985.

bf. *er-Ref'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Muhammed Abdulhay el-Leknevî, Beyrut 1987.

bg. *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Riyad 1990.

bh. *et-Tedlîs fi'l-hadîs*. Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, Riyad 1992.

bı. *İslâm Düşüncesinde Sünnet*. M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara 1993.

bj. *Delil Olma Yönünden Sünnet*. Ali Toksarı, Kayseri 1994.

bk. *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. Ahmet Yücel, İstanbul 1996.

bl. *Hadîste Rical Tenkidi*. Emin Âşıkkutlu, İstanbul 1997.

bm. *Uydurma Hadîslerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*. Sadık Cihan, Samsun 1997.

bn. *Hadîste Metin Tenkidi Metodları*. Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, (trc. İ. Çelebi, A. Bebek, A. Yücel), İstanbul 1997.

bo. *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*. Ahmet Yücel, İstanbul 2015.

bp. *Hadîslerin Kur'ân'a Arzı*. Ahmet Keleş, İstanbul 1998.

br. *Hadîsleri Tespitte Yöntem Sorunu (Akla Uygunluk)*.Yavuz Ünal, Samsun 1999.

bs. *İslâm Düşüncesinde Hadîs Metodolojisi*. M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara 2000.

bş. *Hadîsin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. Yavuz Ünal, Samsun 2001.

bt. *Mütevâtir Haber*. Hüseyin Hansu, Van 2008.[242]

242 Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde telif edilen hadis usulü eserleri için bk. Şenburç, Muhammed Masum, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Türkçe Telif Edilmiş Hadis Usûlü Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/21, 2013, s. 95-107.

Hadis usulünün belirli bir konusunu inceleyen akademik çalışmalar dışında son dönemde *Hadis Usûlü* başlığıyla yazılan eserler genellikle İbnü's-Salah ve onun eseri üzerine yapılan çalışmaları esas almaktadırlar. Bu durum ise özellikle bazı ıstılahların rivâyet dönemindeki farklı kullanımları ile rivâyet kurallarının tarihî süreçlerinin gözden kaçırılmasına sebep olabilmektedir. Bu noktada hadis usulü ile hadis ıstılahları hakkında yapılan akademik çalışmalardan istifade önem arzetmektedir.

c. Oryantalistlerin Çalışmaları

Bu dönemin bir başka özelliği de oryantalistlerin hadîs, hadîs tarihi, hadîs kaynakları, hadîs usûlü ve ıstılahları hakkında çalışmalar yapmalarıdır. Batıda hadîs konusunda yapılan ve etkisini uzun süre devam ettiren en temel kitap 1890 senesinde yayınlanan Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) *Muhammadanische Studien* (*Muslim studies*) adlı eserin ikinci cildidir. İkinci sırada Joseph Schacht'ın (ö. 1969) fıkhî hadîslerin menşeini araştırdığı *Origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı eseri gelmektedir. Gautier Herald A. Juynboll'un *Muslim Tradition: Studies in chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*[243] adlı eserinde de hadîs usûlüyle ilgili farklı yaklaşımlar bulunmakta ve hadîs ilmiyle ilgili yeni kavramlar ortaya konulmaktadır.

Juynboll söz konusu eserinde "Hadîs İlminde Kimi Terimlerin (Yeniden) Değerlendirilmesi" başlığı altında yeni bazı terimler[244] ortaya koyduğu gibi tevâtür, mutâbiât, şevâhid ve benzeri hadîs usûlünde kullanılan bazı terimleri de yeniden incelemeye çalışmıştır. Burada James Robson'un "Hasen Hadîslerin Çeşitleri"[245] ve "İbn İshak'ın İsnadı Kullanışı"[246] isimli makaleleri de zikredilmelidir.[247]

Oryantalistlerin hadîslere yaklaşımları Müslüman âlimlerden farklıdır. Oryantalistlerin hadîslere yaklaşımları "Sahîh Hadîsin Tespitinde Farklı Yaklaşımlar" başlığı altında ele alınacaktır.[248]

243 Salih Özer tarafından *Hadîs Tarihinin Yeniden İnşası* (Ankara 2002) başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.

244 Juynboll'un ortaya koyduğu terimler için *Hadîs Tarihinin Yeniden İnşası* (Çevirenin Önsözü, s. 7-14) ile Salih Özer'in "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri" isimli çalışmasına *İsnad Analiz Yöntemleri* (içinde s. 11-45) bakılabilir.

245 Talat Koçyiğit tarafından tercüme edilmiştir (*Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, 109-118, Ankara 1963).

246 Talat Koçyiğit tarafından edilmiştir tercüme (*Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X, 117-126, Ankara 1963).

247 Oryantalistlerin hadisle ilgili çalışmaları hakkında bk. Yücel, *Oryantalist Hadis Literatürü*, İstanbul 2016. Oryantalistlerin hadisle ilgili temel görüşleri ve eleştirisi için bk. Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, İstanbul 2015.

248 bk. s. 171-179.

d. İslâm Modernistlerinin Çalışmaları

İslâm modernistlerinin hadîsle ilgili yaklaşımlarını ve çalışmalarını doğru olarak ortaya koyabilmek için öncelikle, modernizmin kaynağı olan Batı'daki tarihî sürecini ardından İslâm dünyasına geçişini anahatlarıyla tespit etmek yerinde olacaktır.

Ortaçağ boyunca Batı Hıristiyan dünyasında insanlar üzerindeki en büyük otorite kilise idi. XVI. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan reform hareketleri kilisenin otoritesini zayıflatmış, totaliter güç oluşumlarına baş kaldırarak bireysel vicdan ve özgürlüğün önünü açmıştı.[249] Rönesans ve reform ile başlayan ve kilisenin dogmalarına karşı yapılan başkaldırı XVII. yüzyılın başlarından itibaren aydınlanma hareketiyle dinin yol göstericiliğini reddeden, insanın ilerlemesinin ancak akıl ve bilim sayesinde gerçekleşebileceği şeklinde bir anlayışa dönüşmüştü.[250] Batı açısından XVIII. yüzyıl, bir taraftan akıl ve bilimi merkeze alan bilimsel gelişmelerin, diğer taraftan İslâm dünyasına yönelik siyasî sömürgeciliğin hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Nitekim 1757 tarihinde Bengal, İngilizlerin hakimiyetine geçmiş, 1774'de Osmanlı Devleti Rusya ile yaptığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile pek çok toprağını Ruslara terk etmiş, 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etmişti. 1857'de ise Hind-Pakistan alt kıtası İngilizler tarafından işgal edilmişti.

Bütün bu olaylar bir taraftan Batı'nın ilmî, diğer taraftan İslâm ülkelerini işgal ederek sömürge haline getirmesiyle siyasî üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Bu durum İslâm dünyasındaki uzun zamandan beri ilim ve fikir hayatındaki durgunluğun yeniden uyanışına sebep olmuş, İslâm âlimleri Müslümanların düştüğü sözü edilen acı durumdan kurtulmasının yollarını aramaya başlamışlardır. Yaklaşık XIX. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanların ilmî ve siyasî olarak gerilemelerinin sebepleri tespit edilmekte, çözüm yolları aranmaktaydı. Hilâfet merkezi Osmanlı'da daha çok siyasî olarak İslâm toplumunun kurtuluşunun çareleri aranmakta, *Osmanlıcılık*, *İslamcılık*, *Türkçülük*, *Batıcılık* gibi farklı çözüm önerileri ileri süren akımlar ortaya çıkmaktaydı. Diğer taraftan özellikle Mısır ve Hint alt kıtasında; *muhafazakârlık*, Batı yanlısı *laikçilik* ile yeniden temel kaynaklara dönmeyi ve dinî metinlerin modern bilimlerle yeniden yorumlanmasını

249 Waardenburg, "Reform", *DİA*, XXXIV, 530-533; a. mlf., "Protestanlık", *DİA*, XXXIV, 351-352.

250 Demir-Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, s. 28-29.

savunan *İslâmî modernlik* olmak üzere fikri mücadeleye girişen farklı akımlar ortaya çıkmıştır. Burada Batılı modernite ile İslâmî modernite arasındaki temel farka işaret etmek yerinde olacaktır. Batılı modernite din dışı ve dünyevîleşmeci bir süreç iken İslâmî modernite dini güncelleştirmek ve ihya etmek çabasındadır. İslâmî modernistlerden özellikle hadîslerle ilgili görüşleriyle ön plana çıkanlar arasında Hint alt kıtasında ve Pakistan'da Seyyid Ahmed Han (ö. 1898) ve Fazlurrahman (ö. 1988), Mısır'da Muhammed Abduh (ö. 1905) öğrencisi Reşid Rıza (ö. 1935) ile Ahmed Emîn (ö. 1954) ve Tatar asıllı Mûsâ Cârullah Bigi (ö. 1949) bulunmaktadır.

İslâm modernistleri düşüncenin taklit zincirlerinden kurtarılması, mezhep taassubunun terk edilmesi, problemlerin çözümünde tek bir mezhebe bağlı kalınmaması, çağın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak ictihad yapılması, temel inanç ve ibadet esasları dışındaki konularda aklî ve ilmî izahlardan istifade edilmesi, maslahat prensibinin esas alınması, âyet ve hadîslerin bilim anlayışına ve bilimsel verilere göre yorumlanması ve ilk kaynaklarından hareketle anlaşılması gibi hususlara vurgu yapmaktaydılar. İslâm modernistleri bir taraftan İslâmî ilimleri tamamen devre dışı bırakmak isteyen Batı yanlısı aydınlarla diğer taraftan hâkim ilim anlayışını aynen devam ettirmek isteyen medrese mensuplarıyla mücadele etmekteydiler. Onlar İslâmî geleneği yeni baştan değerlendirmek, ona yeniden hayat kazandırmak ve ıslah etmek amacıyla İslâmın temel kaynaklarını yeniden yorumlamak için gerekli olan metodolojiyi kurmayı düşünmekteydi. Bu amaçla Batı'nın bilim ve teknolojisinin alınmasını teşvik ederken dine uymayan taraflarından uzak durulması gerektiğini savunmaktaydılar. İslâmî inanç ve değerlere zarar vermeyecek bir modernleşmenin gerekliliğine inanmaktaydılar. Dinin özünün çağdaş teknolojiyle ve bilimsel kurumlarla bir probleminin bulunmadığını belirtmekteydiler. Böylece İslâm düşüncesiyle Batı modernleşmesi arasında sentez yapmayı öngören akılcı yorumlar yapmaktaydılar.

Aslî kaynakların anlam yönünden tahrifi sonucunda ortaya çıkan yozlaşmayı, toplumsal kötülükleri düzeltmeyi, ahlakî değerleri yüceltmeyi ve dinî anlayışı çağın ilerlemelerini göz önüne alarak yeniden şekillendirmeyi amaçlayan, eskiyi olduğu gibi devam ettirmek isteyen ve ictihadı tasvip etmeyen muhafazakâr eğilime karşı bir ihyâcılık hareketi olan İslâm modernistlerinin dinin iki temel

kaynağı Kur'ân[251] ve hadîsler hakkında kendilerine özgü görüşleri bulunmaktadır. İslâm modernistleri özellikle Hint alt kıtasında ehl-i Kur'ân (Kur'âniyyûn) diye bilinen ve hadîsleri aslî kaynak olarak kabul etmeyen âlimlerin görüşlerini eleştirmişlerdir. Hadîslerin Kur'ân derecesinde mevsuk olmadığını düşünen İslâm modernistlerine göre temel hadîs kaynaklarındaki hadîslerin çoğu lafız olarak Hz. Peygamber'e ait değildir. Onlara göre hadîs bilginleri, hadîs ricâlinin güvenilir olup olmadığı hakkında tenkitler yürüttükleri halde hadîsin metni hakkında tenkitte bulunmamışlardır. Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'lerinde bulunan özellikle bazı şahısların faziletine dair rivâyetler ile tefsirle ilgili hadîslerin uydurma olduğunu, cerh ve ta'dil konusunda muhaddislerin tutarsızlık içinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.

İslâm modernistleri, hadîs tarihi, hadîs kaynakları, hadîs usûlü ve ıstılahları hakkındaki görüşlerini değişik eserlerinde dile getirmişlerdir. Ayrıca onların hadîse yaklaşımlarını, haklarında yapılan ilmî araştırmalarda görmek mümkündür. Seyyid Ahmed Han'ın *Râh-ı Sünnet ve Bid'at*'ı[252], Mûsâ Carullah Bigi'nin *Kitâbü's-sünne*'si[253] Fazlurrahman'ın *Islamic Methodology in History*'si[254] ve *Islam*[255] adlı eserleri İslâm modernistlerinin hadîs, hadîs tarihi, hadîs kaynakları, hadîs usûlü ve ıstılahları hakkındaki görüşlerini öğrenmek için ilk müracaat edilecek eserlerdir. Bunların dışında Muhammed Abduh'un "Kütübü'l-meğâzî ve ehâdîsü'l-kussâsîn"[256], J. M. S. Baljon'un "Pakistani views of Hadith"[257]; Charles J. Adams'ın "The Authority of Prophetic Hadith in the Eyes of Some Modern Muslims"[258]; İsmail Hakkı Ünal'ın "Fazlurrahman'ın Sünnet Anlayışı ve Yaşayan Sünnet Kavramı Üzerine"[259]; A. N. M. Wahîdur Rahman'ın "Modernist

251 İslâm modernistlerinin Kur'ân'a yaklaşımları hakkında bk. Demirci, *Kur'ân ve Yorum*, s. 261-291.

252 1850 yılında yayımlanmıştır.

253 Mehmet Görmez tarafından Türkçe'ye çevrilerek (Ankara 1998) aynı adla yayımlanmıştır.

254 Salih Akdemir tarafından Türkçe'ye çevrilerek (Ankara 1995) *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu* adıyla yayımlanmıştır. Eser müellifin sünnet, icmâ ve kendisine ait bir tez olarak sunduğu "*yaşayan sünnet*" konularını ele aldığı bir tür hadîs tarihi eleştirisidir.

255 Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın tarafından Türkçe'ye çevrilerek (Ankara 1981, 1983) *İslâm* adıyla yayımlanmıştır. Eserin 52-83. sayfaları müellifin sünnet ve hadîsle ilgili görüşlerini ihtiva eder.

256 Makale için bk. *Menâr*, III/31, 1901, s. 855-860.

257 Makale için bk. *die Welt des islams*, V/3-4 Leiden 1958, s. 219-227.

258 Makale için bk. *Essays on Islamic Civilization*, nşr. Donald p. Little, Leiden 1976, s. 25-47.

259 Makale için bk. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, IV/4, 1986, s. 285-294.

Muslims Approach to Hadith: Aligarh School"[260] isimli makaleleri de zikredilmelidir. Ayrıca İbrahim Hatiboğlu'nun *Çağdaşlaşma ve Hadîs Tartışmaları* ile Zaferullah Daudî'nin *Pakistan ve Hindistan'da Hadîs Çalışmaları* isimli, İslâm modernistlerinin hadîsle ilgili yaklaşımlarını müstakil olarak inceleyen eserleri de burada hatırlanmalıdır.[261]

260 Makale için bk. *Hamdard Islamicus*, XVI/4 Karachi 1978, s. 13-26.

261 İslâm modernistleri hakkındaki çalışmalar için bk. Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadîs Tartışmaları*, s. 23-24.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİVÂYET

Sözlükte "kuyudan su çekmek, birine su getirmek, su başına gitmek, kana kana su içmek, ip bükmek" gibi mânalara gelen revâ (رَوَى) fiilinin masdarı olan rivâyet, bir sözü veya olayı başkasına nakletmek demektir. Hadîs terimi olarak rivâyet, "*usûlüne uygun bir şekilde ve râvilerini zikrederek hadîsi nakletmek*" demektir. Başka bir ifadeyle "*Hz. Peygamber'e veya sahâbe ve tâbiîne ait veya onlarla ilgili bir haberin kurallarına uyarak başkasına nakledilmesidir.*"

Hadîsler, sonraki nesillere rivâyet yoluyla aktarılmıştır. Sahâbîler, Hz. Peygamber'den duyduklarını ve gördüklerini kaynağını zikrederek tabiîlere onlar da aynı şekilde sonrakilere nakletmişlerdir. Bu, nesiller boyu böyle devam etmiştir. Hz. Peygamber'in hadîslerinin dinin doğru olarak anlaşılmasındaki önemi onun sonraki nesillere aslına uygun bir şekilde nakledilmesini gerektiriyordu. Bu bölümde hadîsin aslına uygun bir şekilde aktarılmasını temin amacıyla kullanılan metotlar ile mânen ve lafzen rivâyet konuları incelenecektir. Başka bir ifadeyle hadîslerin nasıl nakledildiği (rivâyetin keyfiyeti) ile Hz. Peygamber'den işitildiği lafızla veya aynı anlama gelen farklı lafızla nakledilmesi (rivâyetin sıfatı) konuları ele alınacaktır.

I. RİVÂYETİN KEYFİYETİ

Rivâyetin keyfiyeti tabiriyle, sahâbeden itibaren hadîslerin nasıl alınıp nakledildiği başka bir ifadeyle "öğrenim ve öğretim yolları" kastedilmektedir. Hadîsleri usûlüne uygun olarak hocadan öğrenmeye *tahammül*, talebeye öğretmeye ise *edâ* (rivâyet) denilmektedir. İkisi birlikte *tahammülü'l-ilm* kavramıyla ifade edilir.

A. HADİS ÖĞRENİM ve ÖĞRETİM METOTLARI

Sahâbe, bilgilerini bizzat Hz. Peygamber'den işiterek (müşâfehe), onu görerek (müşahede) veya diğer sahâbîlerden duyarak öğrenmekteydi. Onlar öğrendiklerini genellikle *hıfz* (ezberleme) yoluyla muhafaza ediyor ve bunu pekiştirmek amacıyla da bazen *müzakere* ediyorlardı. Ancak birinci asırda unuttukları zaman hatırlamak amacıyla hadîsleri yazan sahâbe ve tabiîler de bulunmaktaydı. Söz konusu amaçla yazılanlar dışında hadîsler, genellikle *müzakere* yoluyla

hâfızalarda korunmaktaydı. Daha önce de ifade edildiği üzere hadîslerin yazılıp yazılmaması, başlangıçta bir müddet tartışılmakla birlikte hicrî birinci asrın son çeyreğinde, sahâbenin hatırlamak amacıyla tuttuğu özel notların kaynaklık ettiği yazılı malzemenin hadîs talebelerinin elinde dolaşmaya başladığı görülmektedir.[262] Halife Ömer b. Abdülazîz'in Medine Valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'a (ö. 120/738) gönderdiği tâlimatıyla resmî tedvîni başlatması,[263] yazılı hadîs metinlerinin çoğalmasına vesile olmuştur. Hicrî ikinci asrın ilk yarısında tedvîn faaliyeti öylesine yaygınlaşmıştı ki hemen her muhaddisin bir konuda hadîs cüz'ü bulunmaktaydı. İkinci asırda hadîslerin yazılması işi artık hadîs naklinin vazgeçilmez vasıtası haline gelmişti.[264] Böylece birinci asırda hadîsler genellikle şifahî olarak nakledilirken ikinci asırdan itibaren yazılı rivâyet dönemi başlamıştı.

Yazıya geçirilmesi bir taraftan hadîsin kaybolmasını önlerken diğer taraftan ehil olmayanların ona el atmasına sebep olmuştur. Evzâî'nin "Bu ilim, ehlinden alındığında şerefli idi. Kitaplara yazılmaya başlayınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı"[265] serzenişi bu gerçeği dile getirmektedir. Bu kişiler hadîsleri onu rivâyet eden râvilerden değil doğrudan sahîfelerden alıyorlar ve Arap yazısının henüz yetersiz oluşu sebebiyle rivâyetlerde *tashîf* ve *tahriflere* sebep oluyorlardı. Zira bu dönemde Arap yazısı henüz nokta ve harekeden mahrumdu[266] ve şeklen birbirine benzeyen harflerin karıştırılması söz konusuydu.

Kitap haline gelmiş ve birçok Müslüman tarafından ezberlenmiş olmasına rağmen Kur'ân'da yapılabilecek muhtemel tahrifleri önlemek ancak harflere hareke ve nokta koymakla mümkün olabilmiştir. İslâm coğrafyasının genişlemesi, sahâbenin değişik bölgelere dağılmış bulunması ise hadîslerin Kur'ân gibi tek kitap haline getirilmesine engel teşkil etmiştir. Bu durumda muhaddisler hadîste yapılabilecek tashîf ve tahrifler ile Arap yazısından kaynaklanan diğer hataları önlemek için bazı tedbirler almayı gerekli görmüşlerdir. Bu amaçla âlimler, "sahîfelerden yapılan istinsahlarda hatalar olacağına dikkat çekmek", "ehil olmayanların eline geçer endişesiyle kitaplarını yakmak" ve en önemlisi "tahammül ve

262 A'zamî, *Dirâsât*, II, 334.

263 Dârimî, "Mukaddime", 43; Buhârî, "İlim", 34.

264 Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 104.

265 Dârimî, "Mukaddime", 42.

266 Arap yazısının bu dönemdeki yetersizliği hakkında bk. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 25-26.

edâ metotlarını geliştirmek" üzere farklı tedbirler almışlardır. *Tahammül*, hadîsi -aşağıda incelenecek metotlardan biriyle- almak ve öğrenmek; *edâ* ise hadîsi -yine aynı metotlardan biriyle- nakletmek ve öğretmek anlamına gelmekteydi. Başka bir ifadeyle hadîslerin bir hocadan öğrenilip başkalarına öğretilmesine *tahammülü'l-ilm* denilmekteydi. Aşağıda rivâyet döneminde Arap yazısından kaynaklanan eksikleri giderip hadîslerin aslına uygun nakledilmesini temin amacıyla kullanılan tahammül ve edâ metotları ele alınacaktır.

Bunlara geçmeden önce, hadîs öğrenim ve öğretim metotlarıyla ilgili Fuat Sezgin'in isabetle belirttiği bir hususa işaret etmeliyiz. Onun tespitine göre *hadîs tahammül ve edâ yolları kesinlikle şifahi kaynaklara değil müellif ve yetki verilmiş kitap râvilerine işaret etmekte, dolayısıyla isnadlar da esasen yazılı metinlere delalet etmektedir.*[267]

Hadîs öğrenim ve öğretim metotları; hadîslerin aslına uygun olarak naklini temindeki öncelikleri, hadîs âlimleri tarafından kabul görmeleri ve yaygınlıkları ile amacı gerçekleştirmekte birbirine yakınlıkları dikkate alınarak üç grup halinde incelenecektir.

1. Semâ ve Kırâat (اَلسَّمَاعُ مِنْ لَفْظِ الشَّيْخِ وَالْقِرَاءَةُ عَلَى الشَّيْخِ)

a. Sözlük ve terim anlamları

Semâ işitmek ve dinlemek anlamında سمع fiilinin masdarıdır. Terim olarak semâ, "hadîs hocasının (şeyh) hadîslerini okuması, talebenin veya talebelerin de bizzat ondan işiterek hadîsleri alması" anlamındadır. Burada hadîs hocasının hadîsleri ezberinden veya kitabından okuması mümkün olduğu gibi, yazdırması ve talebeler tarafından yazılıp not edilmesi (imlâ) de mümkündür.

Kırâat ise okumak anlamındaki قَرَأَ fiilinin masdarıdır. Terim olarak kırâat, "talebenin hadîsleri bizzat hadîs hocasına okuması veya başkasının okuduğunu işitmek suretiyle hadîsi alması"dır. Bu metotta talebenin kitaptan veya ezberinden okuması, hocanın da söz konusu hadîsi ezberinden veya elindeki yazılı nüshadan takip etmesi arasında fark yoktur.[268]

267 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 26, 29.

268 Kâdî İyaz, *el-İlmâ'*, s. 70.

b. Amaçları

Muhaddisler bu metotları öncelikle, istinsah edilmiş metinlerdeki yazı hatalarını düzeltmek amacıyla geliştirip kullanmışlardır. Ancak bu metotların yegane gayesi bundan ibaret olmamıştır. Zira hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda semâ ve kırâat meclisleri, yazı hatalarını düzeltmenin yanında başka amaçlar için de kullanılmışlardır. Kaynakların verdiği bilgiler bu metotların aşağıdaki amaçlar için de kullanıldıklarını göstermektedir.

ba. Yazı hatalarını düzeltmek

Daha önce istinsah edilmiş veya ezberlenmiş hadîslerdeki hataları düzeltmek semâ ve kırâat meclislerinin en önemli amacı olmuştur.

bb. Hadîsin yorumunu öğrenmek

İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) kendisine gelen Süfyan es-Sevrî'ye, "(Hadîsleri) bana oku da sana tefsir edeyim"[269] ifadesi ile Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-814), "Son vardığım kararı daha önce düşünebilseydim her hadîsin yorumunu yanına yazardım..."[270] açıklaması semâ ve kırâat meclislerinde hadîslerin yorumlarının yapıldığını, ancak belki de hadîse karışır endişesiyle yazılmadığını göstermektedir. Abdurrahman b. Mehdî bu açıklamasıyla, yapılan yorumları yazmadığından duyduğu pişmanlığı dile getirmesinin yanında, sözü edilen meclislerde hadîsin öğrenilmesinin yanında yorumlarının da söz konusu edildiğini göstermektedir.

bc. Hadîsin rivâyet edene aidiyetini öğrenmek

Bu konuda Hasan b. Ayyâş'ın (ö. 172/788) verdiği bilgiyi zikretmek yeterli olacaktır. O; Süfyan es-Sevrî'ye gittiklerini ve onun tavsiye ettiği muhaddisten, semâ yoluyla aldıkları hadîsleri Süfyan'a arz ettiklerini, hadîsleri okudukça Süfyan'ın "bu onun hadîsidir, şu onun hadîsi değildir" diyerek hangi hadîslerin bahsi geçen muhaddise ait olduğunu açıkladığını haber vermektedir.

269 Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 172.

270 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, I, 262.

bd. Hadîsin sıhhatini öğrenmek

Kaynaklarda, semâ ve kırâat meclislerinde aldıkları hadîslerin sıhhatleri hakkında hadîs talebelerine bilgi verildiğine dair haberler bulunmaktadır. Evzâî'nin, "Hadîsi işittikten sonra, dirhemin sarrafa sorulduğu gibi hadîsleri ehline arz ederdik. Onların kabul ettiklerini alır, terk ettiklerini bırakırdık"[271] sözü ile A'meş'in İbrahim'in hadîs sarrafı olduğunu, bildiği hadîsleri gidip ona arz ettiğini söylemesi,[272] konuyla ilgili haberleri özetler mahiyettedir.

Bu ve benzeri bilgiler, semâ ve kırâat meclislerinin amacının; yazı hatalarını tashih etme ve hadîslerin yorumunu öğrenmenin dışında, işitilen hadîslerin rivâyet edene aidiyetini ve sıhhatini tespit etmek olduğunu da göstermektedir.

Hadîsin aslına uygun olarak naklinde bazı istisnalar[273] dışında semâ ve kıraatın en uygun metotlar olduğunda hadîs âlimleri arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Bu sebeple hadîs öğrencileri elde ettikleri hadîsleri semâ ve kırâat metotlarından biriyle alırken öncelikle rivâyet hakkı bulunan hadîs hocasından almaya gayret etmişlerdir. Ancak hadîs âlimleri sözü edilen iki metottan amaca uygunlukta hangisinin daha öncelikli olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kırâatın semâdan öncelikli olduğunu, semânın kırâata tercih edilmesi gerektiğini ileri sürenler olduğu gibi söz konusu iki metodu aynı seviyede kabul eden âlimler de bulunmaktadır.[274] Ancak ilk üç asırda hadîslerin aslına uygun olarak naklinde amacı gerçekleştirecek en isabetli metodun semâ olduğu genel kabul görmüş ve muhaddislerin çoğu tarafından tercih edilmiştir. Hadîs münekkitleri de rivâyetlerin değerlendirilmesinde, hadîsin semâ yoluyla alınmasına son derece önem vermişlerdir. Bu amaçla râvilerin hadîsleri araştırılmış ve semâ ile aldıkları hadîsler diğerlerinden ayırt edilmiştir.

2. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebe (وَالْمُنَاوَلَةُ وَالْمُكَاتَبَةُ اَلْإِجَازَةُ)

a. Sözlük ve terim anlamları

İcâzet sözlükte, bir adamı bir yerden öteye savuşturmak, izin vermek, tarlayı veya hayvanı sulamak, destur vermek, uygun bulmak, emri yerine getirmek,

271 *a.g.e.*, II, 21.

272 Hâkim, *Ma'rife*, s. 16.

273 Bu konudaki istisnalar hakkında bk. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 61

274 Bu konudaki farklı görüşler için bk. Yücel, *a.g.e.*, s. 62-65.

bir yerden geçip gitmek gibi değişik mânalarda kullanılmaktadır. Terim olarak icâzet, semâ ve kırâat olmaksızın hadîs âliminin belirli şartlar dahilinde bütün veya bir kısım rivâyetlerini öğrencisinin rivâyet etmesine izin vermesidir.

Münâvele sözlükte, bir nesneyi eliyle vermek mânasına gelmektedir. Terim olarak; hadîs hocasının, hadîslerini ihtiva eden kitabını rivâyet etmesi için talebesine elden vermesidir.

Mükâtebe sözlükte, yazışmak, mektuplaşmak mânasına gelmektedir. Terim olarak ise, hadîs hocasının rivâyet hakkı bulunan hadîslerinin tamamını veya bir kısmını yakında ya da uzakta bulunan bir kimseye yazıp göndermesidir.

b. Şartları

Semâ ve kırâat metotlarında, rivâyet hakkı istenen yazılı metnin, hoca ve talebe tarafından birlikte gözden geçirilip, hataların düzeltilmesi, söz konusu metotların diğerlerine tercih edilmesinin en önemli sebebi olmuştur. İcâzet ve münâvele metotları ise genelde hadîs öğrencisinin elde ettiği nüshayı hocadan rivâyet hakkı istemesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu durumda yazılı metindeki yazı hataları düzeltilmeden nakledilmesi söz konusuydu. Bu endişeyle sözü edilen metotlar bazı hadîs âlimleri tarafından tenkit edilerek geçerlilikleri kabul edilmemiştir.[275] Mükâtebe metodunda hocanın bizzat yazması veya yazdırması, metnin öğrenciye hatasız nakledilmesini temin etmekle birlikte, rivâyet esnasında talebenin hata yapmasına müsait idi.

Hadîs metinlerinin nakledilmesinde yukarıdan beri anlatılan yetersizliklerine rağmen, sözü edilen metotlara, yazılı hadîs metinlerinin hadîs naklinde yaygın olarak kullanılmaya başlandığı hicrî ikinci asrın başlarından itibaren, hadîs öğrencilerine kolaylık sağlamak amacıyla müsaade edildiğini görmekteyiz. Ancak hadîs âlimleri bu metotlarla rivâyetin geçerli kabul edilmesini, sözü edilen yetersizliklerini giderecek veya asgariye indirecek şartlara bağlamışlardır.

Bu metotlardaki eksiklikleri giderici en önemli faaliyet, yazılı metnin hoca tarafından gözden geçirilip hataların düzeltilmesidir. İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Salih el-Mısrî (ö.248/862) ve Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (ö. 258/872) bu nevi rivâyetlerin sahîh kabul edilebilmesi için sözü edilen faaliyetin gerçekleşmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

275 Bu metotları eleştiren hadîs âlimleri hakkında bk. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 67.

Söz konusu üç metotla naklin geçerli kabul edilebilmesi için ileri sürülen şartlardan biri de kendisine hadîs rivâyet edilecek öğrencinin güvenilir olmasıdır.

Bu metotlardan özellikle mükâtebe metodunda yazılıp gönderilen metinlerin değişikliğe uğramasından emin olunması amacıyla götüren kimsenin güvenilir olması, bu mümkün değilse metnin mühürlenmesi şartı aranmıştır.

Bunların dışında bazı âlimler sözü edilen metotlarla rivâyette, bu metotlara delâlet eden rivâyet lafızlarının mutlaka kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Bu metotlarla hadîs rivâyetinde oldukça müsamahakar davranan bazı hadîs âlimleri olmuştur. Ancak hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda bu metotlarla rivâyette bulunan birçok hadîs âlimi yazılı hadîs metnini kontrol edip hataları düzeltmeden hadîs öğrencisine rivâyet hakkı vermemiştir. İstisnalar bir tarafa bırakılırsa hadîs âlimlerinin, genellikle bu üç metotla rivâyet hakkı verirken, yazılı hadîs metnini kontrol ettikleri, varsa hataları düzelttikleri ve hadîs öğrencisinin güvenilirliğine dikkat ettikleri söylenebilir.

Hadîslerin aslına uygun olarak nakledilmesindeki yetersizlikleri gideren tüm bu önlemlere rağmen söz konusu metotların semâ ve kırâat yollarıyla alma imkanı bulunmadığında kullanılması istenmiştir.

3. İ'lâm, Vasıyyet ve Vicâde (إِعْلامُ الشَّيْخِ وَالْوَصِيَّةُ وَالْوِجادَةُ)

a. Sözlük ve terim anlamları

İ'lâm sözlükte; öğretmek, bildirmek, savaşta bir kimseye yiğitlik nişanı takmak gibi mânalara gelmektedir. Terim olarak ise, hadîs hocasının hadîs veya hadîs kitabını öğrenciye göstererek bunları semâ yoluyla aldığını ifade etmesi ve fakat rivâyeti için izin verdiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmamasıdır.

Vasıyyet sözlükte, bir nesnenin işlemesini sipariş vermek ve ölen kimsenin vasıyyet ettiği mal anlamlarına gelmektedir. Terim olarak, hadîs hocasının rivâyet ettiği bir kitabı, ölümünden veya seyahate çıkmadan önce birisine vasıyyet etmesi mânasında kullanılmaktadır.

Vicâde bulmak mânasına sonradan türetilmiş bir masdar olup kısaca bulmak ve elde etmek demektir. Hadîs terimi olarak; bir hadîs âliminin, herhangi bir müellif veya râvinin el yazısı ile yazılmış kitabını veya bazı hadîslerini bulup

ele geçirmesine denir. Söz konusu müellif veya râvinin çağdaş olup olmaması, çağdaş ise görüşüp görüşmemeleri, görüşmüşse ondan semâı bulunup bulunmaması önemli değildir. Bu durumların hepsinde yazılı metni ele geçirmeye vicâde denmektedir.

b. İlk asırlarda kullanımları

İlk dönem hadîs âlimleri tarafından *i'lâm* metodunun kullanıldığına dair kaynaklarda iki misal zikredilmektedir. Bunlardan biri Zührî'nin Ubeydullah b. Ömer el-Umerî'ye (ö. 147/764) *i'lâm* yoluyla hadîs nakletmesidir. Ancak Zührî'nin hadîs öğrencileri tarafından getirilen kitapları incelemeden rivâyet hakkı verdiğine dair haberi Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Abdilberr, "Zührî'nin söz konusu kitap ve nüshayı daha önceden gözden geçirdiği, hatasız olduğunu bildiği ve öğrenciye güvendiği" şeklinde yorumlamışlardır.[276] İlk dönem hadîs araştırmalarıyla tanınan Rıfat Fevzi Abdülmuttalib de söz konusu rivâyetin sahîh olmadığını ve Zührî gibi bir hadîs âliminin i'lâmı metot olarak kabul etmeyeceğini ifade eder.[277] Ubeydullah b. Ömer'in "biz Zührî'den arzdan başka metotla hadîs almazdık"[278] açıklaması da Rıfat Fevzi'nin, söz konusu rivâyetin sahîh olmadığı ve Zührî'nin bu metodu kullanmadığı hususundaki görüşünün isabetli olduğunu göstermektedir.

İ'lâm metoduyla ilgili ikinci rivâyet, İbn Cüreyc'in Hişam b. Urve'den bu yolla hadîs almasıyla ilgilidir. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, bu rivâyetin de sahîh olmadığını belirttikten sonra Hatîb el-Bağdâdî'nin bu haberi icâzet konusunda zikretmesinin, İbn Cüreyc'in sözü edilen rivâyeti icâzet yoluyla aldığına delil olduğunu kaydeder.[279]

Misal olarak verilen her iki rivâyetin sahîh olduğu kabul edilse bile, ilk dönemlerde i'lâm metodunun yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla Ubeydullah b. Ömer ve İbn Cüreyc gibi, hadîsi aslına uygun olarak rivâyet edebilen hadîs âlimlerinin bu metodu kullanmaları istisna olarak kabul edilmelidir.

276 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 366; İbn Abdilberr, *Câmî*, II, 178.

277 Rıfat Fevzi, *Tevsîk*, s. 224.

278 Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 158.

279 Rıfat Fevzi, *Tevsîk*, s. 225-226.

Vasıyyet metodunun ilk asırlarda kullanıldığına dair kaynakların çoğu tarafından verilen misal, Ebû Kılâbe'nin (ö. 107/725) Eyyüb es-Sahtiyânî'ye (ö. 131/748) kitaplarını vasıyyet etmesidir. Ancak kaynaklarda Eyyüb es-Sahtiyânî'nin, hocasının kitaplarını işittiği fakat ezberlemediğine dair haberler de bulunmaktadır.[280] Bu durum onun, kendisine vasıyyet edilen kitapları daha önce hocasından işittiğini dolayısıyla ıstılah anlamındaki vasıyyet yoluyla almadığını göstermektedir. Ayrıca Ebû Kılâbe'nin, kitaplarını ona vasıyyet etmesini Eyyüb'ün oradaki hadîsleri aslına uygun olarak rivâyet edeceğine olan güveni ile açıklamak mümkündür. Ebû Kılâbe'nin "eğer Eyyüb hayatta ise kitaplarımı ona götürün, değilse yakın!"[281] tavsiyesi de Eyyüb es-Sahtiyânî'ye olan bu güvenini göstermektedir.

Ebû Kılâbe'nin söz konusu vasıyyetinin dışında kitaplarını vasıyyet edenler veya vasıyyet yoluyla rivâyette bulunanlar birkaç kişiyi geçmemektedir.[282] Bu asırlarda hadîs âlimleri vasıyyeti, kitaplarını rivâyet etmek için değil, yakılması ve imha edilmesi için yapmaktaydılar.[283] Dolayısıyla ilk dönemlerde hadîs âlimleri vasıyyet metoduyla hadîs rivâyetini güvenilir bir yol olarak kabul etmemişlerdir.

Yazılı hadîs metinlerinin arttığı hicrî birinci asrın son çeyreğinde hadîsin tashifli[284] rivâyetine sebep olduğu gerekçesiyle *vicâde* yoluyla rivâyete müsaade edilmemiştir. Söz konusu dönemde ister istinsah ister *vicâde* yoluyla elde edilmiş olsun, ehlinden semâ veya kırâat yollarından biriyle alınmadan yapılan rivâyetler tashife sebep olmaktaydı. Hadîs âlimleri birincileri *sahafî* diye isimlendirerek hadîs öğrencilerini onlardan hadîs almak konusunda uyarmışlardır.[285] İkincileri yani, *vicâde* yoluyla elde edilen kitapları da ehlinden semâ veya kırâat metotlarından biriyle alınmadıkça rivâyet etmemek hususunda uyarmışlardır. Hadîs âlimleri, hadîslerin tashifli rivâyetine sebep olduğu için *vicâde* yoluyla elde edilen kitaba bakılmaması, okunmaması ve güvenilir bir hadîs âliminden semâ yoluyla almadıkça rivâyet edilmemesi üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bu gayretlere rağmen vicâde yoluyla hadîs rivâyetine bütünüyle engel olunamamıştır.[286]

280 Hatîb, *el-Kifâye*, s.390.

281 Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 460.

282 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, s. 75.

283 Yücel, *a.g.e.*, s. 37-38.

284 Tashif, hadîslerin isnad ve metinlerinde isim veya kelimelerin harflerinde yapılan değişikliğe denir.

285 Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, I, 6; İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, I, 46.

286 Bu dönemde vicâde yoluyla rivâyette bulunan hadîs âlimleri hakkında bk. Yücel, *a.g.e.*, s. 77-78.

Vicâde yoluyla elde edilen hadîslerin rivâyeti, hadîs âlimleri tarafından zayıf kabul edilmiş[287] ve râvilerin bu nevi rivâyetleri tespit edilerek zayıflığına işaret edilmiştir.[288]

Hadîs âlimleri ilk üç asırda, aslına uygun nakli temin ettikleri için hadîslerin *semâ* veya *kırâat* metotlarıyla öğrenilip rivâyet edilmesini zorunlu görmekteydiler. *İcâzet*, *münâvele* ve *mükâtebe* metotlarında rivâyeti istenen metnin, hocanın kontrolünden geçmesi sebebiyle doğrudan değilse de dolaylı tashihinin yapılması, söz konusu metotların hadîs âlimleri arasında kabul görmesine sebep olmuştur. *İ'lâm*, *vasıyyet* ve *vicâde* metotlarında ise doğrudan veya dolaylı tashih imkanı bulunmaması sebebiyle söz konusu metotlar kabul edilmemiştir. Ancak bu üç metodun, elde edilen yazılı hadîs metinlerinin zayi olmaması ve onlardan yararlanılması gibi düşüncelerle kullanıldıkları söylenebilir.

Hadîslerin tek tek isnadlarıyla rivâyet edildiği rivâyet döneminde hadîsler çoğunlukla *semâ* ve *kırâat* metotlarıyla alınıp nakledilmekteydi. Bu iki metotla alınma imkanı bulunmadığında *icâzet*, *münâvele* ve *mükâtebe* metotlarından biri kullanılmaktaydı. *İ'lâm*, *vasıyyet* ve *vicâde* metotlarına ise nadiren müracaat edilmekteydi. Hadîslerin değil, hadîs kitaplarının isnadlarıyla nakledildiği nakil döneminde ise *icâzet* metodunun kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Bu dönemde *vicâde* metodunun kullanımında da artış olduğu söylenebilir. Temel hadîs kaynaklarının isnadlarında yer alan rivâyet lafızları incelendiğinde *semâ* ve *kırâat* dışındaki metotların ilk üç asırda yaygın olarak kullanılmadıkları anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada özellikle icâzet metodunun hicrî beşinci asırdan sonra yaygınlaştığının ifade edilmesi de bu durumu desteklemektedir.[289]

B. RİVÂYET LAFIZLARI (أَلْفَاظُ الْأَدَاءِ أَوْ صِيَغُ الْأَدَاءِ)

Rivâyet lafızları veya *edâ sigaları* hadîsin hangi metotla rivâyet edildiğini belirtmek üzere isnadda kullanılan tabirlerdir. İsnadda zikredilen bu lafızlar aynı zamanda hadîsin isnadında inkıta (kopukluk) bulunup bulunmadığına da delâlet etmektedir. Söz gelimi semâ ve kırâat metoduna delâlet eden rivâyet lafızları aynı zamanda isnadda kopukluk bulunmadığını da ifade ederler. Vicâde metoduna delâlet eden lafızlar ise isnadda kopukluk bulunduğunu da belirtmiş olurlar.

287 Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 212.

288 Bu konudaki misaller için bk. Yücel, *a.g.e.*, s. 78.

289 Düzenli, *Hadîs Alma Yöntemi Olarak İcâzet ve Münâvele*, s. 150-155.

Hadîs öğrenim ve öğretim metotlarının hadîsin aslına uygun naklinde aynı değerde olmadığı ve rivâyetlerin değerlendirilmesinde en önemli kriter kabul edildikleri yukarıda ifade edilmişti. Bu durum, râvinin rivâyet esnasında hadîsi hangi metotla aldığına delâlet etmek üzere her bir metot için farklı lafız kullanılmasını gerekli kılmıştır. Rivâyet lafızlarının hadîs öğrenim ve öğretim metotlarına paralel olarak veya hemen onları takiben ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. İkinci ve üçüncü asırlarda rivâyet lafızlarının kullanımında bütünüyle bir ittifaktan söz edilemez. Bu sebeple aşağıda rivâyet lafızları yaygın olarak kullanımları esas alınarak incelenecek, ayrıca farklı kullanımlarına da dikkat çekilecektir. Rivâyet lafızları, delâlet ettikleri metotlara göre zikredilecektir. Ancak burada tarihi süreçte rivâyet lafızlarının kullanımında tedriciliğin bulunduğunu hatırlatmamız gerekmektedir. Hicri ikinci asrın önemli bir kısmında çoğunlukla "an" edâ sigasının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bazı araştırmalar[290] ile hicri üçüncü asırda telif edilen hadîs kitaplarının isnadlarının incelenmesi de bu durumu teyit etmektedir. Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere hicri üçüncü asır hadîs kitaplarının isnadları incelendiğinde müellif tarafında "haddesenâ" ve "ahberenâ" rivâyet lafızları bulunurken tebeu't-tâbiîn, tâbiîn ve sahâbe nesillerinde "an" lafzının yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

1. Semâ Metoduna Delâlet Edenler

Ben işittim anlamındaki سَمِعْتُ *semâ* metoduna delâlet eden rivâyet lafızlarının en üstünüdür. Bunun dışında öğrenci, hadîsi hocadan *semâ* metoduyla tek başına aldığında حَدَّثَنِي (bana rivâyet etti), grup halinde aldığında ise حَدَّثَنَا (bize rivâyet etti) lafzını kullanırdı. Âlimlerin çoğu, sözü edilen rivâyet lafızlarının semâa delâlet ettikleri hususunda ittifak etmiştir.

حَدَّثَنِي (bana rivâyet etti) ve حَدَّثَنَا (bize rivâyet etti) lafızlarının *kırâat*, *icâzet*, *münâvele*, *mükâtebe* hatta *vicâde* metotlarına delâlet etmek üzere kullanılabileceği görüşünü benimseyen âlimler olmuştur.[291] Sözü edilen lafızların *semâ* metoduna delâlet etmek üzere kullanılacağında ihtilaf bulunmamakla birlikte diğer metotlar için de kullanılabileceği hususunda görüş birliği yoktur. İstisnalar bir tarafa bırakılırsa sözü edilen rivâyet lafızlarının hicrî ikinci asrın ortasından itibaren

290 Erul, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu I", s. 45; a.mlf, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu III", s. 52.

291 Bu görüşü benimseyen âlimler için bk. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 83-84.

semâa tahsis edilmeye başlandığı ve bu kanaatin genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır.[292] Hemmam b. Yahya (ö. 164/780), Gunder (ö. 193/808) ve Haccac b. Muhammed el-A'ver (ö. 206/821) gibi bazı âlimler, semâ metoduyla aldıkları hadîsleri قال (dedi, söyledi) lafzıyla da rivâyet etmişlerdir.[293]

2. Kırâat Metoduna Delâlet Edenler

قَرَأْتُ (falan kimseye okudum), قَرَأْنَا عَلَي فُلَانٍ (falan kimseye okuduk), قُرِئَ عَلَي فُلَانٍ وَأَنَا شَاهِدٌ أَوْ أَسْمَعُ (falan kimseye okundu ben de şahit oldum veya dinledim) kırâat metoduna açıkça delâlet eden rivâyet lafızlarıdır. عَرَضْتُ (arz ettim) lafzı da kırâat metoduna delâlet eden lafızlardandır. Ayrıca أَخْبَرَنِي (bana haber verdi), أَخْبَرَنَا (bize haber verdi) lafızları da çoğunlukla kırâat metoduna delâlet etmek üzere kullanılmaktadır. Bu son iki lafız hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda bazı hadîs âlimleri tarafından *semâ*, *icâzet* ve *münâvele* metotlarına delâlet etmek üzere de kullanılmıştır. Ancak sözü edilen iki lafzın ikinci asırdan itibaren giderek kırâat metoduna tahsis edilmeye başladığı ve zamanla genel kabul gördüğü söylenebilir.[294] Kaynaklarda İbn Cüreyc'in, أَنْبَأَنَا (bize haber verdi) lafzını da *kırâat* metodu için kullandığı kaydedilmektedir.[295] Haccac b. Muhammed el-A'ver (ö. 206/821) de *kırâat* metoduyla aldığı hadîsleri قال (dedi, söyledi) lafzıyla rivâyet etmiştir.[296] Burada son iki kullanımın yaygın olmadığına işaret edilmelidir.

3. İcâzet Metoduna Delâlet Edenler

İcâzet metoduna delâlet etmek üzere en çok kullanılan lafız, أَجَازَ لِي (bana icâzet verdi) sigasıdır. Yaygın olmamakla birlikte أَنْبَأَنَا (bize haber verdi), أَعْطَانِي (bana verdi), خَبَّرَنِي (bana haber verdi) خَبَّرَنَا (bize haber verdi) lafızları da *icâzet* metoduna delâlet etmek üzere kullanılmışlardır. Kaynaklarda Evzâî'nin bu metoda delâlet etmek üzere قال (dedi, söyledi) lafzını kullandığı zikredilmektedir.[297]

292 Söz konusu iki lafzın ikinci ve üçüncü asırlarda kullanımı için bk. Yücel, *a. g.e.*, s. 81-84.

293 Yücel, *a.g.e.*, s. 89.

294 Söz konusu iki lafzın ikinci ve üçüncü asırlarda kullanımı için bk. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 84-86.

295 Zehebî, *Siyer*, VI, 330.

296 Yücel, *a.g.e.*, s.89.

297 İbn Abdilberr, *Câmi*, II, 179.

4. Münâvele Metoduna Delâlet Edenler

اَعْطَانِي (bana rivâyetlerini verdi), دَفَعَ إِلَيَّ كِتَابَهُ (falan bana kitabını verdi) münâveleye delâlet etmek üzere yaygın olarak kullanılan rivâyet lafızlarıdır. Kaynaklarda Evzâî'nin bu metoda delâlet etmek üzere قال (dedi, söyledi) lafzını kullandığı da zikredilmektedir.[298]

5. Mükâtebe Metoduna Delâlet Edenler

كَتَبَ إِلَيَّ فُلَانٌ (falan kimse bana yazdı) lafzı, mükâtebe metoduna delâlet etmek üzere kullanılan rivâyet lafzıdır.

6. Vasıyyet Metoduna Delâlet Edenler

اَوْصَى إِلَيَّ فُلَانٌ (falan bana vasıyyet etti) lafzı, vasıyyet metoduna delâlet etmek üzere kullanılan rivâyet lafzıdır.

7. Vicâde Metoduna Delâlet Edenler

وَجَدْتُ (buldum), وَجَدْتُ بِخَطِّ فُلَانٍ (falanın el yazısıyla buldum), قَرَأْتُ فِي كِتَابِ فُلَانٍ (falanın kitabında okudum), قَرَأْتُ فِي كِتَابِ فُلَانٍ بِخَطِّهِ (falanın kitabında el yazısıyla okudum), رَأَيْتُ فِي كِتَابٍ (kitaptan aldım), هُوَ مِنْ كِتَابٍ (kitaptan rivâyet etmektedir), رُوِّيْنَاهُ (bize kitap vasıtasıyla gelmiştir) ve بَلَغَنِي (bana ulaştı) lafızları vicâde metoduna delâlet etmek üzere kullanılan edâ sigalarıdır. Vicâde metoduna delâlet etmek üzere قَالَ (dedi, söyledi) lafzı da kullanılmıştır.[299]

8. Rivâyet Metotlarının Hepsine Delâlet Eden Lafızlar

Yukarıda zikredilen rivâyet lafızlarından önemli bir kısmı sadece bir rivâyet metoduna delâlet etmektedir. Bazıları ise farklı âlimler tarafından değişik metotlara delâlet etmek üzere kullanılmıştır. Aşağıda zikredilecek iki rivâyet lafzı ise hemen bütün metotlara delâlet etmek üzere kullanılmışlardır. Dolayısıyla bu iki lafzın hangi metoda delâlet ettikleri kullanan râviye göre tespit edilebilmektedir.

a. عن *(falandan).* Velid b. Müslim'in (ö. 195/810) verdiği haberden anlaşıldığına göre, hadîs rivâyetinde kolaylık için kullanılmıştır. Nitekim Velid b. Müslim'in konuyla ilgili açıklaması şöyledir: Evzâî 'haddesenâ' Yahyâ b. Saîd

298 Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 436; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 367.

299 Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 90-91.

el-Ensârî kâle haddesenâ fülanün, kâle haddesenâ ... diye bize rivâyet ediyordu. Ben ise bazen Evzâî'nin rivâyet ettiği gibi bazen de kolaylık olsun diye "an fülan, an fülan..." şeklinde rivâyet ediyorum.[300]

Söz konusu siga kolaylık sağlaması sebebiyle *semâ* yoluyla alınan hadîslerin rivâyetinde kullanıldığı gibi, semâ metoduyla alınmayan hadîsler için de kullanılmıştır. İmam Şafiî bu sigayı *semâ* dışında kullananların az olduğunu ifade etmiştir. O, sözü edilen siganın hangi metoda delâlet ettiğine ve bu siga ile rivâyetlerin sıhhatinin râvilere göre değişeceğine de işaret etmektedir. Buna göre söz konusu sigayı kullanan râvi, tedlis[301] yapmakla tanınmıyorsa rivâyetini semâ yoluyla aldığına, bir defa bile tedlis yapmışsa semâya delâlet eden سَمِعَ ve حَدَّثَنِي sigalarıyla yaptığı rivâyetlerin dışındakileri *semâ* yoluyla almadığına ve rivâyetinin sahîh olmadığına hükmedilir.[302]

İlk üç asır hadîs âlimlerinin çoğu tedlis olmamak şartıyla söz konusu siga ile rivâyetin semâ kabul edilmesi için bir kere bile olsa hoca talebe arasında görüşme (lika) olmasını öngörürken, İmam Müslim aynı asırda yaşamış olmalarını (muâsarât), başka bir ifadeyle görüşme imkanlarının mevcudiyetini yeterli görmüştür.[303]

b. اَنَّ فُلَانًا قَالَ *(falanın söylediğine göre).* Genelde "ahberenâ fülânün enne fülânen kâle", "ahberenâ fülânün enne fülânen ahberehû" ve "ahberenâ fülânün enne fülânen haddesehû" şekillerinde kullanılan bu lafzın, ittisal veya inkıtaa delalet ettiği hususunda ihtilaf edilmiştir. Bazı âlimlere göre "اَنَّ" sîgasıyla nakledilen rivâyetler, başka bir tarikten semâ yoluyla nakledildiği ortaya çıkmadıkça muttasıl sayılmaz, bunlar münkatı' hükmündedir. Âlimlerin çoğuna göre ise hocasından "اَنَّ" lafzıyla nakilde bulunan râvinin, hocasıyla görüştüğünün ve tedlis yapmadığının bilinmesi şartıyla rivâyeti muttasıl sayılır.[304]

c. قَالَ *(dedi, söyledi).* Yukarıda da zikredildiği üzere bu siga, rivâyet döneminde değişik âlimler tarafından oranları farklı olmakla birlikte *semâ*, *kırâat*, *icâzet*, *münâvele* ve *vicâde* metotları ile ilgili kullanılmıştır. Söz konusu lafız, hicrî ikinci

300 Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 464; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 429.

301 Tedlis, bir ravinin muasırı olup görüşmediği veya görüştüğü halde hadis almadığı bir şeyhten işitmişçesine rivayette bulunmasına denmektedir.

302 Şafiî, *er-Risâle*, s. 373, 378-380; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 329.

303 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, s. 92-93.

304 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 62-63.

ve üçüncü asırlarda genellikle inkıtalı (isnadı kopuk) rivâyetler ile tedlise delâlet etmektedir. Bu sebeple hadîs âlimleri râvilerin bu lafızla yaptıkları rivâyetlerden sakındırmışlardır. Söz konusu dönemde bu siga, hem *semâ* ve *kırâat* hem de *vicâde* metoduna delâlet etmek üzere kullanıldığı için hadîs âlimleri bu duruma dikkat çekerek tedlis yapmakla tanınan râvilerin sözü edilen lafızla yaptıkları rivâyetin semâ olmayacağını ifade etmişlerdir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî söz konusu siga hakkında, sigayı kullanan râviye göre hareket edilmesi gerektiğinden bahsederek şöyle demiştir: Râvi semâdan başka bir metotla rivâyette bulunmuyorsa sözü edilen siga bu râvi hakkında حدثنا mesabesindedir. Eğer râvi hem *semâ* hem de diğer metotlarla alıyorsa, *semâ* yoluyla alındığı kesinleşmedikçe rivâyeti delil olarak kullanılmaz.

Hadîs âlimleri hadîs rivâyetinde en çok *semâ* ve *kırâat* metotlarını kullanmışlardır. Dolayısıyla isnadda en çok sözü edilen iki metoda delâlet eden rivâyet lafızları zikredilmiştir. Hadîs âlimleri isnadda en çok geçen bu rivâyet lafızlarının, حَدَّثَنِي (bana rivâyet etti): ثَنِي, دَثَنِي; حَدَّثَنَا (bize rivâyet etti): ثَنَا, نَا; أَخْبَرَنَا (bize haber verdi):أَنَا gibi kısaltmalarını da kullanmışlardır.

Burada rivâyet lafızlarının masdarlarıyla anıldıklarına da işaret etmeliyiz. İsnadda yer alan rivâyet lafızları hakkında bilgi verilirken tahdis (حَدَّثَنَا), ihbar (أَخْبَرَنَا), an'ane (عَنْ) misallerinde olduğu gibi masdarları zikredilerek ifade edildikleri hatırlanmalıdır.

C. HADİS OKUMA USULLERİ

"Hadîs Öğrenim ve Öğretim Metotları" başlığı altında yukarıda söz konusu edilen metotlar, rivâyet dönemi olarak isimlendirilen yaklaşık ilk beş asırda hadîslerin genellikle bir hocadan alınıp talebeye rivâyet edilmesinde uygulanan metotlardı. Hadîs rivâyetinin sona ermesiyle "Nakil Dönemi" de diyebileceğimiz bir dönem başlamıştır. Bu dönemde hadîslerin rivâyeti değil hadîs kitaplarının nakli ve okunması söz konusu olmuştur. Bu dönemde hadîs kitaplarının okunmasında okuyup geçme (طَرِيقُ السَّرْدِ), açıklama ve araştırma (طَرِيقُ الْحَلِّ وَالْبَحْثِ) ile geniş açıklama (طَرِيقُ الْإِمْعَانِ) olmak üzere üç farklı yöntem uygulanmıştır.

Okuyup geçme yöntemi (طَرِيقُ السَّرْدِ), genellikle bir hadîs kitabının sahanın uzmanı âlimler arasında okunması durumunda uygulanan bir usuldür. Bu yöntemde umumiyetle hadîsler hızlı bir şekilde okunur. Amaç, sahanın uzmanı âlimlerin

birbirlerinden istifade etmeleridir. Sadece ihtiyaç duydukları yerlerde açıklamalar yapılmakta ve anlaşılmayan hususlar üzerinde durulmaktadır. Sahanın uzmanı olmaları sebebiyle buna da fazla başvurulmamaktadır. Dolayısıyla bu yöntemde hâkim olan husus, hadîslerin seri bir şekilde okunup geçilmesidir. Bu sebeple de *serd yöntemi* olarak isimlendirilmiştir.

Açıklama ve araştırma yöntemi (طَرِيقُ الْحَلِّ وَالْبَحْثِ), bir hadîs kitabının talebelere okutulması durumunda uygulanan bir usuldür. Bu yöntemde hoca, talebelerin anlayamadıkları hususları açıklar, ihtiyaç duyduğu hususlarda ise araştırma yapar. Dolayısıyla bu yöntem genellikle ders esnasında uygulanan ve hocanın açıklama ve araştırmalarının hâkim olduğu bir usuldür.

Geniş açıklamalı yöntem (طَرِيقُ الْإِمْعَانِ) ise, genellikle bir hadîs kitabının halka hitap edecek biçimde okutulması durumunda uygulanan bir usuldür. Amaç, halkı bilgilendirmek olduğu için bu yöntemde hadîsle ilgili birçok bilgi verilir. Bu yöntemde uzaktan yakından bir alaka kurup hoşa gidecek kıssalar, garip hikayeler de anlatılabilmektedir. Bu sebeple yöntem daha çok kıssacıların başvurduğu bir usul olarak kabul edilir.[305]

II. RİVÂYETİN SIFATI

Rivâyetin sıfatı ifadesiyle, hadîslerin Hz. Peygamber'den işitildiği lafızlarla mı, yoksa aynı anlamdaki farklı lafızlarla mı nakledildiği hususu kastedilmektedir. Hadîsler hadîs kitaplarına geçinceye kadar bir kısmı aynı lafızlarla bir kısmı ise aynı anlamdaki farklı lafızlarla nakledilmiştir. Dolayısıyla hadîslerin mâna ile rivâyeti, kitaplara geçinceye kadarki dönemle ilgilidir. Bu süre de yaklaşık 150 yıllık bir zaman dilimiyle sınırlıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in fiilleri her sahâbînin kendi ifadeleriyle nakledildiği için bu noktada lafzen rivâyetten söz edilemez. Dolayısıyla hem lafzen hem de mânen rivâyet Hz. Peygamber'in sözleri (kavlî hadîsleri) ile ilgilidir.

A. LAFZEN RİVÂYET (اَلرِّوَايَةُ بِاللَّفْظِ)

Lafzen rivâyet, hadîslerin Hz. Peygamber'den duyulduğu gibi kelimesi kelimesine aynı lafızlarla rivâyet edilmesidir.

305 Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 243-244.

"*Kim bile bile bana isnad ederek yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*"[306] hadîsi, sahâbenin Hz. Peygamber'den işittikleri hadîsleri nakildeki hassasiyetlerini pekiştirmişti. Bu sebeple onlardan bir kısmı hadîsleri, lafızlarını değiştirmeden nakletmeye önem vermişlerdir. Az da olsa sahabenin bir kısmı, hadîslerin Hz. Peygamber'den işitildiği lafızlarla nakledilmesinin şart olduğu görüşündeydi. Hatta onlar, Hz. Peygamber'in "*Sözümü işitip ezberleyen ve sonra da işittiği gibi rivâyet eden kimsenin Allah yüzünü nurlandırsın*"[307] beyanının da hadîslerin aynı lafızlarla rivâyet edilmesini gerektirdiğini düşünmekteydiler.

Bu görüşü benimseyen âlimler, Hz. Peygamber'in Arapların en fasihi olması sebebiyle onun kullandığı lafızları değiştirmenin isabetli olmayabileceği endişesini taşımaktadırlar. Nitekim Hz. Peygamber'in, "*Aranızda fıkıh bilgisi (hadîs) taşıyan nice kimseler vardır ki, onu kendilerinden daha iyi anlayan kimselere nakledebilir*"[308] hadîsi de hadîslerin ifade ettikleri mânanın herkes tarafından aynı derecede anlaşılamayacağını belirtmektedir. Bu durumda mânen rivâyet, farkına varmadan bir hadîsin lafzını değiştirmek suretiyle anlam değişikliğine sebep olabilir. Bu görüşü benimseyen âlimler; mâna ile rivâyete izin verildiği takdirde, senedde yer alan her râvinin, kendinden önceki raviden "manen rivayet"te bulunacağından hareketle son râvide hadîsin önemli ölçüde değişeceği endişesini de taşımaktadır.

Sözü edilen gerekçe ve endişeler; sahâbeden itibaren bazı âlimlerin, hadîslerin değiştirilmeden aynı lafızlarla rivâyet edilmesi üzerinde ısrar etmelerine sebep olmuştur. Nitekim sahâbeden Abdullah b. Ömer, مَثَلُ الْمُنافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ الْعائِرَةِ بَيْنَ الْغَنَمَيْنِ (*Münâfık, iki koyun sürüsü arasında kalan şaşkın koyun gibidir*)[309] hadîsini, mânasını bozmayacak şekilde اَلْعائِرَةُ kelimesi yerine اَلرَّابِضَةُ lafızıyla rivâyet eden birini, "Yazıklar olsun sana! Allah Resûlü hakkında yalan söyleme!" diyerek azarlamıştır.[310]

Lafzen hadîs rivâyetini benimseyenler, kaynaklarda 'hadîsi, kelimelerini değiştirmeden rivâyet edenler' anlamında اَصْحَابُ الْحُرُوفِ diye isimlendirilmişlerdir.

306 Ahmed b. Hanbel, III, 116.; Buhârî, "İlim", 38.

307 Ahmed b. Hanbel, III, 116; Tirmizî, "İlim", 7; Ebû Dâvûd, "İlim", 10.

308 Ahmed b. Hanbel, III, 116; Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7; İbn Mâce, "Menâsik", 76.

309 Müslim, "Sıfatü'l-munâfikîn", 17.

310 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 208.

Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Ebû Ümâme (ö. 86/705), Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 107/725), Muhammed b. Sirîn (ö. 110/728), Recâ b. Hayve (ö. 112/730), İmam Malik (ö. 179/795) ve Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813) lafzen rivâyeti benimseyen âlimler olarak kaydedilmektedir.[311]

Başlangıçtan itibaren lafzen rivâyeti benimseyenler olmakla birlikte, aralarında birçok sahâbînin de bulunduğu büyük çoğunluk; mânalarını bozmamak şartıyla hadîslerin, mânen rivâyet edilebileceği görüşündeydi.

B. MÂNEN RİVÂYET (اَلرِّوَايَةُ بِالْمَعْنَى)

Mânen rivâyet, hadîslerin Hz. Peygamber'den işitildiği lafızlar yerine aynı anlama gelen farklı lafızlarla nakledilmesidir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber, hadîslerini Kur'ân-ı Kerîm gibi yazdırmamıştı. Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra da hadîsler bütünüyle yazılmış değildi. Sahâbe arasında yazanlar bulunmakla birlikte, onlar hadîsleri genellikle hıfz yoluyla muhafaza etmekte, şifâhî olarak nakletmekteydi. Aradan geçen zaman onların hadîsleri aynı lafızlarla muhafazasını zorlaştırmaktaydı. Bu sebeple sahâbenin çoğu, hadîslerin mâna yönünden rivâyet edilebileceği görüşünü benimsemiştir. Sahâbeden Vâsile b. Eskâ'nın (ö. 83/702) konuyla ilgili yaptığı açıklama onların görüşlerini özetler mahiyettedir. Rivâyet olunduğuna göre Mekhûl eş-Şâmî (ö. 116/734) ondan, kendisine eksik ve fazlası olmadan Hz. Peygamber'den işittiği gibi hadîs nakletmesini istemiştir. Vâsile ona, akşam Kur'ân-ı Kerim okurken elif veya vav ilave edip etmeden okuduğunu sormuştur. Onun, "Hafızamız çok güçlü olmadığı için bazen böyle ilaveler yaptığımız oluyor" diye cevap vermesi üzerine ise, "Kur'ân-ı Kerim gece gündüz okuduğunuz elinizdeki bir kitap olduğu halde ilave ederek hatalı okuyabiliyorsunuz. Biz ise, Hz. Peygamber'den bir veya iki defa işittiğimiz hadîsleri rivâyet ediyoruz. Dolayısıyla bizim onları size mânalarıyla rivâyet etmemiz yeterlidir" demiştir.[312]

Ebû Saîd el-Hudrî'nin, "Hz. Peygamber'den on kişi hadîs işitirdik. Öğrendiklerimizi aynı lafızlarla nakleden ancak bir iki kişi çıkardı. Fakat hepimiz

311 *a. g. e.*, s. 205-208, 213, 220, 223.

312 *a. g. e.*, s. 239-240.

tekrarladığımızda, mânada hiçbir farklılık olmazdı" açıklaması da sahâbenin, hadîsleri genellikle mânen rivâyet ettiklerini ifade etmektedir.[313] Kendisi lafzen rivayeti tercih eden Muhammed b. Sîrîn de sahâbenin genellikle mânen rivayet ettiği gerçeğini dile getirmektedir. Onun, "On sahâbîden aynı hadîsi işitirdim. Lafızları farklı mânaları ise aynıydı" şeklindeki açıklaması da bunu desteklemektedir.[314]

Benzeri açıklamaların tabiîler tarafından yapıldığı da görülmektedir. "Bugün bize bir hadîs rivâyet ediyorsun, ertesi gün aynı hadîsi farklı lafızlarla naklediyorsun" diyen kimseye Hasan-ı Basrî'nin, "Mânada isabet etmişsem bunda bir sakınca yoktur"[315] şeklinde verdiği cevap da tâbiîn âlimlerinin görüşünü özetler mahiyettedir. Bazı kaynaklarda "*Haramı helal, helali haram yapmadığınız ve mânada isabet ettiğiniz zaman hadîsleri farklı lafızlarla nakletmenizde bir sakınca yoktur*"[316] şeklinde nakledilen rivâyet, hadîslerin mânen rivâyet edilebileceğini delillendirme amacıyla kaydedilmiş olmalıdır.

Sahâbeden itibaren hadîsi mânen rivâyet eden râviler, bu duruma delâlet etmek üzere açıklamalarda bulunmuşlardır. أَوْ كَمَا قَالَ (Hz. Peygamber'in benzeri lafızlarla buyurduğu gibi) أَوْ أَشْبَهُ هَذَا مِنَ الْأَلْفَاظِ (veya buna benzer lafızlarla) أَوْ نَحْوَهُ (veya bunun gibi bir lafızla buyurduğuna göre) gibi ifadeler hadîsin mânen rivâyet edildiğini belirtmek üzere kullanılan tabirlerdir.

Hadîslerin mânen rivâyeti, farklı şekillerde yapılmıştır. Mânen rivâyet bazen hadîste geçen asıl lafzın yerine onun mânasını karşılayacak eş anlamlısının kullanılmasıyla meydana gelmektedir. Nitekim لَايَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَّاتٌ (*Koğuculuk yapan cennete giremez*)[317] hadîsindeki قتات kelimesi bazı râviler tarafından aynı anlama gelen نمام lafzıyla[318] rivâyet edilmiştir. Bazen de râvi hadîsi aynı lafızlarla değil hadîsten çıkardığı hükmü veya hadîsten anladığını nakletmektedir. Bu durumda râvi, hadîsten anladığını kendi ifadesiyle nakletmektedir. Muğîre b. Şu'be'nin مَنْ نِيحَ عَلَيْهِ يُعَذَّبُ بِمَا نِيحَ عَلَيْهِ (*Ölüye feryad edilerek ağlanırsa, bu sebeple o azap görür*) rivâyet ettiği hadîs Abdullah b. Ömer tarafından إِنَّ الْمَيِّتَ يُعَذَّبُ بِبُكَاءِ الْحَيِّ (*Ölü,*

313 *a. g. e.*, s. 240.
314 *a. g. e.*, s. 242.
315 *a. g. e.*, s. 242-243.
316 *a. g. e.*, s. 234.
317 Buhârî, "Edeb", 50.
318 Müslim, "İman", 168.

geride kalanların ağlaması sebebiyle azap görür) ve اَلْمَيِّتُ يُعَذَّبُ فِي قَبْرِهِ بِمَا نِيحَ عَلَيْهِ (*Ölü, kendisi için yapılan feryad sebebiyle kabrinde azap görür*)[319] şeklinde rivâyet edilmiştir. Bu misallerde her iki sahâbînin de hadîsleri mefhumlarıyla ve kendi ifadeleriyle rivâyet ettikleri görülmektedir.[320] Ayrıca sahâbenin اَمَرَنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَذَا وَنَهَانَا عَنْ كَذَا (Hz. Peygamber bize şunu emretti, bizleri şundan men etti) şeklindeki rivâyetleri de Hz. Peygamber'in söylediklerinin mânasının naklidir. Sahâbe ve tâbiîn nesillerinde çoğunluğu teşkil eden mânen rivâyeti benimseyenler "hadisi mânen rivâyet edenler" anlamında اَصْحَابُ الْمَعَانِي diye isimlendirilmişlerdir.

Burada kaynaklarda mânen rivâyette bulunan kimsenin Arap dilinin inceliklerine vakıf olması, hadîsin müteşabih olmaması gibi ileri sürülen şartların bütünüyle nazari olduğuna işaret etmeliyiz.[321] Zira yukarıda da ifade edildiği üzere mânen rivâyet yaklaşık bir buçuk asırlık bir zaman diliminde sahâbe ve tâbiîn nesilleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Hadîslerin yazılı rivâyetinin hakim olduğu yaklaşık ikinci asrın ortalarından itibaren ise mânen rivâyet sona ermiştir.[322]

Mâna ile rivâyete, genellikle hadîsin aynı lafızlarla muhafaza edilmesinin zorluğu sebebiyle müracaat edilmiştir.[323] Dolayısıyla Hz. Peygamber'e ait bilgilerin çoğu, mâna ile rivâyet sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. Hadîsleri mânen rivâyet sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde kabul edilmeseydi, râviler Hz. Peygamber'in kullandığı lafızlardan emin olmadıklarında onu rivâyet etmeyeceklerdi. Nitekim bazı sahâbîlerin bu sebeple hadîs rivâyetinden kaçındıkları tarihi bir gerçektir.[324]

Hadîslerin rivâyetiyle ilgili yukarıda sahâbe ve tâbiîn âlimlerinden nakledilen açıklamalar, söz konusu iki nesilde hadîslerin çoğunlukla mânen rivâyet

319 Söz konusu rivâyetler için bk. Buhârî, "Cenâiz", 33.

320 Mefhum rivâyetine dair diğer misaller için bk. Ünal, *Hadîsin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, 92-102.

321 Yardım, *Hadîs I*, s. 117-118.

322 Mânen rivâyet konusunda 1999 yılında M. Ü. İlâhiyat Fakültesi'nde Hikmet Atan tarafından *Mana ile Hadîs Rivâyeti* başlığıyla bir doktora çalışması yapılmıştır.

323 Hadîslerin mânen rivâyet edilmesinin diğer sebepleri hakkında bk. Yıldırım, *Hadîs Problemleri*, s. 67-76.

324 Bu endişeyle hadîs rivâyetinden sakınan sahâbîlerle ilgili bk. Ahmed b. Hanbel, IV, 366-367; Buhârî, "İlim", 38; Dârimî, "Mukaddime", 25; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 7.

edildiğini göstermektedir. Nitekim Tirmizî de ilk nesillerde mânen rivâyetin yaygın olduğunu belirtmektedir.[325] Temel hadîs kaynaklarında yer alan herhangi bir hadîsin farklı rivâyetlerini karşılaştırmak, bu gerçeği görmek için yeterli olacaktır. Bu durum sadece uzun olması sebebiyle muhafazası zor hadîsler için değil "inneme'l-a'mâl" gibi kısa hadîsler için de söz konusudur. Nitekim klasik kaynaklarda lafzen mütevâtir olduğu ifade edilen مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ (*Kim bana yalan isnad ederse..*) hadîsi hakkında yapılan bir araştırmada bu hadîsin farklı lafızlarla rivâyet edildiği tespit edilmiştir.[326] Temel hadîs kaynaklarında lafzen rivâyet edilmiş hadîs bulmak oldukça zordur.

Burada hadîslerin temel hadîs kaynaklarında mânen rivâyet edildiğine dair bir misal vermekle yetinilecektir. Mescid-i Nebevî'de küçük abdestini yapan bir insana sahâbenin müdâhelesi ve Hz. Peygamber'in onlara engel olması kaynaklarda farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Buhârî'nin bir rivâyetine göre Resûlullah (s.a.), "*Ona engel olmayın*" buyurduktan sonra bir kova su istedi ve sidiğin üzerine döküldü.[327] Onun diğer rivâyetinde Hz. Peygamber, "*Bırakın onu ve sidiğinin üzerine bir kova-veya büyük bir kova-dökün*"[328] buyurmuştur. Ebû Dâvûd'un bir rivâyetine göre ise Hz. Peygamber, "*İşediği toprağı alıp atın. Yerine de su dökün*"[329] buyurmuştur. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in aynı olayla ilgili ifadeleri aynı lafızlarla nakledilmemiş, bir kısmında bevledilen yere su dökülmesi ifade edilirken bazısında ise önce bevledilen toprağın atılması sonra yerine su dökülmesi istenmektedir.[330]

325 Tirmizî, *es-Sünen*, V, 746.

326 Kuzudişli, "Men Kezebe Aleyye... Hadîsi ve Lafzen Rivâyet Meselesi", *Mârife Dergisi* VII, 2007 s. 141-155, 162.

327 Buhârî, "Edeb", 35.

328 Buhârî, "Edeb", 80.

329 Ebû Dâvûd, "Tahâret", 138.

330 Diğer misaller için bk. Yıldırım, *Hadis Problemleri*, s. 105-108.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RÂVİ

Daha önce ifade edildiği gibi hadîs, isnad ve metin olmak üzere iki unsurdan meydana gelmektedir. İsnad, hadîsi nakleden şahıslar ile hadîsin hangi yolla alındığını ifade eden rivâyet lafızlarından meydana gelmektedir. İsnadda yer alan ve onu bize nakleden şahıslara râvi denmektedir. Bu bölümde, hadîsin unsurlarından biri olan isnadı meydana getiren râvi konusu değişik açılardan incelenecektir.

I. TANIMI VE ÖNEMİ

Rivâyet kökünden ism-i fail olan râvi sözlükte, "nakleden, taşıyan, ileten" mânalarına gelmektedir. Terim olarak, *rivâyet metotlarından biriyle hadîsi öğrenip aldıktan sonra, isnadıyla ve hadisi aldığı metoda delâlet eden rivâyet lafızlarıyla kendisinden sonrakilere nakleden kimse* anlamında kullanılmaktadır. Râvi kelimesinin çoğulu ruvât'tır. Râvi yerine "hadîsi senediyle rivâyet eden" anlamında *müsnid* tabiri de kullanılmaktadır. Sadece hadîs rivâyet eden başka bir ifadeyle isnadlarda bulunan şahıslara *râvi* veya *müsnid* denilmekle birlikte, hadîs ilmiyle meşgul olan âlimler bu alandaki ilmî seviyelerine göre farklı ünvanlarla anılmaktadır. Müteahhirûn döneminde hadis âlimleri hadis bilgileri dikkate alınarak farklı unvanlarla anılmışlardır. Önemli hadîs kitaplarındaki hadîsleri, isnadlarıyla birlikte ve isnadlardaki râvilerin cerh-ta'dîl durumlarını da bilen âlim, *muhaddis* ünvanıyla anılır. Genel kabule göre 100.000 hadîsi isnadlarıyla ezberleyen, isnadlardaki râvileri cerh-ta'dîl durumları ile birlikte bilen âlim, *hâfız* ünvanıyla anılır. 300.000 hadîsi isnadlarıyla ezberleyen, isnadlardaki râvileri cerh-ta'dîl durumları ile birlikte bilen âlim, *hüccet* ünvanıyla anılır. Hadîslerin tamamını bilen âlim ise *hâkim* ünvanıyla anılır.

Hadîslerin -genel olarak haberlerin- sahibine aidiyetini, başka bir ifadeyle sıhhatini tespitte dikkat edilmesi gereken öncelikli husus, onu bize nakledenlerin güvenilirlik ve ehliyetini araştırmaktır. Belçikalı tarihçi Leon E. Halkın da, "Ciddî, algılama gücü kuvvetli ve doğru bir insanın sözü, bizi kesin bir kanaate ulaştırmaya yetebilir. O halde tarihte biz, kendi ortamında güvenilir olan şâhidin ifadelerine makul bir güven göstermekteyiz"[331] açıklamasıyla geçmişe ait bilgilerin sıhhatini tespitte, onları nakledenlerin ve tenkidinin son derece önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Bu durum son derece tabiidir. Zira yalancılığı veya ehil olmadığı bilinen kişilerin verdiği bilgiler üzerinde durmak, zaman

331 Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s. 24-25.

kaybından başka bir şey değildir. Ayrıca yalan söylediği veya ehil olmadığı tespit edilen kimsenin naklettiği herhangi bir bilgiyi dikkate almak, Hz. Peygamber'e ait bilgilerin yalancı ve ehliyetsiz kimselerden alındığı kanaatini uyandıracağı için ihtiyata aykırı düşmesi ve dini konularda şüphe uyandırmaya yol açması sebebiyle yanlış olacaktır. Bu durumda başta hadîsler olmak üzere her türlü haberin sıhhatini tespit için yapılması gereken ilk şey söz konusu haberi nakledenleri, güvenilirlik ve ehliyet (adâlet ve zabt) açısından araştırmaktır. Sözü edilen iki vasfa sahip kişiler tarafından nakledilen haberler, râvilerinin birer insan olmaları sebebiyle yanılabilmeleri ihtimal dahilinde görülerek, ayrıca metin tenkidine tâbi tutulabilir. Ancak bu, haberlerin sıhhatini tespitte sened tenkidi yapıldıktan sonra dikkate alınması gerekli bir husus olmalıdır.[332]

İmam Şâfiî'nin, "Hadîslerin az bir kısmı hariç çoğunun doğruluğu (sıhhati) rivâyet edenin doğruluğu ile bilinir"[333] sözünde ifade edildiği gibi hadîs âlimleri, hadîsin sıhhatini tespitte en önemli unsur olarak râvileri kabul etmişlerdir. Râvilerin biri veya daha fazlası hadîs rivâyetine ehil değilse, sıhhat için gerekli görülen diğer ölçülere bakılmaksızın hadîsin sahîh olmadığı hükmünü vermişlerdir. Dolayısıyla hadîs ilmi açısından râvi, bir taraftan hadîsi nakleden, diğer taraftan hadîsin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespitte kendisine başvurulan kimsedir. Bu sebeple de râvi, hadîs usûlünün en önemli konularından birini teşkil etmekte ve değişik açılardan ele alınmaktadır.

II. KİMLİĞİ

Yukarıda da ifade edildiği gibi hadîslerin sıhhatini tespit için, öncelikle isnadlarının incelenmesi gerekmektedir. İsnad, râvilerinin güvenilir olup olmadığı ve ittisal bulunup bulunmadığı olmak üzere iki açıdan incelenir. Dolayısıyla râviler hakkında yapılacak incelemede öncelikle isnadda bulunan râvilerin kimliklerinin doğru olarak tespit edilmesi, daha sonra hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından araştırılması gerekmektedir. Râvilerin şahıs ve kimliklerini *tabakât, târîhu'r-ruvât, cerh-ta'dîl, es-sikât, ed-duafâ ve benzeri ricâl* kitaplarından tespit etmek mümkündür. Ancak râviler arasında kimlikleri, değişik sebeplerle karıştırılma ihtimali bulunanlar da vardır. Zira gerek isim, baba ismi, künye veya nisbe

332 Yücel, *Hadis İlminde Tenkid Terimleri*, s. 18-19.

333 Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, I, 139-140.

benzerlikleri, gerekse râvi isimlerinin yazılışının aynı okunuşunun farklı olması gibi bazı sebeplerle râvileri karıştırma ihtimali söz konusu olabilmektedir. Hadîs âlimleri, râvilerle ilgili bu tür karışıklıkları önlemek amacıyla değişik eserler telif etmişlerdir. Burada özellikle, karıştırılma ihtimali söz konusu olan ve râvilerin kimliklerini doğru olarak tespit amacıyla telif edilen eserler ve özellikleri incelenecektir.

Râviler arasında isim, künye, lakab ve nisbelerinin yazılışı aynı (mü'telif) okunuşları farklı (muhtelif) olanlar bulunabilmektedir. Arap alfabesinde sesli harflerin bulunmaması ve noktaların, harflerin tayininde önemli rol oynaması isimlerin farklı okunmasına imkân vermekte, böylece bu tür râvilerin karıştırılmasına sebep olabilmektedir. Nitekim "سلام" kelimesi Selâm ve Sellâm, "عمارة" kelimesi Umâre, İmâre ve Ammâre gibi değişik şekillerde okunabilmekte ve okunuşa göre farklı şahıslar kastedilmektedir. Bu konuda yazılan eserler *mü'telif ve muhtelif* (اَلْمُؤْتَلِفُ وَالْمُخْتَلِفُ) genel başlığını taşımaktadır. Konuyla ilgili günümüze ulaşan en geniş eser İbn Mâkulâ'nın (ö. 475/1082) *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* isimli eseridir[334].

Râviler arasında şahısları ayrı (müfterik) olduğu halde adları, baba adları, bazen dede adları yahut künyeleri veya nisbeleri hem yazılışı hem de okunuşuyla aynı (müttefik) olanlar bulunmaktadır. Bunlar arasında aynı çağda yaşamış, aynı hocalardan hadîs almış olanlar da vardır. Böyle bir durum, bu tür râvilerin karıştırılmasına sebep olabilmektedir. Hadîs âlimleri bu özelliklere sahip râvilerin karıştırılmasını önlemek amacıyla *el-Müttefik ve'l-müfterik* (اَلْمُتَّفِقُ وَالْمُفْتَرِقُ) başlığı altında eserler[335] telif etmiş ve söz konusu râvilerin farklı kişiler olduğunu tespit etmişlerdir. Nitekim aynı asırda yaşamış Halil b. Ahmed isminde altı, Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân isminde dört ayrı râvi bulunmaktadır. Görüldüğü gibi aynı asırda yaşamaları sebebiyle söz konusu râvilerin şahıslarını karıştırma ihtimali bulunmaktadır. Böyle bir durumda *el-Müttefik ve'l-müfterik* türü eserlere müracaat edilmesi gerekmektedir.

334 1382-1386/1962-1967 tarihinde Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî tarafından Haydarâbâd'da yayımlanmıştır. Konuyla ilgili literatür hakkında bk. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi*, s. 188-223; Sandıkçı, "Mü'telif ve Muhtelif", *DİA*, XXXII, 191-192.

335 Hatîb el-Bağdâdî'nin, *el-Müttefik ve'l-müfterik* (nşr. Muhammed Sadık Aydın, Dımaşk 1417/1997) adlı kitabı bu konudaki eserlerin en tanınmışlarındandır. Konuyla ilgili misal ve literatür için bk. Eren, *a.g.e.*, s. 223-238; Sandıkçı, "Müttefik ve Müfterik", *DİA*, XXXII, 225.

A. İSİM VE KÜNYE BİLGİSİ

Râvilerin bir kısmı sadece künyesi veya ismiyle, bir kısmı da hem künyesi hem ismiyle tanınmıştır. İsimleriyle şöhret kazanmış râvilerin künyelerinin, künyeleriyle şöhret kazanmış olanların da isimlerinin bilinmesi, râvilerin karıştırılmasının önlenmesi açısından son derece önemlidir. Çünkü ismiyle şöhret kazanmış bir râvinin bazen künyesiyle, künyesiyle şöhret kazanmış bir râvinin de ismiyle zikredilmesi, bilmeyenleri yanıltabilir ve bir râvinin ayrı iki şahıs olduğu kanaatine sevkedebilir. Bazı isnadlarda olduğu gibi, isim ve künye beraberce zikredildiği zaman, ikisinden birini bilmeyen kimse, ayrı şahıslar olduğu zannıyla isim ve künyeyi ayırmaya kalkışabilir. Bazen bir râvinin künyesiyle isminin arasına müstensihin (yazıcının) dikkatsizliği yüzünden "an" lafzının yazılması, aynı şahsın birbirinden rivâyette bulunan iki ayrı kişi zannedilmesine yol açtığı da olabilmektedir. Râviler hakkındaki bu tür yanlışlıkları önlemek amacıyla, hicrî üçüncü asırdan itibaren "el-Esâmî ve'l-künâ" veya "el-Künâ" ismiyle müstakil eserler telif edilmiş olup konu, hadîs usulü eserlerinde de "el-Esâmî ve'l-künâ" başlığı altında ele alınmıştır. Buhârî'nin *el-Künâ*[336] ve Müslim'in *el-Künâ ve'l-esmâ*[337] adlı eserleri bu dönemde telif edilmiştir.[338] Konuyla ilgili telif edilen eserler; isimleriyle şöhret kazanmış râvilerin künyelerinin, künyeleriyle meşhur olanların da isimlerinin bilinmesi, dolayısıyla karıştırılmalarını önlemek amacıyla kaleme alınmışlardır.[339]

B. NİSBE BİLGİSİ

Arap geleneğinde kişilerin hangi kabile, ülke, şehir, belde, meslek ve mezhep mensubu oldukları nisbeleriyle belirtilir. Nisbeler aynı zamanda kişileri diğerlerinden ayıran bir özelliktir. Bu durum râviler için de söz konusudur. Bazen râviler, isimlerinden daha çok nisbeleriyle tanınırlar. Râvi, isnadlarda bazen ismi

336 Müellifin et-Târîhu'l-kebîr'ini tamamlayıcı mahiyette olan bu eser onunla birlikte neşredilmiştir (Haydarâbâd 1360).

337 Eser Muta' et-Tarâbîşî ve Abdürrahîm Muhammed el-Kâşgârî tarafından ayrı ayrı neşredilmiştir (Dımaşk, Medine 1404/1984).

338 el-Esmâ ve'l-künâ türü eserler hakkında ayrıca bk. Uğur, "Esmâ ve Künâ", DİA, XI, 419-420; Eren, *Hadîs İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 82-92.

339 İsim ve Künye bilgisi hakkında geniş bilgi için bk. Eren, *a.g.e.*, s. 117-143.

bazen nisbeleriyle zikredilir ve bilmeyenler tarafından iki ayrı kişi olarak algılanabilir. Bu sebeple hadîs âlimleri râvilerin nesepleriyle ilgili bilgilere özel bir önem vermişlerdir. Nitekim konu, hadîs usûlü eserlerinde "Ma'rifetü'n-neseb: Nesep Bilgisi" başlığı altında ele alındığı gibi râvilerin nesepleriyle ilgili müstakil eserler de yazılmıştır. Bunlar arasında Abdülkerim es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) *el-Ensab*'ı[340] ve onun özeti mahiyetindeki İzzüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ı[341] en tanınmışlarıdır.[342]

C. LAKAP BİLGİSİ

Arap geleneğinde insanların, isimlerinin yanında sonradan toplumun verdiği fizik ve karakter yapısını yansıtan ve onu diğerlerinden ayıran övgü veya tahkir ifade eden bir de lakabları olabilmekteydi. Bu durum râviler için de söz konusudur. Râviler arasında lakaplarıyla tanınanlar çok fazladır. Bazen râvilerin lakapları, isminin yerini alabilmekte bazen ismini dahi unutturmaktadır. İsnadlarda bir râvinin bazen ismi bazen de lakabıyla anılması, bilmeyen kimseyi iki ayrı kişiden söz edildiği yanılgısına düşürebilmektedir. Ayrıca bazı lakapların hangi sebeplerle alındığının bilinmemesi de sahipleri hakkında yanılmalara sebep olabilmektedir. Nitekim Abdullah b. Muhammed ed-Daîf'in (zayıf) lakabı rivâyette değil vücutça zayıflığından dolayı takılmıştır. Bu durumu bilmeyen bazı kimseler onun zayıf râvi olduğuna hükmetmişlerdir. Bu sebeple râvilerin birbirine karıştırılmaması, bir râvinin iki ayrı kimse yanılgısına düşülmemesi için hadîs âlimleri, lakap bilgisine gereken önemi vermişlerdir. Konu hadîs usûlü eserlerinde "Ma'rifetü elkâbi'l-muhaddisîn: Lakaplar Bilgisi" başlığı altında incelenmektedir. Konuyla ilgili müstakil eserler de telif edilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* adlı eseri[343], bu sahanın en hacimlilerden biri olup günümüze de ulaşmıştır.[344]

340 1970 tarihinde D.S. Margoliouth tarafından Bağdat'ta neşredilmiştir.

341 1400/1980 Beyrut'ta yayımlanmıştır.

342 Nisbe bilgisi hakkında geniş bilgi için bk. Eren, *a.g.e.*, s. 167-170, 173-187.

343 1412/1992 tarihinde Muhammed Zeynhüm Azb tarafından yayımlanmıştır.

344 Lakap bilgisi hakkında geniş bilgi için bk. Eren, *a.g.e.*, s. 141-158.

D. KARDEŞ RÂVİLER

Râvilerden bir kısmı kardeştir ve baba isimleri aynıdır. Ancak baba ismi aynı olduğu halde kardeş olmayan râviler de bulunmaktadır. Abdullah b. Dînâr ve Amr b. Dînâr baba isimleri aynı iki râvi olmalarına rağmen kardeş değillerdir. Bu durum, râviler hakkında yanılgıya yol açmaktadır. Böyle bir yanlışlığı önlemek amacıyla sadece kardeş râvileri ihtiva eden "el-İhve ve'l-ehevât" başlığı altında müstakil eserler telif edilmiştir. Bu eserlerde, aynı nesilde yaşamış kardeş râviler zikredilmek suretiyle baba ismi aynı olduğu halde kardeş olmayanlardan ayırt edilmektedir. Konu, hadîs usulü eserlerinde de "Ma'rifetü'l-ihve ve'l-ehevât: Kardeş Râviler Bilgisi" başlığı altında incelenmektedir. Günümüze de ulaşan Ali b. Medînî'nin *el-İhve ve'l-ehevât*[345] ve Ebû Dâvûd'un *Tesmiyetü'l-ihve ellezîne ruviye anhümü'l-hadîs* isimli eserleri,[346] başkalarıyla karıştırılmalarını önlemek amacıyla sadece kardeş râvileri ihtiva eden "el-ihve ve'l-ehevât" türünde çalışmalardır. Sözü edilen eserler bu tür yanlışlığı önlemek, kardeş râvileri diğerlerinden ayırt etmek amacıyla telif edilmiştir.

E. MÜTEŞÂBİH RÂVİLER

Yezid b. Esved ile Esved b. Yezid ve Velid b. Müslim ile Müslim b. Velid misallerinde olduğu gibi bazen bir râvinin ismi diğer râvinin baba ismiyle aynı olmakta ve râvilerin şahıslarının karıştırılması sonucunu doğurabilmektedir. Bu tür benzerlikler *müteşâbih* olarak isimlendirilmekte ve hadîs usûlü eserlerinde "Ma'rifetü'r-ruvâti'l-müteşâbihîn: Müteşâbih Râviler Bilgisi" başlığı altında incelenmektedir. Birbirine benzeyen bu tür isimlerde, ilk anda iki râvinin tek şahıs olduğu ve yanlışlık yapıldığı gibi bir hataya düşülebilmektedir. Bu durumu önlemek amacıyla diğer vasıflarını da zikrederek söz konusu râvilerin, ayrı şahıslar olduğu ortaya konulur. Nitekim yukarıda zikredilen Yezid b. Esved'in Huzâa kabilesinden bir sahâbî, Esved b. Yezid'in ise Neha' kabilesinden bir tâbiî olduğu, dolayısıyla ikisinin farklı kuşaklara mensup iki ayrı şahıs olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Velid b. Müslim'in Basra'lı bir tâbiî, Müslim b. Velid'in ise

345 Bâsim Faysal el-Cevabire tarafından 1408/1988 tarihinde Riyad'da neşredilmiştir.

346 Bâsim Faysal el-Cevabire tarafından 1408/1988 tarihinde Riyad'da neşredilmiştir.

Medine'li bir râvi olduğu tespit edilmiştir.[347] *Müteşâbih*[348] râvilerle ilgili Hatîb el-Bağdâdî'nin, *Telhîsu'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*[349] *ile Râfiu'l-irtiyâb fi'l-maklûb mine'l-esmâ ve'l-ensâb* isimli iki eseri bulunduğu da kaynaklarda zikredilmektedir.[350]

F. AKRÂN RÂVİLER

Rivâyetlerin bir kısmında akran râvilerin birbirinden nakilleri söz konusu olabilmektedir. Nitekim sahâbeden Hz. Aişe ile Ebû Hüreyre'nin, tâbiînden Zührî ile Ömer b. Abdülazîz'in, tebeü't-tâbiînden İmam Mâlik ile Evzâî'nin daha sonraki tabakadan Ahmed b. Hanbel ile Ali b. Medînî'nin birbirinden rivâyette bulundukları tespit edilmiştir.[351] Bu durum bilinmediğinde, sened'e yanlışlıkla râvi ilavesi gibi hatalar da yapılabilmektedir. Bu tür yanlışlıkları önlemek amacıyla konu, hadîs usûlü eserlerinde "Rivâyetü'l-akrân: Akrân Râviler" başlığı altında ele alınmaktadır. Akrân sayılan kişilerden sadece birinin diğerinden rivâyette bulunmasına *rivâyetü'l-akrân*, karşılıklı olarak rivâyette bulunmalarına ise *müdebbec* denilmektedir.[352] Yaşça ve hadîs ilmindeki mevkii itibariyle büyük durumda olanların kendilerinden her iki yönden biriyle veya ikisiyle küçük olanlardan rivâyet etmesi *rivâyetü'l-ekâbir ani'l-esâğir* tabiriyle ifade edilmektedir.[353]

III. VASIFLARI

Âlimler, rivâyetinin kabul edilebilmesi için râvide adâlet ve zabt olmak üzere iki temel vasfın bulunması hususunda ittifak etmişlerdir.

347 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 368-369.

348 Müteşâbih ravilerle ilgili geniş bilgi için bk. Eren, *a.g.e.*, s. 246-255.

349 Eser Sükeyne eş-Şihâbî tarafından 1405/1985 tarihinde Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

350 Eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

351 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 309-310.

352 "Müdebbec" hakkında bk. Eren, *a.g.e.*, s. 110-111.

353 Ravilerin kimlikleriyle ilgili problemler ve çözümü hakkında yapılan çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bk. Aşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, s. 157-192.

A. ADÂLET (اَلْعَدَالَةُ)

Sözlükte, doğruluk ve dürüstlük anlamına gelen adâlet, hadîs terimi olarak râvinin bireysel güvenilirliğini ifade etmektedir. Bu vasfa sahip olanlara rivâyeti makbul anlamında *adl* veya *âdil* denilmektedir. Âlimler, adâlet sahibi râviyi birbirine yakın ve tamamlayıcı farklı ifadelerle açıklamışlardır. Nitekim İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), "kendisinden şüphe edilmeyen kimse", Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), "namazı cemaatle kılan, içki içmeyen, dininde sakatlık bulunmayan, yalan konuşmayan ve aklî dengesi yerinde olan kimse", Bâkıllânî (ö. 403/1012) ise "Allah'ın emirlerine uyan, yasaklarından kaçan kimse" ifadeleriyle belirtmişlerdir.[354] Bu ve benzeri açıklamalardan adâlet sahibi râvi ile Allah'ın emirlerine uyan, yasaklarından kaçınan, adâlete aykırı davranışlardan uzak duran, kişiliğine zarar verici söz ve davranışlardan sakınan kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Hadîs âlimleri sözü edilen vasıfların bir kimsede bulunmasını, onun Müslüman ve akıllı olması, bülûğ çağına ulaşması, fâsık olmaması ve mürüvvet sahibi olmasıyla ifade etmişlerdir. Başka bir ifadeyle kişinin adâlet sahibi olabilmesinin bunlarla mümkün olabileceğini söylemişlerdir.

Fâsığın haberine karşı dikkatli olunmasını emreden âyet[355] kâfirin de rivâyetinin kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. Zira sözü edilen âyet büyük günah işleyen veya küçük günahta ısrar eden fâsığın haberinde dikkatli olunmasını emrettiğine göre İslâm'a karşı düşmanca bir tutum içinde olması sebebiyle kâfirin naklinde ihtiyatlı davranmayı öncelikle istemektedir. Bu sebeple İslâm âlimleri, kendisinden hadîs alınabilecek kimsenin özelliklerinin başında Müslüman olmasını zikretmişlerdir. Müslüman olmakla birlikte büyük günah işleyen veya küçük günahta ısrar eden kimsenin ise, âyette de ifade edildiği gibi, güvenilirliğini zedeleyeceği düşünülmüştür. Büyük ve küçük günahın ne olduğu hususunda ihtilaf bulunmakla birlikte burada, Allah'ın emirlerine itaat yönünün ağır basmasıyla kişinin adaletli sayılacağı, isyan yönünün ağır basmasıyla ise mecrûh sayılacağı genel kabul görmüştür.[356]

354 Hatîb, *el-Kifâye*, 101-103.

355 el-Hucurât, 49/6.

356 Büyük ve küçük günah konusundaki ihtilaf ve bunun râvinin adâletine etkisi hakkında bk. Âşıkkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkidi*, s. 87-89.

Akıl ve bülûğ çağına ulaşmanın dinen sorumlu olmanın temel iki şartı kabul edildiği bilinmektedir. Büyük bir sorumluluk gerektiren hadîs rivâyetinin, sorumluluk taşımaya elverişli olmayan kimseler tarafından yerine getirilmesi düşünülemez. Allah'a kasden yalan atfetmenin affedilemeyecek büyük bir suç olduğunun bilincinde olan fâsığın haberi reddedildiğine göre, bu bilinçten yoksun çocuğun ve delinin haberi öncelikle reddedilecektir. Râvinin rivâyetinin kabulü için ileri sürülen bülûğ şartı, hadîsi öğrenme zamanında değil nakletme esnasında aranmaktadır. Nitekim Hz. Hasan (ö. 50/670), Hz. Hüseyin (ö. 61/680), İbn Abbas (ö. 68/687) gibi sahâbîler çocukluklarında öğrendikleri hadîsleri, bülûğdan sonra nakletmişlerdir. Bunların naklettikleri hadîslerin kabulünde herhangi bir ihtilaf söz konusu olmamıştır.

Murûet ile, râvinin genel ahlâka ve dinin hoş gördüğü geleneklere uyması ve saygı göstermesi kastedilmektedir. Kibir, gevezelik, aşırı ölçüde şakacılık, utanmazlık, çocuksu davranışlarda bulunmak, serserilik, rivâyet karşılığında ücret almak gibi ahlâki kusur ve davranışlar mürüvveti ortadan kaldıran kusurlar olarak zikredilmiştir. Ancak bu gibi davranışların tek başına râvinin adâletini ortadan kaldırmadığı ifade edilmiştir. Mürüvvetin râvinin adâleti için şart olduğu kabul edilmekle birlikte âlimlerin bu şartı aramakta hassas olmadıkları da belirtilmiştir.[357]

Hadîs âlimleri, âdil olarak tanınan bir râvinin adâleti hakkında ayrıca araştırma yapmaya gerek bulunmadığı görüşündedirler. Nitekim Şu'be b. Haccac (ö. 160/776), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Malik b. Enes (ö. 179/795), Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Veki' b. Cerrah (ö. 197/813), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-814), Yahya b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve benzeri muhaddislerin adâlet ve güvenirliklerinin meşhur olduğu dolayısıyla ayrıca araştırılmalarına gerek bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu özelliğe sahip olmayan râvilerin güvenilirliği ise araştırma sonucunda tespit edilebilecektir. Böylesi râvilerin adâleti; onların döneminde yaşayan, güvenilirliği ile tanınmış muhaddislerin araştırması sonunda onların şehadetiyle tespit edilmektedir. Bu işleme *tezkiye*, bunu gerçekleştiren muhaddise, râvinin adâletini tespit eden kimse anlamında *muaddil* veya *müzekkî* denilmektedir.[358]

357 Âşıkkutlu, *a.g.e.*, s. 90-91.

358 Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Âşıkkutlu, *a.g.e.*, s. 91-96.

Şia'ya göre de râvi; Müslüman ve akıllı olması, bülûğ çağma ulaşması ve fâsık olmamasıyla adâlet sahibi olabilir.[359] Ancak burada Müslüman ile özellikle şiîlerin kastedildiği unutulmamalıdır. Zira Şia, kendi mezhep mensuplarını "Hâssa" ehl-i sünnet mensuplarını ise "Âmme"[360] olarak isimlendirmekte râvinin Şia'dan olmasını temel şart kabul etmektedir.[361]

B. ZABT (اَلضَّبْطُ)

Sözlükte iyice ezberlemek, sağlam ve güzel yapmak anlamına gelen zabt, terim olarak *râvinin işittiği bir hadîsi aradan uzun bir zaman geçse bile dilediği anda hatırlayıp rivâyet edecek şekilde ezberleyerek her türlü değişiklikten koruma yeteneğine sahip olmasıdır.* Başka bir ifadeyle zabt; râvi, hıfzından rivâyet ediyorsa naklettiklerini ezberlemiş olması, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını her türlü değişiklikten koruması, mânen rivâyet ediyorsa lafızların mânaya delâletini iyi bilmesi ve dikkatli olmasıdır.

Hadîs âlimleri, râvinin kişi olarak güvenilir (âdil) olmasını öncelikli şart kabul etmekle birlikte bunu rivâyetini kabul için tek başına yeterli görmemişlerdir. Ayrıca râvinin rivâyete ehil olmasını da başka bir ifadeyle zabt vasfını taşımasını da gerekli görmüşlerdir. Onlar, güvenilirliği ile tanınan kimselerin rivâyet ettiği her hadîsi kabul etmemişlerdir. Nitekim Ebu'z-Zinâd (ö. 131/748), "Medine'de hepsi de güvenilir belki yüz kişiye rastladım. Fakat bu işin ehli olmadıkları için hiçbirinden hadîs alınmazdı";[362] İmam Mâlik de Mescid-i Nebevî'yi göstererek, "Şu direklerin dibinde 'Resûlullah şöyle buyurdu' diyen, kendisine hazineyi teslim etseniz gözünüz arkada kalmayacak yetmiş kişiye rastladım. Ancak bu işin ehli olmadıkları için hiçbirinden hadîs almadım"[363] sözleriyle hadîs rivâyetinde şahsî güvenilirliğin gerekli fakat yeterli olmadığını vurgulamışlardır.

Zabt bakımından kusursuz râvi yoktur. Bu noktada asıl olan, hatanın fazla olmamasıdır. Süfyan es-Sevrî'nin, "Hata yapmayan bulunmaz. Râvi rivâyetlerinin

359 Reşadî, *Hadîs Elmi*, s. 39.

360 "Hâssa" ve "Âmme" kavramları hakkında geniş bilgi için bk. Kuzudişli, *Şia'da Hadis Rivâyeti ve İsnad*, s. 37-42.

361 Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 101.

362 Hatîb, *el-Kifâye*, 190, 194.

363 Hatîb, *a.g.e.*, s. 191.

çoğunu ezberlemişse bazen yanlış yapsa da hâfız olarak kabul edilir. Eğer hataları doğrularından fazla ise terk edilir"[364] sözleriyle bu duruma işaret etmiştir.

Râvinin zabtı, rivâyetlerinin güvenilir râvilerin rivâyetleriyle karşılaştırılmasıyla tespit edilir. Bu karşılaştırma, bazen râvinin kendi rivâyetleri arasında genellikle de güvenilir râvilerin rivâyetleriyle yapılır. Karşılaştırma sonunda, araştırılan râvinin rivâyetleri ile güvenilir râvinin rivâyetleri arasında mâna yönünden bile olsa, tam veya genelde bir uygunluk varsa, râvinin zabt sahibi olduğu anlaşılır. Rivâyetler arasında genelde muhalefet bulunursa, zabtının yeterli olmadığı anlaşılır ve rivâyeti delil olarak kullanılmaz.

Adâlet ve zabt vasıflarını taşıyan râvi, güvenilirlik açısından *sika* olarak kabul edilir. Hadîslerin sıhhatini tespitte en temel şart, râvilerinin sika olmasıdır. Sika râviler sadece hadîslerin sıhhatinde değil yukarıda ifade edildiği gibi diğer râvilerin güvenilirliğini tespitte de ölçü kabul edilir. Ayrıca onların rivâyetlerinde yaptıkları ziyadeler de dikkate alınmıştır. Nitekim sika bir râvinin rivâyet ettiği bir hadîsin metninde diğer güvenilir râvilerden farklı olarak naklettiği fazlalığa *ziyâdetü's-sika* denmekte ve âlimlerin çoğuna göre makbul kabul edilmektedir.[365]

IV. KUSURLARI (مَطَاعِنُ عَشَرَة)

Râvi işlediği bazı kusurlarla adâlet ve zabt sıfatlarını kaybeder. Bu kusurlardan bir kısmı râvinin adâletini, bir kısmı ise zabtını ortadan kaldırır. Râvinin adâlet veya zabtını ortadan kaldıran bu kusurlara "râvinin eleştirildiği hususlar" anlamında *ta'n sebebleri* denmektedir. Bunların beşi râvinin adâleti, beşi ise zabtıyla ilgilidir. Bu ta'n sebepleri, râvide bulunan on kusur anlamında *metâin-i aşere* diye ifade edilmektedir.

A. ADÂLET SIFATIYLA İLGİLİ KUSURLAR

Yalancılık, yalancılıkla itham edilme, fisk, bid'at ve cehâlet, râvinin adâletini ortadan kaldıran kusurlardır.[366]

364 Hatîb, *a.g.e.*, s. 174.

365 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 85.

366 Şia'da adâlet sıfatıyla ilgili küfr, fâsidü'l-akîde, gulüv, kizb ve vad' olarak dört kusur zikredilir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 312-316.

1. Kizbü'r-râvi

Hadîs ilminde yalancılıkla, râvinin Hz. Peygamber'in söylemediği bir şeyi kasden ona nispet ederek rivâyet etmesi kastedilmektedir. Râvi hakkında en olumsuz kusur, *kizbü'r-râvi* diye de ifade edilen yalancılıktır. Böyle bir kusuru tespit edilen râvinin rivâyeti hiçbir zaman kabul edilmez. Hz. Peygamber'in, *"Bana kasden yalan isnad eden, cehennemdeki yerine hazırlansın"*[367] ve *"Yalan olduğunu bildiği halde benim adıma hadîs rivâyet eden yalancının biridir"*[368] uyarıları bu hususta belirleyici olmuştur. Hadîs rivâyetinde yalan söylemenin, bir daha rivâyetinin kabul edilmemesiyle cezalandırılması, bu tür yalancılığın dine vereceği zararı önlemeye yöneliktir.

2. İttihâmü'r-râvi bi'l-kizb

Rivâyet ettiği hadîslerde yalan söylediği tespit edilmemekle birlikte günlük hayatında yalan söylemesi de râvinin yalancılıkla itham edilmesine sebeb olur. *İttihâmü'r-râvi bi'l-kizb* diye ifade edilen râvinin yalancılıkla itham edilmesi, onun rivâyetinin kabul edilmesine engel teşkil eder. Günlük hayatında yalan söyleyen râvinin rivâyetinin kabul edilmemesi, Hz. Peygamber'in hadîslerini rivâyette de yalan söyleyebileceği ihtimalinin bulunması sebebiyledir.

3. Fısku'r-râvi

"Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size haber getirirse, doğruluğunu araştırın"[369] âyetinde Allah, fâsığın haberinin ihtiyatla karşılanması hususunda Müslümanları uyarmıştır. Hadîs âlimleri, ilgili hadîsleri[370] de dikkate alarak büyük günahları işleyen, küçük günahları işlemeye devam eden kimseleri fâsık olarak nitelemişlerdir. *Fısku'r-râvi* diye ifade edilen râvinin kendisini fıska düşüren fiiller işlemesi, haberinin doğruluğu hususunda şüphe uyandırır. Bu durum ise, onun rivâyetlerinde ihtiyatlı davranmayı gerektirmektedir.

---

367 Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Zühd", 72.

368 Ahmed b. Hanbel, I, 113; IV, 250, 252, 255.

369 el-Hucurât 49/6.

370 İlgili hadîsler için bk. Buhârî, "Vasâyâ", 23; Müslim, "İman", 38.

4. Bid'atü'r-râvi

Bid'at sahibi olması da râvinin rivâyetini etkileyen kusurlardan biridir. Bid'at, dinden olmadığı halde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulama anlamına gelmektedir.[371] Hadîs terimi olarak *bid'atü'r-râvi* şeklinde kullanılmakta ve hadîs rivâyet eden kimsenin bid'ata nispet edilmesi ve onun bid'at ehlinden sayılması kastedilmektedir. Hadîslerin isnadlarıyla nakledilip tedvin ve tasnif edildiği ilk üç asır, inanç ve amel ile ilgili farklı mezheplerin de ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu sebeple râviler bağlı bulundukları mezhepleri ve mezheplerine bağlılık dereceleri açısından da araştırılmışlardır. Bu durumun, râvinin hadîs rivâyetini etkileyebileceği düşünülmüştür. Bu sebeple râvinin mezhebiyle ilişkisi, rivâyetine etkisi açısından incelenmiştir. "Mezhebinin propagandasını yapmayan râvilerin rivâyetlerinin kabul edilmesi, propogandacı olanların rivâyetlerinin ise reddedilmesi" prensibi, bu konuda İslâm bilginlerinin çoğunun benimsediği görüş olmuştur. Nitekim hadîs kitaplarında propogandacı olmayan bid'at sahibi râvilerin rivâyetleri yer almıştır.

5. Cehâletü'r-râvi

Hadîs âlimleri, hadîsin sahîh olabilmesi için isnaddaki râvilerin adâlet ve zabt yönüyle tanınmasını şart koşmuşlardır. Bu sebeple de ilk dönemlerden itibaren, hadîslerin hadîs ilmiyle tanınan ma'rûf ve meşhur râvilerden alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla c*ehâletü'r-râvi* yani râvinin gerek şahsı (hüviyeti, kimliği) gerekse hadîs rivâyetine ehliyeti itibariyle tanınmaması, rivâyetinin terk edilmesini gerektiren bir kusurdur. Hadîs âlimleri bu tür râvileri *meçhûl* terimiyle ifade ederek rivâyetlerinin kabul edilmeyeceğini belirtmişlerdir. *Meçhûl*; hadîsle meşgul olmayan, hadîs öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan, fazla hadîs rivâyet etmeyen ve bundan dolayı da hadîsçiler arasında bilinmeyen kimsedir.[372] Bu şekilde hadîsçiler tarafından tanınmayan râvi, şahsı tanınmayan anlamında *meçhûlü'l-ayn* terimiyle ifade edilmiştir. Adâlet ve zabtı hakkında herhangi bir açıklama bulunmayan dolayısıyla hadîs rivâyetine ehliyeti hakkında bilgi bulunmayan râvi ise *meçhûlü'l-hâl*, *mestûr*, *meçhûlü'l-adâle*, *meçhûlü'l-vasf* terimleriyle ifade edilmiştir.[373]

371 Bid'at hakkında bk. Yaran, "Bid'at", *DİA*, VI, 129-131.

372 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 111, 149.

373 Cehâletü'r-râvî, ilgili terimler ve meçhûl râvinin rivâyetinin hükmü hakkında geniş bilgi için bk. Âşıkkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkidi*, s. 125-129; Yücel, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 61-81.

B. ZABT SIFATIYLA İLGİLİ KUSURLAR

"Hatadan kurtulan olmamıştır."[374] sözünde belirtildiği gibi hadîs âlimleri yaratılış itibariyle insanın hatadan kurtulamayacağını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla hadîs âlimleri, râvilerin zabt açısından yaptıkları yanlışlıkları, rivâyetine etkisi açısından incelemişlerdir. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965), "Az hata yapan âdildir. İnsan, hatanın bu kadarından kurtulamaz. Bu gibi durumlarda yapılması gereken, râvinin hata yaptığı rivâyetlerden kaçınıp hata yapmadıklarına uymaktır."[375] değerlendirmesi konuyla ilgili genel yaklaşımı ifade etmektedir. Hadîs âlimleri, râvinin zabt açısından kusurlarını *çok yanılmak, gaflet, vehm, sika râviye muhâlefet, hâfıza bozukluğu* olarak tespit etmişlerdir.[376]

1. Fuhşu'l-galat

Fuhşu galat veya *kesretü'l-galat* tabirleriyle ifade edilen, râvinin rivâyetlerinde çok hata yapması, rivâyetlerinin kabulünü engelleyen önemli bir kusurdur. Râvinin zabt vasfını ortadan kaldıracak hatanın, ittifak edilen bir miktarı bulunmamakla birlikte "çok yani kesretü'l-galat" olması esas alınmıştır. İbn Hibbân'ın, "Hatası sevabını geçmedikçe râvinin rivâyeti terk edilmez. Hatası doğrusundan çok olursa, rivâyetinden kaçınmak gerekir"[377] sözüyle konuya dair Hatîb el-Bağdâdî'nin "Rivâyetinde Çok Hata Yapanın Hadîsinin Delil Olarak Kullanılmayacağı"[378] başlığı, hadîs âlimlerinin bu hususlaki yaklaşımlarını özetler mahiyettedir.

2. Fartu'l-gaflet

Râvinin, rivâyetlerinde dikkatli ve titiz olmaması anlamına gelen *gaflet* de zabt ile ilgili bir kusurdur. Kendisine kitabında yanlış bulunduğu söylenen bir râvinin, kitabındaki rivâyeti terk edip kendisine söylenildiği şekilde rivâyet etmesi, başka bir ifadeyle "telkine açık olması" dikkatsizlikten ve rivâyetlerindeki *gafletten*

374 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 174.

375 İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 283-284.

376 Şia'da hadiste ızdırap, kılletü'l-hıfz, ihtilât, zayıf ravilerden çok rivâyette bulunmak, zemmedilmiş Ümeyye oğullarından ravilerden çok rivâyette bulunmak zabt vasfıyla ilgili kusur olarak zikredilmektedir. Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 311-321.

377 İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 85.

378 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 173.

kaynaklanmaktadır. Bu davranış bir hata değil, râvinin rivâyetlerinde dikkatsiz olup başkalarının telkinlerine açık olması demektir. Râvinin dikkatsizliği az ise sadece bu tür rivâyetleri alınmaz. Râvinin dikkatsizlikleri fazla ise rivâyetleri terk edilir.[379]

3. Vehim

Râvinin rivâyet kurallarını bilmemesi veya doğru olduğu zannıyla hadîsi yanlış rivâyet etmesi *vehim* olarak isimlendirilmekte ve bir zabt kusuru sayılmaktadır. Râvinin; mürsel ve münkatı' olan bir hadîsi mevsûl, mevsûl bir hadîsi mürsel, merfû bir hadîsi mevkûf olarak rivâyet etmesi gibi isnadda yaptığı yanlışlıklar onun vehminden kaynaklanmaktadır. Bir hadîsin başka bir hadîsle karıştırılması, sika râvilerin zayıf râvilerle karıştırılarak rivâyette bulunulması da, râvinin vehminden kaynaklanan yanlışlıklardır. Vehmine sık rastlanan râvinin, tek başına rivâyet ettiği hadîsler delil olarak kullanılmaz. Rivâyetlerinde çokça vehim bulunan râvinin ise rivâyetleri terk edilir.

4. Muhâlefetü's-sikât

Zayıf bir râvinin sika râvilere veya sika râvinin kendisinden daha sika râvilere aykırı rivâyette bulunması *muhâlefetü's-sikât* diye adlandırılmakta ve zabt kusurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Râvinin, isnadda bulunmayan bir râviyi ilave etmek suretiyle isnaddaki güvenilir râvilere muhâlefet etmesi durumunda muhâlif olarak rivâyet ettiği hadîs *müdrecü'l-isnad* adını alır. Râvinin; metinde hadîsten olmayan sözler ilavesiyle güvenilir râvilere muhâlefet etmesi durumunda, muhâlif olarak rivâyet ettiği hadîs *müdrecü'l-metn* adını alır. Güvenilir râvilere muhâlefet, isnaddaki isimlerin veya metindeki kelimelerin yerini değiştirmek suretiyle meydana gelmişse hadîs *maklûb* olur. Güvenilir râvilere muhâlefet muttasıl olan bir isnada râvi ismi eklenmesiyle meydana gelmişse *el-mezîd fî muttasili'l-esânîd* diye isimlendirilir. Güvenilir râvilere muhâlefet metin içinde geçen kelimelerin yazılışında meydana gelmişse hadîs *musahhaf* ve *muharref* adını alır. Râvinin, sika râvilere muhâlefet ettiği hadîs kabul edilmez. Şu'be b. Haccac'ın (ö. 160/776), "Hadîs ilminde önde gelen muhaddislerden, onların bilmediğini çokça rivâyette bulunan râvinin hadîsi terk edilir."[380] ifadesinde belirtildiği gibi râvinin sika râvilere muhâlefeti çoksa tüm rivâyetleri terk edilir.

379 Hatîb, *a.g.e.*, s. 179.

380 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 32; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 173.

5. Sûu'l-hıfz

Râvinin zabt kusurlarından biri de *hâfıza bozukluğu*dur. Hâfıza bozukluğu, sika olarak bilinen bir râvinin çeşitli sebeplerle akıl ve hâfızasında meydana gelen değişiklikler sonucu rivâyetlerinde çok hata yapması halidir. Râvide bulunan hâfıza bozukluğu devamlılık arzediyorsa rivâyetleri reddedilir. Hastalık, yaşlılık, körlük, kitaplarının kaybolması gibi sebeplere dayanan hâfıza kaybı *ihtilât* tabiriyle ifade edilir. İhtilâta maruz kalan râviye ise *muhtelit* denir. Sika olan muhtelit râvilerin ihtilât öncesi rivâyetleri makbûl, ihtilâttan sonraki rivâyetleri ise merduddur.

V. TENKİDİ (اَلْجَرْحُ وَالتَّعْدِيلُ)

Hicrî birinci asrın sonlarından itibaren, isnadın yaygınlaşıp hadîsin ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başlamasıyla, senedde yer alan râvilerin ehliyetleri açısından araştırılması zorunlu hale gelmişti. Böylece râvinin hadîs rivâyetine ehil olmadığını ortaya koymak suretiyle *cerh*, güvenilir olduğunu tespit etmekle de *ta'dîl* faaliyetine başlanmıştır. Tenkid ile kastedilen de râvinin hadîs rivâyetine ehil olup olmadığını ortaya koymaktır. Hadîs ilminde bu faaliyet, *cerh ve ta'dîl* olarak isimlendirilir. Râvileri hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından inceleyen hadîs âlimlerine *münekkid muhaddis* denilmektedir. Münekkid muhaddis hakkında "râvinin âdil olduğunu tespit etti" anlamında *muaddil* veya *müzekkî*; "râvinin hadîs rivâyetine ehil olmadığını tespit etti" mânasında *cârih* tabirleri de kullanılmaktadır.

İlk dönemlerden itibaren râviler hakkında konuşmanın gıybet olacağını söyleyenler olmuştur. Ancak dinin ikinci kaynağı olan hadîslerin sağlıklı şekilde naklini ve Hz. Peygamber'e ait olanla olmayanı tespit amacıyla râviler hakkında bilgi vermenin gıybet olmayacağı genel kabul görmüştür.

Sonraki dönemlere nispetle çok fazla olmasa da râvi tenkidinin, sahâbe döneminden itibaren başladığı görülmektedir. Bu dönemdeki eleştiriler daha çok unutma, yanılma gibi fıtrî zaaflardan kaynaklanmaktaydı. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Übâde b. Sâmit (ö. 34/654), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663), Hz. Aişe (ö. 58/678), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/717) râvi tenkidi ile tanınan sahâbîlerdir. Bunlar arasında Hz. Aişe en çok râvi tenkidi yapan sahâbî olarak tanınmaktadır. Sâhâbe döneminde râvi tenkidinin genel ve yaygın olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Sahâbe ve büyük tâbiîlerin çoğunlukla hayatta olduğu hicrî birinci asırda hem münekkid ve hem de tenkide uğrayan râvi sayısı çok fazla değildir. Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 103/722), Tavus b. Keysan (ö. 106/724), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) bu dönemin münekkidleri olarak kaydedilmektedir.[381]

Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren artan hadîs uydurma faaliyetleri sebebiyle râvi tenkitleri de artmaya başlamıştır. Bu hususta en geniş faaliyeti Şu'be b. Haccâc yapmıştır. Onun ricâl hakkında konuşan ilk şahıs olduğunu ifade eden haber[382], bu konuda onun gerçekte ilk olduğunu değil, geniş faaliyetini açıklamaktadır. İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741), Sa'd b. İbrâhim (ö. 125/743), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Hişâm b. Urve (ö. 145/762), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Malik b. Enes (ö. 179/795), Hammâd b. Zeyd (ö.197/795), Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Veki' b. Cerrah (ö. 197/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-814), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), İmam Şâfiî (ö. 204/819), Yezid b. Hârûn (ö. 206/821) ve Humeydî (ö. 219/834) dönemin önde gelen diğer münekkidleridir.

Râvi tenkidi açısından hicrî üçüncü asır, yapılan cerh-ta'dîllerin aynı zamanda eserleştiği dönem olmuştur. İbn Sa'd (ö. 230/844), Yahya b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 247/861), Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Cûzcânî (ö. 259/873), İclî (ö. 261/875), İmâm Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/877), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) üçüncü asrın önde gelen münekkid muhaddisleridir. Aşağıda zikredileceği üzere sözü edilen âlimlerin hemen hepsinin râviler hakkında eserleri bulunmaktadır. Dördüncü asrın önemli münekkidleri arasında İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), İbn Hibbân el-Bustî (ö. 354/965), İbn Adî el-Cürcânî (ö. 365/975), Dârekutnî (ö.385/995), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) gibi âlimler hatırlanmalıdır. Hicrî dördüncü asırdan sonraki âlimler, doğrudan değil dolaylı râvi tenkidi yapmışlardır. Başka bir ifadeyle onlar çoğunlukla önceki münekkidlerin görüşlerine dayalı açıklamalarda bulunmuşlardır.[383]

381 Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavlûh*, s. 173; Sehâvî, *el-Mütekellimûn*, s. 94-96.

382 Hatîb, *el-Câmi*, II, 299.

383 Dönemlere göre münekkit muhaddisler hakkında geniş bilgi için bk. Âşıkkutlu, *Hadîste Rical Tenkidi*, s. 52-59.

Münekkid muhaddisler tenkitlerindeki titizliklerine göre *müteşeddid*, *mutedil* ve *mütesâhil* olmak üzere üç kısma ayrılırlar. Çok az ve basit hatasından dolayı râviyi cerh eden münekkidler *müteşeddid* veya *müteannid* diye vasıflandırılır. Bunların ta'dîl ettikleri râvilerin güvenilirliğinden şüphe edilmez. Cerh ettikleri râviler hakkında ise ihtiyatlı olmak ve diğer münekkidlerin görüşlerini de dikkate almak gerekir. Yahya b. Saîd el-Kattân, Yahya b. Maîn, Cûzcânî, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî müteşeddid münekkidlerin önde gelenlerindendir. Tenkitlerinde gevşek davranan, hatası çok önemli ve çok olmadıkça râviyi cerh etmeyen münekkidler ise *mütesâhil* olarak vasıflandırılır. Tirmizî, İbn Hibbân el-Bustî, Hâkim en-Nîsâbûrî, Beyhakî *mütesâhil* münekkidlerin önde gelenlerindendir. Tenkitlerinde aşırı ve gevşek olmayan münekkidler ise *mutedil*, *mutevassıt* veya *munsıf* olarak vasıflandırılır. Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zür'a er-Râzî, İbn Adi el-Cürcânî *mutedil* münekkitlerin önde gelenlerindendir.

Râvi hakkında verilen cerh ve ta'dîl kararlarının kabul edilebilmesi öncelikle tenkit eden kimsenin bu konuda ehil olmasına bağlıdır. *Müteşeddid* münekkidlerin cerhleri, *mütesâhil* münekkidlerin ise ta'dîlleri ihtiyatla karşılanır. Cerh sebebi sayılmayan davranışlarla ithama, tarafgirlik, taassup, kin, haset ve düşmanlığa dayanan subjektif tenkitler de kabul edilmez.

A. GÜVENİLİRLİK AÇISINDAN RÂVİLER

Cerh ve ta'dîl faaliyetinin yoğun olarak yapıldığı yaklaşık ilk dört asırda râviler, hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından *güvenilir* (اَلثِّقَةُ), *zayıf* (اَلضَّعِيفُ) ve *metrûk* (اَلْمَتْرُوكُ) olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.

1. Güvenilir Râviler

Bunlar, bazen hataları bulunsa da hadîs alıp nakletmekte titizliği ile tanınan ve rivâyetleri ezberinde olan râvilerdir. Adâlet ve zabt bakımından kusursuz veya rivâyetlerinin delil olarak kullanılmasına engel teşkil etmeyecek derecede az kusurludurlar. Bu sebeple de bunların rivâyetleri başta haram helal olmak üzere her konuda delil olarak kullanılabilmektedir.

2. Zayıf Râviler

Râvi, adâleti yönünden ehil değilse cerh edilerek terk edilir. Râvi; adâleti yönünden ehil ise, zabtı yönünden durumu araştırılır. Zabt itibariyle râvilerin

durumları ise aynı seviyede değildir. Hata ve gafletinin çokluğu sebebiyle rivâyeti terk edilenler olduğu gibi hata ve gafletinin azlığı sebebiyle zabtı zayıf olan râviler de vardır. Bunlar, zayıf râvi olarak kabul edilmektedir. Âlimlerin, "falan zayıftır demek, râvinin terkini gerektirmez"[384] açıklamalarında ifade edildiği üzere bunların rivâyetleri delil olarak kullanılmadıkları gibi bütünüyle de terk edilmez. Bu râvilerin terk edilmemeleri; adâlet yönünden kusursuz olmaları, zabt bakımından ise mükemmel olmamaları sebebiyledir.

Hadîs âlimleri genellikle zayıf râvilerin rivâyetlerinin, haram helâl konularında delil olamayacağı görüşündedir. Hadîs âlimleri bu durumu zayıf râviler hakkında yaygın olarak kullandıkları يُكْتَبُ حَدِيثُهُ وَ لَايُحْتَجُّ بِهِ (hadîsi yazılır fakat delil olarak kullanılmaz) tabiriyle ifade etmişlerdir. Zayıf râvilerin rivâyetleri, araştırılmak ve bir diğerini takviye etmek amacıyla yazılmaktadır. Zayıf hadîsin haram helal konularında delil olmadığında ittifak eden âlimler, onun; terğîb, terhîb, zühd, âdâb ve rikak konularında delil olabileceği görüşündedirler.

3. Metrûk Râviler

Yalancı, yalanla itham edilen, mezhebinin propagandasını yapan gibi adâlet kusurları; sahafî[385], çokça yanılan, güvenilir râvilere çokça muhalefet eden, rivâyet ettiğini bilmeyen ve hatasından dönmemede ısrarcı gibi zabt kusurları taşıyan râviler ve rivâyetleri terk edilir. Sözü edilen vasıfları taşımaları sebebiyle bunlara *metrûk* râviler denilmektedir. Bu tür râvilerin rivâyetleri mevzû veya metrûk olduğunu bildirmek amacıyla yazılır. Hadîs âlimleri bu durumu metrûk râviler hakkında yaygın olarak kullandıkları يُكْتَبُ حَدِيثُهُ لِلْمَعْرِفَةِ (rivâyeti mevzû veya metrûk olduğunu bildirmek amacıyla yazılır) tabiriyle ifade etmişlerdir.

B. TENKİD LAFIZLARI (اَلْفَاظُ الْجَرْحِ وَالتَّعْدِيل)

Ehliyetleri açısından râvilerin durumları, hata ve kusurları sayılarak ortaya konulmamıştır. Hadîs münekkidleri, râvilerin durumlarını aralarında geliştirdikleri terimlerle ifade etmişlerdir. Râvilerin hadîs rivâyetine ehliyet durumlarını ifade eden bu tabirlere *cerh ve ta'dîl lafızları* denilmektedir. Tenkit lafızlarıyla da

384 Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 191.

385 Sahafî, doğrudan yazılı metinlerden rivâyet ettiği için harfleri birbirine karıştırarak hatalı rivâyet eden kimsedir. Geniş bilgi için bk. Yücel, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 115-122.

yine cerh ve ta'dîl lafızları kastedilmektedir. Cerh ve ta'dîl lafızları ve delâletleri ilk defa İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) tarafından ele alınmıştır. O; söz konusu lafızları dördü cerh, dördü ta'dîl olmak üzere sekiz kısma ayırarak incelemiştir.[386] Sonraki âlimler de genellikle onun bu taksimini esas almışlardır. Ancak aşağıda; söz konusu lafızların yaygın olarak kullanılanları, delâlet ettikleri râviler esas alınarak zikredilecektir.

1. Güvenilir Râvilere Delâlet Edenler

اَوْثَقُ النَّاسِ (râvilerin en güveniliri), اَثْبَتُ النَّاسِ (râvilerin en sağlamı), اَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِى الْحَدِيثِ (hadîs ilminde müminlerin önde geleni), اِلَيْهِ الْمُنْتَهَى فِى التَّثَبُّتِ (sağlamlığın zirvesindedir), مَا رَاَيْتُ مِثْلَهُ (bir benzerini görmedim), اِمَامٌ فِى الْحَدِيثِ (hadîs ilminde otoritedir), لَا يُسْاَلُ عَنْ مِثْلِهِ (onun gibisi sorulmaz). Bunlar ve benzerleri, râvinin güvenilirliği yanında hadîs ilminde otorite olduğunu da ifade eden lafızlardır.

حَافِظٌ (rivâyetlerini ezberleyen, rivâyetlerinde güvenilir râvilere muhalefet etmeyen), ثِقَةٌ (güvenilir), ثَبْتٌ (rivâyetlerinde sağlam), حُجَّةٌ (hadîsi delildir), مُتْقِنٌ (rivâyetlerinde sağlam), لَا بَأْسَ بِهِ (rivâyetlerinde sakınca yoktur), صَحِيحُ الْحَدِيثِ (rivâyetleri sahîhtir), صَدُوقٌ (son derece doğru sözlü). Bunlar ve benzeri lafızlar râvinin güvenilir olduğunu belirten ta'dîl lafızlarıdır. Bazen bu lafızlardan biri ثِقَةٌ ثِقَةٌ şeklinde iki defa, bazen de ثِقَةٌ ثَبْتٌ şeklinde ikisi birlikte kullanılarak râvinin güvenilirliği vurgulanmaktadır.[387]

2. Zayıf Râvilere Delâlet Edenler

يُكْتَبُ حَدِيثُهُ (rivâyetleri zabtı araştırılmak veya destekleyici rivâyet bulunması amacıyla yazılır), يُكْتَبُ حَدِيثُهُ وَلَا يُحْتَجُّ بِهِ (hadîsleri yazılır fakat delil olarak kullanılmaz), جَائِزُ الْحَدِيثِ (hadîsi alınabilir), لَيْسَ بِالْقَوِيِّ (hadîs rivâyetinde kuvvetli değildir), لَيِّنُ الْحَدِيثِ (hadîs rivâyetinde gevşektir), لَيْسَ هُوَ بِذَاكَ (o, aradığın gibi kuvvetli değildir), هُوَ اِلَى الضَّعْفِ مَا هُوَ (böylesine zayıf denebilir), فِيهِ مَقَالٌ (hakkında tenkit vardır), تَعْرِفُ وَ تُنْكِرُ (onu bazen beğenir bazen beğenmezsin), شَيْخٌ وَسَطٌ (orta halli bir râvidir), يُرْوَى حَدِيثُهُ (hadîsi rivâyet edilebilir), فِيهِ لِينٌ (onda biraz gevşeklik var).[388]

386 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 37. Cerh ve ta'dîl lafızlarının İbn Ebî Hâtim'den itibaren taksimi hakkında bk. Âşıkkutlu, *Hadîste Rical Tenkidi*, s. 173-183.

387 Güvenilir râvilere delâlet eden diğer lafızlar için bk. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 114-127.

388 Zayıf râvilere delâlet eden diğer lafızlar için bk. Yücel, *a.g.e.*, s. 127-133.

3. Metrûk Râvilere Delâlet Edenler

أَكْذَبُ النَّاسِ (insanların en yalancısıdır), كَذَّابٌ (çok yalancıdır), مُتَّهَمٌ بِالْكِذْبِ (yalancılıkla itham edilmiştir) دَجَّالٌ (büyük yalancıdır), يَضَعُ الْحَدِيثَ (hadîs uydurur), يَفْتَعِلُ الْحَدِيثَ (hadîs uydurur) ve لايَصْدُقُ (doğru söylemez) lafızları, râvinin yalancı olduğuna açıkça delâlet eden terimlerdir.

مَتْرُوكُ الْحَدِيثِ (hadîsi terkedilmiştir), تَرَكَهُ النَّاسُ حَدِيثُهُ (güvenilir râviler hadîsini terk etmiştir), شَبِيهٌ بِالْمَتْرُوكِ (metrûk râvilerden farksızdır), لَيْسَ بِثِقَةٍ (güvenilir değildir), لَيْسَ بِثَبْتٍ (sağlam değildir), ذَاهِبُ الْحَدِيثِ (rivâyeti dikkate alınmaz), مَطْرُوحُ الْحَدِيثِ (rivâyeti atılmıştır), سَاقِطُ الْحَدِيثِ (rivâyeti dikkate alınmaz), لا يُشْتَغَلُ بِرِوَايَتِهِ (rivâyetiyle uğraşmaya değmez), وَاهِي الْحَدِيثِ (rivâyeti son derece zayıf), يُضْرَبُ عَلَى حَدِيثِهِ (rivâyeti atılır), لا يُكْتَبُ حَدِيثُهُ (hadîsi hiçbir şekilde yazılmaz), لا يُكْتَبُ حَدِيثُهُ إِلَّا لِلْمَعْرِفَةِ (rivâyeti ancak uydurma veya çok zayıf olduğunu bilmek amacıyla yazılır), لَيْسَ مِمَّنْ يُكْتَبُ حَدِيثُهُ (hadîsi yazılacak adam değil), سَارِقُ الْحَدِيثِ أَوْ يَسْرِقُ الْحَدِيثَ (hocadan almadığı hadîsi ondan almış gibi rivâyet eder), صَحَفِيٌّ (rivâyetlerini doğrudan yazılı metinlerden alması sebebiyle hatalı rivâyetler yapar), مَجْهُولٌ (şahsı veya güvenilirlik açısından durumu bilinmemektedir), لَيْسَ بِشَيْءٍ (hiçbir şey değil), مُنْكَرُ الْحَدِيثِ (rivâyetlerinin çoğu münkerdir) ve مُضْطَرِبُ الْحَدِيثِ (rivâyetlerinin çoğunda uyumsuzluk vardır) lafızları ise râvinin metrûk olduğunu ifade etmek üzere yaygın olarak kullanılan terimlerdir.[389]

Burada yaygın olmamakla birlikte cerh ve ta'dîl lafızlarından bir kısmının, hem zayıf hem metrûk veya hem güvenilir hem de zayıf râvilere delâlet etmek üzere kullanıldığı da hatırlanmalıdır. Söz gelimi لا بَأْسَ بِهِ (rivâyetlerinde sakınca yoktur), صَدُوقٌ (son derece doğru sözlü) lafızları genellikle güvenilir râviler hakkında kullanılmakla birlikte bazen zayıf râvilere delâlet etmek üzere de zikredilmektedir.[390] مُنْكَرُ الْحَدِيثِ (rivâyetlerinin çoğu münkerdir) ve ضَعِيفُ الْحَدِيثِ (rivâyetlerinin çoğu zayıftır) lafızları genellikle metrûk râviler hakkında kullanılmakla birlikte bazen zayıf râvilere delâlet etmek üzere de zikredilmektedir.[391]

389 Metrûk râvilere delâlet eden diğer lafızlar için bk. Yücel, *a.g.e.*, s. 133-144.

390 Söz konusu iki lafzın hem güvenilir hem de zayıf râviler hakkında kullanımı için bk. Yücel, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 143-150, 156-161.

391 Söz konusu iki lafzın hem metrûk hem de zayıf râviler hakkında kullanımı için bk. Yücel, *a.g.e.*, s. 88-91-100-103.

İmâmiyye Şia'sında sika, huccet, sahîhul-hadîs, min ashâbinâ, vech, memdûh, lâ be'se bih, evliya (imamların dostu), müsbet, zâbıt, sadûk ve mahallühü's-sıdk lafızları, râvinin güvenilir olduğunu ifade eden tabirlerdir. Fâsık, şâribu'l-hamr (şarap içen), kezzâb, leyse bi adl (adil değil) ve leyse bi sâdık (doğru sözlü değil), râvinin rivâyete ehil olmadığını ifade eden cerh lafızlarıdır[392].

Yukarıda da ifade edildiği üzere cerh ve ta'dîl lafızları hakkında ilk açıklama yapan İbn Ebî Hâtim olmuştur. Daha sonraki âlimler onun görüşlerini naklet-mişlerdir. Günümüzde ise cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda sözü edilen lafızların delâletleri, râvilerle ilgili kitaplar taranmak suretiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili daha fazla bilgi için bu çalışmalardan bahsetmek yerinde olacaktır.

1. *eş-Şerh ve't-ta'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl.* Yusuf Muhammed Sıddîk'ın telif ettiği eserde 103 lafzın kimler tarafından hangi anlamda kullanıldığı açıklanmıştır.[393]

2. *Şerhu elfâzi't-tecrîhi'n-nâdire ev kalîli'l-isti'mâl.* Sa'dî el-Haşimî, bu eserinde 26 cerh lafzını ve bunların sözlük anlamı, hangi dönemde kim tarafından, kim hakkında, hangi anlamda kullanıldığını incelemiştir.[394]

3. *Şerhu elfâzi't-tecrîhi'n-nâdire ev kalîli'l-isti'mâl.* Sa'dî el-Haşimî'nin aynı isimle telif ettiği bu ikinci eserinde 62 cerh lafzı; sözlük anlamı, hangi dönemde kim tarafından, kim hakkında ve hangi anlamda kullanıldığını incelemiştir.[395]

4. *Şerhu elfâzi't-ta'dîli'n-nâdire ev kalîleti'l-isti'mâl.* Sa'dî el-Haşimî'nin aynı metotla 54 ta'dîl lafzını incelediği eseridir.[396]

5. *Şifâü'l-alîl bi-elfâzi ve kavâidi'l-cerh ve't-ta'dîl.* Ebü'l-Hasen Mustafa b. İsmail'in telif ettiği eserin cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili birinci kısmı yayımlanmıştır. Müellif çok sayıda cerh ve ta'dîl lafzını incelemiş, gerekli gördüğü lafızların sözlük ve terim anlamlarını tespit etmiştir. Eser, birçok kaynağı taramak suretiyle pek çok lafzı incelemiş olması açısından bu konuda telif edilen önemli eserlerden biridir.[397]

---

392 Şia'da cerh ve ta'dîl lafızları için bk. Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 231-254, 305-311. Reşadî, *Hadis Elmi*, s. 40-41.

393 1410/1990 tarihinde Kuveyt'te yayımlanmıştır.

394 Kahire'de yayımlanmıştır. Baskı tarihi bilinmemektedir.

395 Mekke'de yayımlanmıştır. Baskı tarihi bilinmemektedir.

396 1413/1992 tarihinde Medine'de yayımlanmıştır.

397 Eserin birinci cildi 1411/1991 tarihinde Kahire'de yayımlanmıştır.

6. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl.* Abdulhay el-Leknevî'nin telif ettiği eserin önemli bir kısmı cerh ve ta'dîl lafızlarına ayrılmıştır.[398]

7. *Mebâhis fî ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl.* Kâsım Ali Sa'd tarafından telif edilen eserde cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.[399]

8. *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi.* Ahmet Yücel'in telif ettiği eserde cerh ve ta'dîl lafızlarına geniş yer verilmektedir.[400]

9. *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri.* Ahmet Yücel'in telif ettiği eserde 11 cerh ve ta'dîl lafzı incelenmektedir.[401]

10. *Hadîste Rical Tenkidi.* Emin Âşıkkutlu'nun telif ettiği eserde cerh ve ta'dîl lafızlarına geniş yer verilmektedir.[402]

11. *Kavlü'l-Buhârî fîhi nazar.* Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî'nin telif ettiği eserde Buhârî'nin "fîhi nazar" lafzını kullanışı incelenmektedir.

12. *Kavlü'l-Buhârî seketû anh.*[403] Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî'nin telif ettiği eserde Buhârî'nin "seketû anh" lafzını kullanışı incelenmektedir.[404]

VI. TABAKALARI (طَبَقاتُ الرُّوَاةِ)

Özellikle râviler arasındaki hoca talebe ilişkisini ve isnadların ittisalini tespit etmek, onların hangi tabakada bulunduklarını bilmeyi gerektirmektedir. Bu sebeple hadîs âlimleri, râvileri sadece hadîs rivâyetlerine ehliyetleri açısından araştırmakla yetinmemiş, onları tabakaları açısından da incelemişlerdir. Sözlükte birbirine benzeyen kimseler mânasına gelen *tabaka*; terim olarak, birbirlerine yakın yaşlarda insan grubuna denmektedir. Başka bir ifadeyle *tabaka*, aynı hocalardan istifade etmiş ve aynı öğrencilere nakilde bulunmuş akran râviler grubudur.[405]

398 1407/1987 tarihinde Beyrut'ta yayımlanmıştır.

399 1408/1988 tarihinde Beyrut'ta yayımlanmıştır.

400 1996 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

401 2015 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

402 1997 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

403 1412/1992 tarihinde Riyad'da yayımlanmıştır.

404 Cerh ve ta'dîl lafızları hakkında yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Yücel, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 31-50.

405 Tabaka kavramı ve muhaddislerin tabaka anlayışı hakkında geniş bilgi için bk. Es'ad Salim Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn*, (Riyad 1415/1994); Aşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, s. 55-56; a.mlf., "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı", (MÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 32/2007/1. s. 5-18)

Bazen bir tabakanın belirli özelikleri esas alınarak daha alt tabakalara ayrılması da mümkün olabilmektedir. Söz gelimi Hz. Ebû Bekir ve Enes b. Mâlik sahâbe tabakasına mensuptur. Ancak Hz. Ebû Bekir yaşlı sahâbîler, Enes b. Mâlik ise genç sahâbîler tabakasına mensuptur.

Hadîs râvileri rivâyet dönemi olarak da ifade edilen hicrî ilk üç asrın sonuna kadar beş tabakaya ayrılmıştır. Hicrî 1-110 sahâbe, 110-180 tâbiîn, 180-220 tebe-i tâbiîn, 220-260 etbâu etbâ'ı-tâbiîn, 260-300 etbâu etbâı etbâ'ı-tâbiîn tabakaları olarak belirlenmiştir. Genellikle kaynaklarda Hz. Peygamber'in, "*Nesillerin en hayırlıları benim çağdaşlarım, onları takip edenler, onlardan sonra gelenlerdir*"[406] hadîsinde övdüğü düşünülen sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn olmak üzere ilk üç nesil müstakil olarak incelenmektedir. Burada da hadîs rivâyetine öncülük eden, hadîslerin tedvin ve tasnifi öncesi ve esnasında önemli hizmetlerde bulunan bu üç tabaka hakkında temel bilgiler verilecektir.

A. SAHÂBE (اَلصَّحَابَةُ)

Sözlükte "bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak" anlamına gelen ve sohbet kökünden türeyen sahâbe, sâhib kelimesinin çoğuludur. Tekili sahâbî olmakla birlikte daha çok çoğulu "sahâbe" ve "ashâb" şeklinde kullanılmaktadır. Sahâbe ve tâbiîn döneminde; "sâhibü'n-nebî, ashâbü'n-nebî, ashâbü Resûlillah, ashâbü Muhammed" ve benzeri tamlamaların bulunması, kelimenin çok erken dönemde terim anlamında kullanıldığını göstermektedir. Kime sahâbî denileceği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Burada sahâbe hakkındaki görüşleri özetleyen iki farklı tanım zikredilecektir. Usulcülere göre sahâbî, Hz. Peygamber'e uymak ve ondan sünnetini öğrenmek amacıyla onunla uzun süre birlikte yaşayan kimsedir. Hadîs âlimlerine göre ise, Müslüman olarak Hz. Peygamber'i gören ve bu imanla yaşayıp ölen kimsedir. Bu durumda usulcülerin tanımına göre bir defa ve kısa süreli Hz. Peygamber'i gören kimse sahâbî sayılmaz iken hadîs âlimlerine göre sahâbîdir.[407] Bu iki tanımdan hadîs âlimlerine ait olan zamanla genel kabul görmüştür.

406 Buhârî, "Şehâdât", 9; "Rikak", 7.

407 Sahâbe ile ilgili tanımlar ve değerlendirmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 1-10; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi*, s. 344-353. Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491; Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, s. 45-55.

Bugün sahâbeyi, konuyla ilgili telif edilen eserlerden öğrenmekteyiz. İlk dönemlerden itibaren telif edilen eserlerde ise kimlerin sahâbî olduğu dört yoldan biriyle tespit edilmiştir. Başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere dört halife gibi bir kısmının sahâbîlikleri, tevâtür yoluyla tespit edilmiştir. Dımam b. Sa'lebe'de olduğu gibi bir kısmının sahâbîliği tevâtür seviyesine ulaşmasa da yaşanılan bazı olaylarla şöhret bulmalarıyla tespit edilmiştir. Dımam b. Sa'lebe; kabilesinin temsilcisi olarak Medine'ye gelmiş, Hz. Peygamber'e bazı sorular sorarak İslâmiyet hakkında bilgi edindikten sonra kabilesine dönmüştür. O, kabilesinin temsilcisi olarak sorduğu sorularla meşhur olmuştur. Hz. Peygamber'le kısa bir süre için görüşmüş olması yanında Mekke ve Medine'li olmadığından, diğer sahâbîlerin kendisini tanımamaları sebebiyle sahâbî olduğuna dair bilgi tevâtür seviyesine ulaşmamıştır. Bazılarının da sahâbî olduğunun tespiti, bir başka sahâbî veya tâbiînin onun sahâbî olduğuna dair açıklamasıyla gerçekleşir. Humâme b. Ebî Hümâme'nin sahâbî olduğu, Ebû Musa el-Eş'arî'nin verdiği bilgi ile tespit edilmiştir. Bir kısmının sahâbî olduğu ise kendi açıklamasıyla tespit edilmiştir. Ancak açıklamayı yapanın, sahâbî olduğunun kabulü için hicrî 110 yılından önce yaşamış olması şart koşulmuştur. Zira sahâbeden en son ölen Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin hicrî 110 yılında vefat ettiği bilinmektedir.

Câhiliye ve İslâm dönemini yaşayıp Hz. Peygamber hayatta iken Müslüman olan, ancak onu göremeyen kimseler sahâbî kabul edilmeyerek "Muhadram" olarak isimlendirilmiş ve tâbiîn neslinin büyüklerinden sayılmıştır.

1. Rivâyetleri Açısından

Hz. Peygamber'i vefatından önce görmüş sahâbenin sayısı hakkında 60.000 ile 114.000 arasında farklı rakamlardan söz edilmektedir. Sahâbe biyografilerini veren[408] İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ında 4225, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*'sinde 7703, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*'sinde 12.295 isimden söz edilmektedir.[409] Bu durum, sahâbenin tamamı hakkında bilgi sahibi olmadığımız

408 Sahâbe hakkında yazılan eserlerle ilgili geniş bilgi için bk. Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, s. 141-384.

409 Burada İbn Hacer'in söz konusu eserinde bulunanların hepsinin sahâbe olmadığına işaret etmeliyiz. Zira İbn Hacer eserini alfabetik tasnif etmiş ve her harfteki râvileri de dört kısımda incelemiştir. Buna göre her harfte dört kısım bulunmaktadır. Birinci kısımda, sahâbîliği kendisinden veya

anlamına gelmektedir. Ayrıca bunların da tamamı hadîs rivâyetinde bulunmuş değildir. Hadîs rivâyetinde bulunan sahâbe sayısı 1008, 1060 veya en fazla 1300 olarak kaydedilmektedir. Sahâbenin yüzbin civarında olduğu düşünüldüğünde hadîs rivâyetinde bulunan sahâbîlerin son derece az olduğu görülmektedir. Bunlardan 800 sahâbînin 1 ile 9 arası hadîs rivâyet ettiği tespit edilmiştir. Yedi sahâbî 1000'den, dört sahâbî 500'den, 27 sahâbî 100'den, 194 sahâbî 10'dan fazla hadîs rivâyet etmiştir.[410] Aşağıda da zikredileceği üzere hadîslerin önemli bir kısmı, Hz. Peygamber'in yakın çevresinde bulunan sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir.

Söz konusu bilgiler, hadîslerin önemli ölçüde 7 sahâbîden rivâyet edildiğini göstermektedir. Rivâyet ettikleri hadîs sayısı açısından sahâbîler *muksirûn* ve *mukillûn* olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. 1000'den fazla hadîs rivâyet edenlere *muksirûn*, 1000'den az hadîs rivâyet edenlere ise *mukillûn* denilmektedir. *Muksirûn* ve tekrarlarıyla birlikte rivâyet ettikleri hadîs sayısı şöyledir:

Ebû Hüreyre (ö. 58/677)	5374 hadîs,
Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)	2630 hadîs,
Enes b. Mâlik (ö. 93/711)	2286 hadîs,
Aişe bint Ebî Bekir (ö. 58/677)	2210 hadîs,
Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)	1660 hadîs,
Cabir b. Abdillah (ö. 74/693)	1540 hadîs,
Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 64/683)	1170 hadîs.

Bu yedi sahâbî dışında içlerinde ilk dört halifenin de bulunduğu sahâbîlerin çoğu 1000'den az hadîs rivâyet ettikleri için *mukıllûn* grubuna dahildir. Sahâbîlerin hadîs ve sünnet bilgisi, rivâyet ettikleri hadîs sayısıyla ölçülemez. Zira sahâbîlerin çoğunun az sayıda hadîs rivâyet etmesinin değişik sebepleri bulunmaktadır. Hz. Peygamber'le kısa süre görüşmüş olmaları, iş-güçleriyle meşguliyetleri, Mekke ve Medine gibi ilim merkezlerinden uzak bulunmaları, kabiliyetlerinin farklı

bir başkasından gelen rivâyetle tesbit edilenler; ikinci kısımda, sahâbe arasında zikredilen çocuklar; üçüncü kısımda, muhadramlar; dördüncü kısımda ise kendisinden önceki sahâbe ile ilgili biyografik eserlerde yanlışlıkla sahâbî olarak zikredilenler yer almaktadır. Dolayısıyla her harfin üçüncü ve dördüncü bâbında yer alan şahıslar sahâbî tabakasına mensup değildir.

410 Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 28-31, 116-123; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 169.

olması, devlet yönetiminde görev almaları, uzun süre yaşamamaları, bildikleri halde rivâyette bulunmamaları gibi durumlar bazı sahâbîlerin az hadîs rivâyet etmelerinin sebepleri olarak zikredilebilir.[411]

Sahâbenin çoğunun hadîs rivâyetinde bulunmaması, rivâyette bulunanların büyük çoğunluğunun 1000'den az rivâyet etmesi her sahâbînin bir ihtisas işi olan hadîs rivâyetine teşebbüs etmediğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle sahâbe döneminde hadîs rivâyetinde belirli bir ihtisaslaşmanın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

2. Adâleti Açısından

Adâlet sahibi râvi ile Allah'ın emirlerine uyan, yasaklarından kaçınan, adâlete aykırı davranışlardan uzak duran, kişiliğine zarar verici söz ve davranışlardan sakınan kimselerin kastedildiğine yukarıda değinilmişti. *Yalancılık*, *yalancılıkla itham edilme*, *fısk*, *bid'at* ve *cehâlet* gibi kusurlar ise râvinin adâletini ortadan kaldırmaktadır. Başka bir ifadeyle adâlet; râvinin dinî hassasiyetini, davranışlarındaki tutarlılığını ve şahsiyetini ifade eden bir ölçüdür. Dolayısıyla sahâbenin adâleti ile de bir hadîs râvisi olarak sözü edilen olumlu vasıfları taşıdığı, zikredilen râvi kusurlarından uzak olduğu kastedilmektedir. Genel yaklaşım bu anlamda onların hepsinin *'udûl* olduğu yönündedir. Bu hususta genel bir prensip olarak zikredilen اَلصَّحَابَةُ كُلُّهُمْ عُدُولٌ (sahâbenin hepsi adâlet sahibidir) ifadesi ile, râvi olarak sahâbenin adâlet açısından problemsizliği kastedilmektedir. Bu, onların zabtları açısından hatasızlıklarını kapsamamaktadır. Nitekim zabt açısından sahâbenin birbirlerini eleştirip tashih ettikleri Hadis Tarihi dersinde sahâbe döneminde uygulanan usûl kuralları çerçevesinde "Hatalı Rivâyetleri Düzeltmek" başlığı altında örnekleriyle ele alınmıştır.[412]

İslâm anlayışına göre hiçbir fert mâsum ve günahsız değildir. Bu prensip sahâbe nesli için de söz konusudur. Dolayısıyla sahâbenin adâleti ele alınırken onların günah işlemedikleri veya hata yapmadıkları değil onların özellikle hadîs rivâyeti konusunda Hz. Peygamber'e yalan isnad edip etmedikleri hususu açısından incelenmelidir. Kaynaklarda sahâbenin hadîs rivâyetinde yalan söylemediğine dair verilen bilgiler onların Hz. Peygamber'e yalan isnad etmekten sakındıklarını ve bu hususta hassas davrandıklarını göstermektedir. Nitekim Berâ

411 Sahâbenin az hadîs rivâyeti hakkında bk. Yücel, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, s. 47-53.

412 Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 30-31.

b. Âzib'in (ö. 72/691) "Hepimiz hadîsleri doğrudan Resûlullah'tan işitmezdik, işimiz gücümüz vardı. Ancak insanlar yalan söylemezdi ve hadîsi işiten işitmeyene naklederdi"[413] ile Hz. Aişe'nin, "Resûlullah'ın ashabının en öfke duyduğu huy yalan konuşmaktı"[414] açıklamalarından da anlaşılacağı üzere sahâbîler, birbirlerine son derece güven duymaktaydılar.

Bu durumda Hz. Peygamber döneminde Müslüman olmuş, fakat henüz imanı olgunlaşmamış Müslümanlarla şeklen Müslüman olup gerçekte inançsızlıklarını gizlemiş münafıkların uydurdukları bir sözü Resûlullah'a nisbet edebilecekleri düşünülebilir. Nitekim Ahmed Emîn, Hz. Peygamber'in "*Benim hakkımda kasıtlı olarak yalan söyleyen cehennemdeki yerine hazır olsun*"[415] uyarısını dikkate alarak hadîs uydurmanın onun sağlığında başladığı kanaatine varmış ve Resûlullah'ın bu ikazını yaşanmış bir olay üzerine yapmış olabileceğini iddia etmiştir.[416] Ancak "*Münafıklar, kalplerinde olanı kendilerine haber verecek bir sûrenin müminlere indirilmesinden çekinirler. De ki: Siz alay edin! Allah o çekindiğiniz şeyi ortaya çıkaracaktır*"[417] âyetinde ifade edildiği üzere[418] Hz. Peygamber'in sağlığında vahiy, münafıkların hile ve gizli hallerini ortaya çıkarmaktaydı. Bu endişe, onların Hz. Peygamber adına yalan söylemelerinin önündeki en önemli engeldi.

Resûlullah'ın (s.a.) vefatından sonra da münafıkların hadîs uydurma imkânları[419] bulunmamaktaydı. Zira sahâbe onları nifak dolu tavırlarından tanımaktaydı. Nitekim Ebû Hayseme el-Ensârî, bir savaş hazırlığı esnasında bir ölçek hurma verdiği için bunu azımsayan münafıklar tarafından alaya alınmıştı. Bu olayı nakleden Kâ'b b. Mâlik alay edenlerin münafıklar olduğunu açıkça ifade etmektedir.[420] Ayrıca Kâ'b b. Mâlik'in Tebük Gazvesi'nden geri kaldığında savaşa katılmayanların münafıklığıyla tanınanlar ile savaşa katılamayacak durumdaki âcizler

413 Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 534; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 235.

414 Ahmed b. Hanbel, VI, 152.

415 Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Zühd", 72.

416 Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, s. 210-211.

417 et-Tevbe 9/64. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/166-168; Muhammed 47/30; el-Haşr 59/11; et-Tahrîm 66/9. Münâfikûn suresinin nüzul sebebi de bu durumu göstermektedir (Buhârî, "Tefsiru sûreti'l-Münâfikîn", 1.

418 Münafıkların gizli planlarının Allah tarafından Hz. Peygamber'e bildirildiği et-Tevbe suresi 94. âyetinde de açıkça ifade edilmektedir.

419 Zübeyr Sıddıkî münafıkların Hz. Ebû Bekir döneminden itibaren hadis uydurmuş olabilecekleri kanaatindedir (bk. Sıddıkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 206)

420 Buhârî, "Megâzî", 79; Müslim, "Tevbe", 53.

olduğunu ve bunun kendisini son derece üzdüğünü söylemesi[421] de sahâbenin münafıkları tanıdığını göstermektedir. Münafıkların her türlü durumlarını ortaya çıkaran Tevbe sûresi hakkında İbn Abbas'ın "Biz bu sureye 'fâdıha' derdik, bütün münafıkları çok iyi tanırdık"[422] demesi de bu durumu teyit etmektedir. Bütün bunlar sahâbîlerin münafıkları tanıdığını, onlardan gelen bilgilere itibar etmediklerini, buna karşılık kendi aralarında ise güven duygusunun yaygın olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla sahâbenin, münafıkların hadîs uydurmasına fırsat vermedikleri için ayrıca tedbir alma ihtiyacı duymadıkları söylenebilir.

İslâm âlimleri Kur'ân[423] ve hadîslerdeki[424] övücü ifadeleri esas alarak sahâbenin adâleti konusunda büyük ölçüde icmâ etmişlerdir. Zira Allah söz konusu âyetlerde sahâbenin "*insanlar içerisinden çıkarılmış en hayırlı ümmet olduğunu*", "*Allah'ın kendilerinden, onların da Allah'tan razı olduğunu*" ifade ettiği gibi Hz. Peygamber de hadîslerinde sahâbenin, ümmetin en hayırlısı olduğunu belirtmiştir. Nitekim onlar İslâm ve onun elçisi Hz. Peygamber uğrunda hiçbir fedâkarlıktan kaçınmamışlardır. Allah ve Resûlünün kendilerinden övgüyle söz ettiği, din uğruna can ve mallarını fedâ etmekten çekinmeyen[425] bir neslin Hz. Peygamber hakkında yalan söylediği düşünülemezdi. Bu görüşü benimseyen âlimler, Cemel ve Sıffîn gibi iç savaşlara katılan sahâbe sayısının yüz kişiyi geçmediğini belirterek bu durumun, onların adâletine zarar vermeyeceğini savunmuşlardır. Bununla birlikte Havâric, Şîa, Mu'tezile, Râfıza gibi bazı mezhep ve gruplar, fitne olayından sonra sahâbenin bir kısmının ya da tamamının adâletinin düştüğünü dolayısıyla hadîs uydurmuş olabileceklerini iddia etmişlerdir.[426]

Hâricîler, kendi görüş ve inançlarını benimsemeyen Müslümanların çoğunun kâfir olduğu görüşünü ileri sürmekteydi.[427] Ehl-i beyt dışındaki sahâbenin

421 Buhârî, "Megâzî", 79; Müslim, "Tevbe", 53.

422 Miras, *Tecrid Tercemesi*, XII, 144. Sözü edilen kelimenin *Tecrid Tercemesi*'nde "nâdıha" şeklinde zikredilmesi yanlış okumadan kaynaklanmış olmalıdır.

423 Âl-i İmrân 3/110; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/88, 100; el-Feth 48/18.

424 Buhârî, "Fedâil", 1; Müslim, "Fedâil", 221. Sahâbeyi öven âyet ve hadisler için bk. Efendioğlu, *Sahâbe ve Sahâbe Dönemi Olayları*, s. 37-53.

425 Söz konusu fedâkarlıkları dikkate alan Müslümanların sahâbe hakkındaki nezih düşünceleri ile ilgili bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikadları*, İstanbul 1948.

426 Sahâbenin adâletiyle ilgili farklı görüşler için bk. Âşıkkutlu, *Hadîste Rical Tenkidi*, s. 39-42.

427 Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173.

büyük çoğunluğunu yalancı, fâsık ve münafık hatta mürted sayan Şia, sahâbeden sadece Selmân-ı Fârisî, Ebû Zer el-Gıfârî, Mikdâd b. Esved ve Ammar b. Yâsir gibi belirli sahâbîleri güvenilir kabul etmektedir. Dolayısıyla Ehl-i beyt'ten olmayan Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Amr b. As gibi diğer sahâbîlerden gelen rivâyetlerin onlara göre hiçbir değeri yoktur.[428] Şia'ya göre Kur'ân-ı Kerim'de yer alan sahâbe hakkındaki övgüler onların masûmiyetini ifade etmemektedir. Söz konusu övgüler mutlak ve umumi değil, o gün yaptıkları fiillerle ilgilidir. Ancak burada sahâbenin adâletiyle kastedilenin onların günah işlemediği değil[429], hadîs uydurmadıkları olduğunu hatırlamak gerekir. Nitekim Şia âlimleri; İmam Bakır, İmam Sadık ve İmam Rıza'nın yakınlarının verdikleri haberlerin araştırmaya ihtiyaç olmadan kabul edildiğini ifade etmektedirler. Bununla da onların yalan söylemekten uzak olduğunu belirtmektedirler.[430] Yukarıda da ifade edildiği üzere sahâbîler, özellikle Hz. Peygamber'den hadîs nakli konusunda birbirlerine karşı güven duygusu besledikleri gibi onlardan hadîs rivâyetinde bulunan yaklaşık 1300 kişi içerisinde herhangi birinin hadîs uydurduğu da bilinmemektedir. Sahâbenin adâletiyle kastedilen de bundan başkası değildir.

Son dönemde oryantalistler de tarihte Havâric, Şîa, Râfıza gibi bazı mezhep ve grupların sahâbeye yönelik eleştirilerine benzer görüşleri tekrar gündeme getirmişlerdir. Aloys Sprenger, Ignaz Goldziher ve Leone Caetani Ebû Hüreyre ve Hz. Aişe gibi sahâbîleri hadîs rivâyeti açısından eleştirmiş ve onların hadîs uydurduklarını iddia etmişlerdir. Söz konusu eleştirilerin ilmî olmadığını ortaya koyan çalışmalar da yapılmıştır.[431]

428 Şia'nın sahâbenin adâletiyle ilgili yaklaşımı hakkında geniş bilgi için bk. Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 191-195; Kandemir, "Hadîs", *DİA*, XV, 40.

429 Nitekim Kur'ân'da sahâbeyi öven âyetler yer aldığı gibi onların hatalarına işaret edenler de bulunmaktadır (Al-i İmrân, 3/152, 153; et-Tevbe, 9/25, 102, 118; en-Nûr, 24/12-17; el-Hucurât, 49/4; el-Cuma, 62/11). Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbe arasındaki siyasî mücâdelelerde bir kısmının karşılıklı öldürme fiilini işlemeleri de onların hepsinin günahsız olmadıklarını göstermektedir.

430 Reşadî, *Hadîs Elmi*, s. 36. Şia'nın sahâbenin adâletiyle ilgili görüşleri için bk. *a.g.e.*, s. 42, 46, 48-49, 51-54; Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 191-195.

431 Oryantalistlerin sahâbeye yönelttikleri eleştiriler ve onlara verilen cevaplarla ilgili çalışmalar için bk. Efendioğlu, "Sahâbe", DİA, XXXV, 497-498; a.mlf., *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul 2011). Sahâbeye yöneltilen eleştiriler ve cevapları için ayrıca bk. Yıldırım, *Hadîs Problemleri*, s. 35-62.

Kur'ân-ı Kerim, âyetlerin iniş sebepleri, Allah'ın emirlerinin uygulanışı, Hz. Peygamber, hadîsler, kısaca İslâm'ın ilk dönemiyle ilgili bilgilerin tek kaynağı sahâbe idi. Ancak siyasi ve itikadi kamplaşmalar sonucunda özellikle aşırı gruplar, sahâbe hakkındaki görüşleriyle İslâm ile ilgili yegâne bilgi kaynağını da devre dışı bırakmaktaydı. اَلصَّحَابَةُ كُلُّهُمْ عُدُولٌ (sahâbenin hepsi adâlet sahibidir) prensibinin, sahâbenin mâsum ve günahsız olduğunu ifade etmek üzere değil böylesi bir ortamda İslâm'ın ilk ve en önemli dönemi hakkındaki bilgi kaynağını korumaya yönelik olarak geliştirildiği anlaşılmaktadır.

B. TÂBİÎN (اَلتَّابِعُونَ)

Hz. Peygamber'in ashâbını gören kimseye *tâbiî* denir. Çoğulu *etbâ'* ve *tâbiûn*'dur. Tâbiîn şeklinde çoğulunun kullanılışı daha yaygındır. Hz. Peygamber'in vefatını takip eden senelerde doğup ashâbın ileri gelenleriyle görüşme imkânı bulanlara *kibâr-ı tâbiîn* (tâbiînin büyükleri), sahâbe neslinin sonuna yetişip az sayıda sahâbî ile görüşme imkânı bulanlara ise *sığâr-ı tâbiîn* (tâbiînin küçükleri) denir.

Tâbiîn; hadîslerin yazılı rivâyete geçişinde, hadîs uydurma faaliyetlerine karşı isnad faaliyetinin yerleşmesinde, râvilerin tenkidinde gerekli görülen ilk kuralların konulmasında ve bunlarla ilgili terimlerin oluşmasında öncülük etmiş ikinci nesildir. Hadîslerin tedvini ve kısmen tasnifi de yine onların öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Tâbiîn neslinden Saîd b. Müseyyeb (ö. 93/711), Ubeydullah b. Utbe (ö. 93/711), Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/712), Harice b. Zeyd (ö. 100/718), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725) ve Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 107/725), Medine'li yedi fakih (*fukahâ-i seb'a*) olarak tanınmaktadır. İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Sâlim b. Abdullah (ö.107/725), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Ömer'in azatlısı Nâfi (ö. 117/735), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741) de tâbiîn neslinden hadîs ilmine hizmetleriyle tanınan âlimlerdir. Kadın tâbiîlerin en tanınmışları Hafsa bint Sîrîn, Amra bint Abdirrahman ve Ümmü'd-Derdâ'dır.

Tâbiîlerden ilk vefat eden Ma'mer b. Yezîd (ö. 30/651), en son vefat eden ise Halef b. Halîfe (ö. 180/796) olmuştur. Dolayısıyla tâbiîn nesli hicrî 180 yılında sona ermektedir. Geniş İslâm topraklarına yayılmış tâbiîlerin sayısını kesin olarak tespit etmek mümkün olmamıştır.

Hz. Peygamber'in sağlığında Müslüman olmuş, ancak onu görememiş kimselere *muhadram* (çoğulu *muhadramûn*) denilmekte ve bunlar da tâbiînden sayılmaktadır. Bunlar; İslâm tebliğ edilmeye başlamadan önce doğmuş, İslâmiyet gelince Müslüman olmuş, fakat Hz. Peygamber'le görüşme imkânı bulamamış kimselerdir. Sayıları hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ebû Osman en-Nehdî, Amr b. Meymûn el-Evdî, Ahnef b. Kays, Süveyd b. Gafele, Cübeyr b. Nüfeyr el-Hadramî *muhadram* olarak tanınan hadîs râvilerindendir. Ebû Vâil Şakik b. Seleme, Esved b. Yezid en-Nehaî, Alkame b. Kays ve Ebû Osman en-Nehdî en çok hadîs nakli ile tanınan muhadram âlimleridir. İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*'sinde her harfin "el-kısmu's-sâlis"i muhadramlar hakkındadır. Ayrıca muhadıramlar hakkında Sıbt İbnü'l-Acemî'nin (ö. 841/1437) muhadramlarla ilgili *Tezkiretü't-tâlibi'l-muallem bi men yukâlu ennehû muhadram*,[432] Osman Bilgen'in *O'nu Göremeyenler* [433] ve Arif Ulu'nun Tâbiûnun Sünnet Anlayışı[434], isimleriyle müstakil eserleri bulunmaktadır.[435]

C. TEBE-İ TÂBİÎN (تَبَعُ التَّابِعِينَ)

Tebe-i tâbiîn; tâbiîlerden sonra gelenler, tâbiîni takip edenler anlamına gelmektedir. Sahâbe ve tâbiîndan sonra gelen bu üçüncü nesil *tebeu't-tâbiîn* veya kısaca *etbâ'* diye de anılmaktadır. Hz. Peygamber'in hadîslerini nakleden üçüncü nesildir. Önemli bir kısmı sahâbî torunu veya tâbiî çocuğu olan tebe-i tâbiîn, tâbiîn neslinin talebeleridir.

Tebe-i tâbiîn nesli; tâbiîler döneminde başlatılan yazılı rivâyet, isnad faaliyeti, râvilerin tenkidi konularında konulan kural ve ilgili terimleri geliştirerek devam ettiren üçüncü nesildir. Tebe-i tâbiîn, başta Ma'mer b. Râşid'in (ö. 151/768) *Câmii* ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvattaı* olmak üzere bir kısmı günümüze de ulaşan birçok hadîs eserinin tasnifini gerçekleştiren nesildir. İbn Cüreyc (ö. 150/767), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/772), Rebi' b. Subeyh (ö. 160/776), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Hammad b. Seleme (ö. 167/783), Abdullah b. Mübârek

432 1350 tarihinde Kahire'de neşredilmiştir.

433 2006 tarihinde İzmir'de neşredilmiştir.

434 2015 tarihinde İstanbul'da neşredilmiştir.

435 Muhadramlar hakkında ayrıca bk. Efendioğlu, "Muhadramûn", *DİA*, XXX, 395-396. Muhadramların listesi için bk. Bilgen, *O'nu Göremeyenler*, s. 123-157.

(ö. 181/797), Cerir b. Abdülhamîd (ö. 182/798), Velid b. Müslim (ö. 195/810) ve Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813) kaynaklarda hadîs eseri telif ettiği zikredilen etbâu't-tâbiîn âlimleridir.

VII. KAYNAKLARI

Râvilerin hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından araştırılması sahâbe döneminden itibaren başlamıştır. Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren artan hadîs uydurma faaliyetleri sebebiyle râvi tenkitleri de artarak devam etmiştir. Ancak râvilerin ehliyetleri hakkında münekkid muhaddisler tarafından yapılan değerlendirmeler bu dönemde genellikle şifahî olarak nakledilmiştir.

Râvilerin gerek şahıslarını, gerekse hadîs rivâyeti açısından ehliyetlerini belirleyen eserler ise hicrî üçüncü yüzyılda yazılmaya başlamıştır. Bu dönemde tabakât, târih, cerh ve ta'dîl adlarıyla yazılan eserler, hem râvinin şahsını araştırmayı, hem de hadîs rivâyetine ehil olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamaktaydı. İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*[436], Yahyâ b. Maîn'in *Kitâbü't-târîh*[437] ve *Ma'rifetü'r-ricâl*[438], Ali b. Medînî'nin *Süâlât, Kitâbü't-Târîh, ed-Duafâ, Kitâbü's-Sikât ve'l-müsebbitîn, et-Tabakât, Kitâbü'l-Müdellisîn, Men lâ yuhteccü velâ yüskıtü*[439], Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr, et-Târîhu'l-evsat, et-Târîhu's-sağîr, Kitâbü'd-Duafâi's-sağîr*[440]; Ebü'l-Hasan el-İclî'nin (ö. 261/875) *Târîhu's-sikât*[441], Cûzcânî'nin (ö. 259/873) *Ahvâlü'r-ricâl*[442], Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh*[443], Berzâî'nin (ö. 292/905) *ed-Duâfâ ve'l-kezzâbûn ve'l-metrûkûn min ashâbi'l-hadîs*[444], Nesâî'nin (ö. 303/915) *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*'u[445] ve bunların

436 İhsan Abbas tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1957-1968).

437 Muhammed Nur Seyf tarafından neşredilmiştir (Mekke 1399/1979).

438 Eserin günümüze ulaşan eksik bir nüshası neşredilmiştir (Dımaşk 1985).

439 Ali b. Medînî'nin söz konusu eserlerinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Ali b.Medînî'nin eserleri hakkında bk. İmdâdülhak, *el-İmâm Ali b. Medînî*, s. 262-280.

440 Buhârî'nin söz konusu eserleri ve baskıları için bk. A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil" *DİA*, VI, 371.

441 Abdülmu'tî Emîn Kal'acî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1984).

442 Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985).

443 Ekrem Ziyâ el-Umerî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1401/1981)

444 Müellifin râviler hakkında Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'e sorduğu soruların cevaplarından meydana gelen eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 40/3).

445 Abdülmu'tî Emîn Kal'acî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1984)

dışında kalan süâlât türü[446] eserler üçüncü asırda râvilerin hadîs rivâyetine ehliyetlerini tespit amacıyla yazılmışlardır.

Bu dönemde telif edilen İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı 4300 âlim hakkında bilgi ihtiva etmektedir. Yahyâ b. Maîn'in *Kitâbü't-târîh* ile *Ma'rifetü'r-ricâl* isimli eserlerinde çok sayıda râvi hakkında bilgi bulunmaktadır. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i 10522 râvinin rivâyete ehliyeti hakkında bilgi vermektedir. Aynı dönemde râvilerin cerh ve ta'dîli hakkında yazılan en geniş eser, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabıdır. 16.040 râvinin yer aldığı eserin önemi sadece cerh ve ta'dîl konusunda daha sonra yazılan kitaplara kaynaklık etmesiyle sınırlı olmayıp özellikle "Takdimetü'l-ma'rife li-Kitâbi'l-cerh ve't-ta'dîl" başlığını taşıyan ve 375 sayfalık bir giriş mahiyetinde olan mukaddimesiyle ikinci cildin başında yer alan 38 sayfalık değerlendirmeleri de son derece mühimdir.

Yaklaşık hicrî beşinci asırdan itibaren genellikle rivâyet dönemi mahsulü temel hadîs kaynaklarının râvileri hakkında müstakil eserler telif edilmiştir. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *İs'âfu'l-mubatta' bi ricâli'l-Muvatta'* isimli eseri, İmam Mâlik'in *Muvatta'* râvileri ile ilgilidir. Eser Süyûtî'nin *Tenvîru'l-havâlik*'in sonunda neşredilmiştir.[447] İbnü'l-Kayserânî diye tanınan Muhammed b. Tahir el-Makdîsî'nin (ö. 507/1113) *el-Cem'u beyne ricâli's-Sahîhayn*'ı Buhârî ve Müslim'in râvileriyle ilgilidir.[448] Abdülganî el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, ona dayalı Yusuf b. Zeki el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl* ve bu ikisini esas alan İbn Hacer el-Askalanî'nin (ö. 852/1448) *Tehzîbü't-Tehzîb*'i[449] Kütüb-i sitte râvileri hakkında en çok istifade edilen eserlerdir. Bu son eser 12415 râvinin hal tercümesini ihtiva etmektedir.

Burada güvenilir râvilerle ilgili Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Tezkiretü'l-huffâz*'ı[450] zayıf ve metrûk râviler hakkında ise Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*'i[451] ve onu esas alan İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân*'ını[452] da zikretmeliyiz.[453]

446 Bu dönemde yazılan suâlât türü eserler için bk. Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 54-275; Âcurrî, *Suâlât*, s. 60-61.

447 Eser 1370/1951 tarihinde Mısır'da yayımlanmıştır.

448 Eser 1323 tarihinde Hindistan'da yayımlanmıştır.

449 Eser 1325/1907 tarihinde Haydarâbâd'da yayımlanmıştır.

450 Eser Beyrutt'a yayımlanmıştır.

451 Eser 1382/1963 tarihinde Beyrutt'a yayımlanmıştır.

452 Eser 1390/1971 tarihinde Beyrutt'a yayımlanmıştır.

453 Ricâl kitaplarının bir türü olan duafâ litaretürünün doğuşu ve gelişimi hakkında bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 47-190.

İmâmiyye Şîası'nın, Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok itibar edilen dört temel hadîs kitabı *kütüb-i erbaa* diye tanınmaktadır. Bunlar Kuleynî'nin (ö. 329/940) *el-Kâfî*'si, Şeyh Sadûk diye tanınan İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*'i, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*' ve *el-İstibsâr*'dır. Şia'nın hadîs ricâli konusundaki eserleri de büyük çoğunlukla bunların râvileriyle ilgilidir. Bununla birlikte Muhammed b. Ömer el-Keşşî'nin (ö. 340/951) *Ma'rifetü'n-nâkılîn*'i[454] hem Sünnî hem Şiî râvileri ihtiva etmektedir. Ebû Ca'fer et-Tûsî söz konusu kitaptan Sünnî râvileri çıkararak sadece Şiî râvilerden oluşan *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl*[455] ismiyle yeni bir eser meydana getirmiştir. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin, biri sahâbîler ile on iki imamı kronolojik sırayla ele aldığı *Ricâlü't-Tûsî*, diğeri Şiî müellifleri incelediği *Fihristü't-Tûsî* olmak üzere iki eseri daha bulunmaktadır. Son dönem Şiî âlimlerinden Âyetullah Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Hâşim Mûsevî el-Hûî'nin (ö. 1992) *Mu'cemü ricâli'l-hadîs ve tafsîlü ṭabakâti'r-rüvât*[456] isimli eseri de *kütüb-i erbaa* râvileriyle ilgilidir.[457] İsnâaşeriyyenin ahbâriyye ekolü ise, ahbârın imamlardan geldiğinde herhangi bir şüphe bulunmadığı, dolayısıyla senedlerine bakmaya ve râvilerini araştırmaya ihtiyaç olmadığı görüşündedir.[458]

Konuyu geçen yüzyılın ünlü tarih usûlcüsü Zâkir Kâdirî Ugan (ö. 1954) ile Batılı bilim adamlarından Von Grunebaum'ın, sözü edilen eserler hakkındaki değerlendirilmesiyle bitirelim. Konuyla ilgili Ugan'ın açıklaması şöyledir: "Rivâyet ilmi, hiçbir dinde İslâmiyet'teki şekliyle ilmî usûllere göre işlenmemiş ve tekâmül etmemiştir. Müslümanlar iki-üç asır zarfında rivâyeti bir ilim halinde tedvin etmişler ve bu babta mükemmel bir edebiyat vücuda getirmişlerdir. Müslümanların bu konudaki gayretleri ve çalışmaları, bu ilimlerle iştigal eden şark ve garb ulemasını hayretlere garketmektedir. Yalnız bu konuda tedvin edilmiş eserler yüzlerce cilde ulaşmaktadır."[459] Von Grunebaum'ın "Müslümanların, herhangi bir dalda kaleme aldıkları biyografik eserler mecmûası; sayıca çokluğu,

454 Keşşi'nin söz konusu eserini inceleyen Muhammed Enes Topgül'ün çalışması *Erken Dönem Şii Rical İlmi* ismiyle 2015 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

455 Eser Hasan el-Mustafavî tarafından 1348 tarihinde Necef'te yayımlanmıştır.

456 Eser 1978-1982 tarihlerinde Muhammed Saîd et-Tureyhî tarafından yayımlanmıştır.

457 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadîs*, s. 20, 157-158; Reşadî, *Hadîs Elmi*, s. 31.

458 Uyar, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, s. 271.

459 Ugan, "Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler", s. 167.

titizlikle ele alınışı ve enterasan mâlûmatı toplayışları bakımından, insanı hayret ve dehşete düşürmektedir. Zira bu sahada, ortaçağdaki Batılı âlimlerin, muâsırları olan İslâm âlimlerinin verdikleri eserlere benzer bir çalışmaları yoktur"[460] şeklindeki değerlendirmesi de, Müslümanların yaptığı bu önemli faaliyete duyduğu hayranlığın ifadesidir. Gerçekten de söz konusu eserlerde, asırlarca önce yaşamış binlerce râvi hakkında bilgi sunulmaktadır. Kendi şartları içinde büyük emek gerektiren bu ilmî çalışmalar, hadîslerin isnadları hakkında bugün vereceğimiz kararlar açısından mutlaka müracaat edilmesi gereken temel kaynaklardır. Ancak bu eserlerden arzu edilen şekilde istifade edebilmek için onların temel özellikleri hakkında gerekli bilgilere sahip olmak gerekmektedir.[461]

460 Yardım, *Hadîs* I, s. 71. (The Journal of Genaral Education, sayı: 4, s. 25'den naklen).

461 Râvilerle ilgili kitaplar ve özellikleri hakkında bk. Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 228-258.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MERVÎ

Buraya kadar zikredilen rivâyet ve râvi ile ilgili kuralların temel amacı, bu bölümde inceleyeceğimiz mervîyi sonraki nesillere aslına uygun olarak naklet-mektir. Başka bir ifadeyle hadîs usûlü kuralları mervî için konulmuştur.

Sözlükte mervî; rivâyet edilen, nakledilen bilgi anlamına gelmektedir. Hadîs ilminde ise mervî ile; Hz. Peygamber, sahâbe veya tâbiînden nakledilen söz, fiil ve takrirlerle ilgili bilgi kastedilmektedir. Burada mervî, rivâyet edilen bilginin kime ait olduğu, ifade ettiği bilgi değeri ve sıhhati açısından kısımlara ayrılarak incelenecektir.

I. KAYNAĞI AÇISINDAN

Hadîs denildiğinde ilk akla gelen Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirler-dir. Ancak bizzat Hz. Peygamber, kendine ait bazı sözlerinin kaynağının Al-lah Teâlâ olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanısıra bir taraftan sahâbenin bü-yük çoğunluğunun hadîs rivâyet etmemesi diğer taraftan gerek sahâbe gerekse tâbiînden bir kısmının, konuyla ilgili hassasiyetleri sebebiyle Hz. Peygamber'e nispetten kaçınmaları,[462] onlara ait bazı bilgilerin Resûlullah'ın (s.a.) hadîsi olma ihtimalini taşımaktadır.[463] Bu sebeple İslâm âlimleri sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn âlimlerinin söz ve fiillerine ayrı bir değer vermişlerdir. Başka bir ifadeyle bu üç neslin söz ve davranışları herhangi bir insandan farklı değerlendirilmiş-tir. Nitekim rivâyet döneminde telif edilen temel hadîs kaynakları incelendi-ğinde Hz. Peygamber'e ait hadîslerin yanında ciddî yekün tutan sözü edilen bu üç neslin bilgilerinin de kaydedildiği görülmektedir.[464] Ancak bu eserlerde "Hz. Peygamber'e nispet edilen ile sahâbe ve tâbiîne ait olanı karıştırmama" husu-sunda da hassasiyet gösterilmiştir. Onlar, naklettikleri bilginin kaynağına işaret etmek amacıyla mervîyi; *kudsî*, *merfû*, *mevkûf* ve *maktû* olmak üzere dört kısma ayırmışlardır.

462 Dârimî, "Mukaddime", 28.

463 Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, s. 154-155.

464 Nitekim daha önce "Eser" başlığı altında zikredildiği üzere ikinci asır âlimlerinden İmam Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Âsâr* isimli eserleri ile İmam Malik'in *el-Muvatta*'ı merfû hadîslerden ziyâde mevkuf ve maktû hadîsleri ihtiva etmektedirler.

Ehl-i sünnetten etkilendiği anlaşılan Şia'da da hadisler kaynağı açısından kudsî, merfû ve mevkuf şeklinde taksime tabi tutulmaktadır. Ancak onların hadis anlayışında Hz. Peygamber'le birlikte mâsum imamlar da merkezî bir konumdadır. Dolayısıyla kudsî ile Hz. Peygamber ve mâsum imamların Kur'ân dışında Allah'tan ilham yoluyla aldıkları bilgi, merfû ile Hz. Peygamber ve mâsum imamlara ait bilgi mevkufla ise Hz. Peygamber ve mâsum imamların ashâbına nispet edilen bilgi kastedilmektedir.[465]

A. KUDSÎ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْقُدْسِيُّ)

Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyi dışında ilham, rüya ve benzeri yollarla ilâhî iletişim içerisinde olduğuna işaret eden âyet ve hadîsler bulunmaktadır. Nitekim Allah, Peygamberine eşlerinin aralarındaki gizli konuşmalarını Kur'ân vahyi dışında bir yolla haber verdiğini Tahrîm sûresinde açıkça ifade etmiştir.[466] Ayrıca ifk olayında Hz. Aişe'nin, kendisinin masum olduğunun Resûlullah'a rüyasında gösterilmesini beklemesi de daha önce Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyi dışında Allah'la iletişim kurduğuna şahit olmasından kaynaklanmalıdır. Zira kaynaklarda zikredildiğine göre Hz. Aişe, masum olduğunun Hz. Peygamber'e Kur'ân vahyi ile değil, gösterilecek bir rüya veya vahiy dışı bir yolla Allah tarafından bildirileceğini ümit etmekteydi.[467] Ayrıca kaynaklarda Hz. Peygamber'in, bazı bilgileri Cebrâil'den aldığını ifade ettiği hadîsleri yer almaktadır.[468] Bu ve benzeri hadîsler[469] sahâbede, Hz. Peygamber'in bazen Kur'ân vahyi dışında da ilâhî iletişim kurduğu anlayışının bulunduğunu göstermektedir. Ancak Hassân b. Atiyye'nin (ö. 126/743), "Cibril, Rasûlullah'a Kur'ân'ı indirdiği gibi, sünneti de indiriyordu. Ona Kur'ân'ı öğrettiği gibi, sünnetleri de öğretiyordu"[470] açıklamasından sonraki dönemlerde Hz. Peygamber'in hadîslerinin tamamının kaynağının vahiy olduğu gibi bir genellemeye giden âlimlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

---

465 Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dil*, s. 101-102.

466 et-Tahrîm 66/3.

467 Buhârî, "Şehâdât", 15: Müslim, "Tevbe", 56.

468 Misal için bk. Buhârî, "Ezan", 135; "Edeb", 38; Müslim, "Birr", 140-141.

469 Hz. Peygamber'in, Kur'ân dışında ilâhî iletişim içinde olduğuna delâlet eden benzeri hadîsler için bk. Buhârî, "Mevâkît", 1; "Savm", 9; Müslim, "Mesâcid", 166-167; "Sıyâm", 164-165; "Birr", 37, 55.

470 Dârimî, "Mukaddime", 49.

Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm'i Cebrâil vasıtasıyla almış ve vahiy katiplerine yazdırmıştı. Kaynağı ne olursa olsun kendi hadîslerini ise yazdırmamış aksine Kur'ân ile karşmasını önlemek amacıyla hadîslerin yazılmasını yasaklamıştı.[471] Böylece yazılı olanın Kur'ân vahyi, yazılı olmayanın ise hadîsleri olduğu anlayışını yerleştirmişti. Bu anlayışın yerleşmesi üzerine Hz. Peygamber, bazen Kur'ân dışındaki bilgilerinin Allah'a ait olduğunu ifade ettiği ve onları Allah'a nispet ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgiler, Hz. Peygamber'in ifadeleri olması açısından *hadîs*, Allah'a nispeti itibariyle ise *kudsî* olarak nitelendirilmiştir. Şu halde kudsî hadîs, mânası Allah'tan, sözleri Hz. Peygamber'den olan hadîslerdir. Başlangıçta ayrı bir isimle anılmayan bu hadîsler daha sonraları *kudsî*, *ilâhî* ve *rabbânî* isimleri verilerek diğerlerinden ayrılmış ve müstakil eserlerde toplanmıştır.

Hz. Peygamber'in Kur'ân dışında Allah'a nispet ederek naklettiği hadîslerinin kaynağı Cebrâil, ilham veya rüya olabilir. Ancak Rasûlullah'ın bazı kudsî hadîslerinin kaynağının Kur'ân-ı Kerim olma ihtimali de söz konusudur. Bazı âyetlerle kudsî hadîsler arasındaki anlam benzerliği bu durumu teyit etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in "*Ben, kulum beni nasıl bilirse öyleyim ve dua ettiğinde onun yanında olurum*"[472] kudsî hadîsi ile "*(Ey Rasûlüm) kullarım sana beni sorarlarsa (bilsinler ki) ben kuşkusuz onlara yakınım. Benden isteyen olursa, isteyenin duasını kabul ederim*"[473] âyeti, anlamları itibariyle birbirine oldukça yakındır. Bu durumda söz konusu kudsî hadîs ilgili âyetin açılımı olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle Hz. Peygamber'in, söz konusu âyeti kendine ait ifadelerle teyit ettiği düşünülebilir.[474] Anlam benzerliğinden hareketle bazı kudsî hadîslerin geçmiş kutsal kitaplardan alınmış olabileceği ihtimali de söz konusu edilmiştir.[475] Ancak bu bir ihtimal olarak ileri sürülebilse de önceki kutsal kitapların Hz. Peygamber'in kudsî hadîslerinin kaynağı olduğunu iddia edebilmek için daha ciddi araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Zira Hz. Peygamber ümmî olması sebebiyle bu bilgiyi daha önce Yahûdi ve Hıristiyan olan veya Abdullah b. Amr b. As gibi Tevrat ve İncil'i okuyabilen sahâbîlerden alabilirdi. Bu durumda Hz. Peygamberin kudsî hadis olarak nakledilen bilgiyi sözü edilen sahâbîlerden

471 Konuyla ilgili bk. Hatîb, *Takyîd*, s. 57; A'zamî, *Dirâsât*, I, 79.

472 Tirmizî, "Zühd", 51.

473 el-Bakara 2/186.

474 Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 287-288.

475 Kırbaşoğlu, *a.g.e.*, s. 2191-295.

aldığı açıkca tespit edilmedikçe böyle bir iddia geçerli olamaz. Dolayısıyla kudsî bir hadîsin önceki kutsal kitaplarda bulunması, Hz. Peygamber'in bilgi kaynağı olması açısından değil Yahudi ve Hıristiyan kültüründen hadîs kaynaklarına geçmiş olabileceği yönüyle dikkate alınabilir.

Kaynaklardaki misallerinden hareketle Kur'ân vahyi dışında Hz. Peygamber'in ilâhî iletişiminin bazen Cebrâil vasıtasıyla çoğu zaman ise Resûl-i Ekrem'in kalbine ilham yoluyla geldiği söylenebilir. Kur'ân dışı ilâhî iletişim kaynaklı hadîslerin, Hz. Peygamber'in kendi ictihatlarına dayalı olanlarına nispetle daha az olduğu görülmektedir.

Kudsî hadîslerin Allah'a nisbetinin genellikle aşağıdaki ifadelerden biriyle olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle aşağıdaki ifadeler hadîsin kudsî olduğuna delâlet etmektedir.

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللهُ تَعَالَى Resûlullah (s.a.) Yüce Allah'ın şöyle buyurduğunu söyledi...

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوِي عَنْ رَبِّهِ Rabbinden rivâyet ederek Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu...

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا رَوَاهُ عَنِ اللهِ عَزَّ وَ جَلَّ Aziz ve Celil olan Allah'tan rivâyetinde Resûlullah (s.a.) şöyle söyledi...

قَالَ اللهُ تَعَالَى فِيمَا رَوَاهُ عَنْهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ Resûlullah'ın (s.a.) rivâyetine göre Yüce Allah şöyle buyurmuştur...

Görüldüğü üzere birinci ifade Resûlullah'ın (s.a.) bilgisini Allah'tan aldığını açıkca ifade etmektedir. Diğerlerinde ise ifade Hz. Peygamber'e değil sahâbeye aittir. Dolayısıyla bunlarda sahâbenin değerlendirmesi devreye girmekte ve bir kısmının onlara göre kudsî olduğu anlaşılmaktadır.

Burada kudsî hadîse iki misal vermekle yetinilecektir.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال قَالَ اللهُ تَعَالَى كُلُّ عَمَلِ ابْنِ آدَمَ لَهُ إِلَّا الصِّيَامَ فَإِنَّهُ لِي وَ أَنَا أَجْزِي بِهِ

Ebû Hüreyre'nin rivâyetine göre Resûlullah (s.a.), Yüce Allah *'insan oğlunun her fiili kendisi içindir. Oruç ise böyle değildir. O sırf benim için yapılan bir ibadettir. Onun karşılığını da sadece Ben veririm'* buyurdu demiştir.[476]

476 Buhârî, "Savm", 2; Müslim, "Sıyâm", 162-164.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَالَ اللهُ عَزَّ وَ جَلَّ سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي

Ebû Hüreyre'nin rivâyetine göre Resûlullah (s.a.) Aziz ve Celil olan Allah'ın, "*Rahmetim gazabımı geçti*" buyurduğunu söylemiştir.[477]

Kudsî hadîslerin Kur'ân âyetlerinden en önemli farkı, Hz. Peygamber'in Allah'tan nakletmesine rağmen bunların Kur'ân âyeti olduğunu ifade etmemesidir. Başka bir ifadeyle Kur'ân âyetinin hem lafız hem anlam itibariyle Allah'a ait iken kudsî hadîslerin anlam itibariyle Allah'a, lafızlarının ise Hz. Peygamber'e ait olmasıdır. Kudsî hadîsler kendileriyle ibadet edilmemesi, mânen rivâyet edilebilmesi, âhâd yolla nakledilmeleri hususlarında nebevî hadîsler gibidir. Bu sebeple de kudsî hadîsler arasında sahîh olanlar olduğu gibi zayıf olanlar da bulunmaktadır. Halbuki bilindiği üzere Kur'ân âyetleriyle ibadet edilebildiği gibi bize intikali de tevâtür yoluyla ve lafzen olmuştur.

Kudsî hadîslerin bize ulaşması ve sıhhatleri diğer hadîslerden farklı değildir. Zira kudsî hadîslerin tamamı âhâd yolla ulaşmış olup aralarında sahîh, hasen, zayıf ve uydurma olanları da vardır.

Daha çok Yüce Allah'ın büyüklüğü, kudreti, merhameti, lütfu gibi konuları ele alan kudsî hadîslerin sayısı diğerlerine oranla fazla değildir.[478] Kudsî hadîsler temel hadîs kitaplarında diğer hadîslerle birlikte yer alır. Buhârî *el-Câmiu's-sahîh*'inin tevhid bölümünde " بَابُ ذِكْرِ النَّبِيِّ وَ رِوَايَتِهِ عَنْ رَبِّهِ: Hz. Peygamber ve Rabbinden Rivâyeti" başlığı altında beş hadîs zikretmiştir. Hicrî altıncı asırdan itibaren ise âlimler kudsî hadîsleri müstakil eserlerde toplamaya başlamışlardır. Burada Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *el-Ehâdîsü'l-kudsiyye* ve Abdurrauf Münâvî'nin 1031/1622) *el-İthâfü's-seniyye bi'l-ehâdîsi'l-kudsiyye* eserlerini zikretmekle yetineceğiz.[479]

---

477 Müslim, "Tevbe", 15. Bu, Hz. Peygamber'in Kur'an âyetlerinden çıkardığı bir anlam olabilir.

478 Mısır Vakıflar Bakanlığınca 1986'da yayınlanan *el-Ehâdîsü'l-kudsiyye* isimli eserde tekrarlarıyla birlikte 400 kudsî hadîs bulunmaktadır. Ayrıca Abdülaziz Muhtar İbrahim el-Emin, *el-Ehâdîsü'l-Kudsiyye fi'l-kütübi's-sitte cem'an ve dirâseten* (Riyad 1431) isimli eserinde Kütüb-i sitte'deki kudsi hadisleri bir araya getirmiştir.

479 Kudsî hadîsler ve ilgili eserler için bk. Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri*, s. 13-16; Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, s. 163-164; Yılmaz, "Hadîs İlminde Kudsî Hadîsler ve Bu Konuda Yapılan Çalışmalar", SAÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:1, s. 163-197.

B. MERFÛ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ)

Sözlükte yükseltilmiş, kaldırılmış şey anlamına gelen merfû kelimesi, hadîs terimi olarak; *Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz, fiil ve takrirlere* denmektedir. İsnadında kopukluk olmayan merfû hadîsler *müsned* olarak da isimlendirilmiştir. Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/728), "Ebû Hüreyre'den rivâyet ettiğim her hadîs merfûdur" açıklamasından *merfû hadîs* teriminin, hicrî birinci asrın sonlarından itibaren Hz. Peygamber'e nisbet edilen bilgi anlamında kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.[480]

Sahâbenin hadîs rivâyet ederken kullandığı aşağıdaki ifadeler, hadîsin kavlî, fiilî ve takrîrî merfû olduğuna delâlet etmektedir:

حَدَّثَنَا رَسُولُ اللهِ كَذَا	Resûlullah (s.a.) bize şöyle anlattı
سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ يَقُولُ كَذَا	Resûlullah'ı (s.a.) şöyle derken işittim
قَالَ رَسُولُ اللهِ كَذَا	Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu
رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ فَعَلَ كَذَا	Resûlullah'ı (s.a.) şöyle yaparken gördüm
كَانَ رَسُولُ اللهِ يَفْعَلُ كَذَا	Resûlullah (s.a.) şöyle yapardı
فَعَلْتُ بِحَضْرَةِ النَّبِيِّ كَذَا	Resûlullah'ın (s.a.) huzurunda şöyle yaptım
فَعَلَ فُلَانٌ بِحَضْرَةِ النَّبِيِّ كَذَا	Falan Resûlullah'ın huzurunda şöyle yaptı

Sahâbenin söz konusu ifadelerle naklettiği hadîslerin Hz. Peygamber'e aidiyeti açıktır. Bu sebeple sözü edilen ifadelerle nakledilen hadîslere *sarâhaten (açık) merfû hadîs* denmektedir.

Burada Ebû Zer el-Gıfârî'nin (r.a.) rivâyet ettiği hadîs, sarâhaten (açık) merfû hadîse misal olarak verilebilir. Ebû Zerr'in (r.a.) rivâyetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *Ey Ebû Zer! Beş şey gelmeden önce beş şeyin kıymetini çok iyi bil! İhtiyarlık gelip çatmadan önce gençliğinin, hastalanmadan önce sağlığının, fakirlikten önce zenginliğinin, meşgul değilken boş vaktinin ve ölüm gelmeden önce hayatının.*[481]

İsrâilî haberleri nakletmekle tanınmayan herhangi bir sahâbînin; yaratılışın başlangıcı, geçmiş peygamberler, kıyamet gününün ahvali ya da işlenmesi halinde işleyene sevap yahut azab gerekecek konular gibi şahsi görüş ve kanaate

480 Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 154.

481 Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 306.

dayanması mümkün olmayan konularla ilgili verdiği haberlere ise *hükmen merfû hadîs* denmektedir. Başka bir ifadeyle *hükmen merfû hadîs*; Hz. Peygamber'e aidiyetleri açıkça belirtilmeyen, ancak nakledilen haberlerin mahiyetinden ona ait oldukları anlaşılan hadîslerdir. Sahâbî bu konulardaki haberleri, Hz. Peygamber'den duyduğunu açıklamasa bile doğrudan veya bir başka sahâbî vasıtasıyla Resûlullah'tan duyduğuna hükmedilir. İsrâilî haberleri nakletmesiyle tanınan sahâbînin, sözü edilen konularda naklettiği haberin ise isrâilîyyattan olma ihtimali de söz konusudur.

Sahâbenin Hz. Peygamber'den görmedikçe kendiliğinden yapamayacağı fiilleri de *hükmen merfû hadîs* kabul edilir. Hz. Ali'nin küsûf namazını her rekâtta ikiden fazla rükû ile kılması *hükmen merfû* fiilî hadîsin örneğini teşkil etmektedir. Hz. Ali'nin namazı kendi ictihadı ile bu şekilde kılması düşünülemez. Çünkü ibadetlerde ictihad söz konusu değildir. Bu sebeple de onun, bunu Hz. Peygamber'den öğrendiğine hükmedilir.

Sahâbenin مِنَ السُّنَّةِ كَذَا (bu, sünnettendir), كُنَّا نَفْعَلُ كَذَا (biz şu fiilleri yapardık), كُنَّا لَانَرَى بَأْسًا (biz şu işi yapmada bir sakınca görmezdik) أُمِرْنَا بِكَذَا (bize şu husus emredildi) ve نُهِينَا عَنْ كَذَا (şu hususu yapmamız bize yasaklandı) ifadeleriyle yaptıkları rivâyetler de *hükmen merfû hadîs* kabul edilmektedir.

Tâbiînin, hadîsi sahâbeye isnad ettikten sonra رَفَعَ الْحَدِيثَ (hadîsi ref' eder), يَرْوِيهِ (onu rivâyet eder), ينميه (onu sahibine isnad eder), يَبْلُغُ بِهِ (onu sahibine ulaştırır), رِوَايَةً (rivâyet ederek) demesi; fakat hadîsi kime ref' ettiğini, yahut kimden rivâyet ettiğini açıklamaması da, hadîsin merfû olduğuna işaret etmektedir.[482]

Müsned tabirinin hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda da çoğunlukla merfû anlamında kullanıldığını hatırlamakta fayda vardır.[483]

C. MEVKUF HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَوْقُوفُ)

Mevkûf kelimesi sözlükte; durmak, durdurmak, ayakta durmak, bir malı Allah rızası için vakfetmek anlamlarına gelen وقف kök fiilinin ism-i mef'ûlüdür. Hadîs terimi olarak ise mevkûf; *sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine dair rivâyet edilen haberlere* denmektedir.

482 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 455-456; İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 50-51.

483 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 37.

Hz. Ömer'in, "Yaşlanmadan önce gerekli bilgileri öğreniniz",[484] "Yetimlerin malları ile ticaret yapın ki zekât onları yiyip bitirmesin"[485] sözleri ile Abdullah b. Ömer'in, kızları ile cariyelerinin takıları hakkında "kızlarına ve cariyelerine altın takılar takar fakat bunların zekâtını vermezdi"[486] ve "Abdullah b. Ömer cemreleri taşlarken her taş atışta tekbir getirirdi"[487] şeklindeki Nafi'in haberlerini ve Hz. Ali'nin, "Verdiğin bütün nimetlerden dolayı sana hamd ederim. Allah'ım! Her türlü hayır ve güzellikleri vermeni senden diler, her tür kirlilik ve şerden de sana sığınırım. Bütün günahları affetmeni dilerim"[488] duası kavlî ve fiilî mevkûf hadîse misal olarak verebiliriz.

Fıkıh literatüründe genellikle "kavlü's-sahâbî", "mezhebü's-sahâbî", "fetva's-sahâbî" ve "hükmü's-sahâbî" tabirleriyle ifade edilen mevkûf hadîsler, merfû hadîsler gibi kesin delil olarak kabul edilmez. Nitekim usulcüler, bir sahâbînin ictihâdî meselelerdeki sözünün diğer müctehid sahâbîler, hatta sıradan sahâbîler için hüccet olmadığında görüş birliği içerisindedir. Bazı âlimler, sahâbî sözünün sadece re'y ve ictihad yoluyla bilinemeyecek konularda hüccet olduğu görüşündedirler.[489] Bununla birlikte mevkûf hadîsler, Hz. Peygamber'e ait olma ihtimallerinin bulunması ve sahâbenin anlayışlarını ortaya koymaları açısından önem arzetmektedirler. Zira vahyin inişine ve hadîslerin hangi ortamda söylendiğine şahit olmaları sebebiyle onların görüşleri sünnetin tesbitinde belirleyici olacaktır. Bu sebeple özellikle ehl-i re'y ekolü, sünnetin tesbitinde mevkûf hadîslere özel önem vermiş, onları *el-Âsâr* isimli eserlerinde toplamışlardır. Sahâbe görüşlerinin sözü edilen önemi sebebiyle hadîs âlimleri de ilk dönemlerden itibaren eserlerine merfû hadîslerin yanında mevkûf hadîsleri de almışlardır. Tâbiîn âlimlerinden Şa'bî'nin (ö. 103/722), "Hz. Peygamber'in ashâbından rivâyet edilenleri al"[490] tavsiyesi ve Zührî'nin (ö. 124/741) Hz. Peygamber'in hadîsleri ile birlikte ashâbtan gelen bilgileri de toplaması[491] hicrî birinci asırdan itibaren merfû hadîslerin yanında mevkûf hadîslerin de toplandığına işaret eder. Nitekim

484 Buhârî, "İlim", 15.

485 *el-Muvatta*, "Zekât", 12.

486 *el-Muvatta*, "Zekât", 11.

487 *el-Muvatta*, "Hac", 213.

488 Meclisî, *Bihârü'l-envâr*, XCI, 242.

489 Apaydın, "Sahâbî Kavli", *DİA*, XXXV, 500, 501, 503.

490 Hatîb, *el-Câmi'*, II, 190.

491 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 388-389; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 190.

İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ında merfû hadîsler kadar mevkûf hadîs de bulunmaktadır.[492] Rivâyet döneminde telif edilen *el-Âsâr* ve *Musannef* türü eserler mevkuf hadîslerin kaynakları durumundadırlar.

Gerek kök fiili olan (وَقَفَ), gerekse mevkûf; kaynaklarda kelime anlamıyla da kullanılmışlardır. Söz gelimi وَقَفَ فُلَانٌ عَلَى الزُّهْرِيِّ ifadesi, "Falan, sözün Zührî'ye ait olduğunu ifade etti" anlamındadır. مَوْقُوفٌ عَلَى الزُّهْرِيِّ "Söz, Zührî'ye aittir" misalinde olduğu gibi مَوْقُوفٌ sahâbe dışındaki nesiller hakkında kullanıldığında sözün o kişiye ait olduğu ifade edilmektedir.

Mevkûf hadîslerden bir kısmının, yanlışlıkla uydurma hadîslerle ilgili mevzûât kitaplarına alındığı olmuştur. Bundaki esas sebebin, sözün Hz. Peygamber'e ait olmadığının tespiti olduğu görülmektedir. Ancak sözün Hz. Peygamber'e ait olmaması her zaman onun uydurma olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Ebû Hafs Ömer b. Bedr el-Mevsılî (ö. 622/1224) *Ma'rifetü'l-vukûf ale'l-mevkûf*[493] isimli eserinde mevzûât kitaplarında yanlışlıkla mevzû olarak nitelenen mevkûf hadîsleri toplamıştır.

D. MAKTÛ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَقْطُوعُ)

Maktû kelimesi sözlükte; kesmek anlamına gelen قطع kök fiilinin ism-i mef'ulüdür. Maktû kelimesinin çoğulu, mekâtı' veya mekâtî' şeklinde yapılmaktadır. Hadîs terimi olarak ise maktû; *tâbiînin söz ve fiillerine* dair rivâyet edilen haberlere denmektedir.

Başta İmam Şâfiî olmak üzere bazı âlimler, *maktû* terimini münkatı' anlamında kullanmışlardır. Ancak bu kullanım yaygın değildir. Maktû teriminin yaygın olarak hadîsin metni, münkatı' teriminin ise râvilerinden biri veya birkaçı düşmüş isnadla ilgili kullanıldığı ise mâlumdür.

Tâbiîn âlimlerinden Mücâhid'in (103/721) "Utangaç ve kibirli insan ilim elde edemez"[494] ve Muhammed b. Sîrîn'in (110/729) "Bu ilim (hadîs) dindir. Öyleyse dininizi kimden aldığınıza dikkat edin"[495] sözleri *maktû* hadîse misal olarak verilebilir.

492 Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 72.

493 1985 tarihinde Riyad'da yayımlanmıştır.

494 Buhârî, "İlim", 50.

495 Müslim, "Mukaddime", 5.

İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı ile rivâyet döneminde telif edilen *el-Âsâr* ve *Musannef* türü eserler maktû hadîslerin kaynakları durumundadırlar.

II. İFADE ETTİĞİ BİLGİ DEĞERİ AÇISINDAN

Hz. Peygamber'in sağlığında, Müslüman olmak şartıyla tek kişinin getirdiği haberin kabulü ve onunla amel etme hususunda herhangi bir tartışma söz konusu değildi. Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra da hadîslerin kabulünde genel uygulamanın aynı olduğu görülmektedir.[496] Ancak Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra ortaya çıkan fitne üzerine insanlar arasındaki güvenin kaybolması ve Hz. Peygamber adına hadîs uydurulmaya başlanması, hadîslerin kabulünde daha hassas davranılmasını gerekli kılmıştır. Nitekim İslâm âlimleri, ilk dönemlerden itibaren garîb veya şâz olanlardan ziyade birçok kimse tarafından bilinen ve nakledilen hadîsleri tercih etmişlerdir. Onlar, bilinen ve meşhur olan hadîslerin rivâyet edilmesini, bilinmeyen hadîslerin rivâyetinden ise sakınılmasını istemişlerdir. Hicrî ikinci asırda özellikle ehl-i re'y âlimleri; yaygınlık kazanmış, herkes tarafından bilinen anlamında *ma'rûf sünnet* tabirini kullanmaktaydı. Zira râvinin bir hadîsin rivâyetinde tek kalması, hata ve yanlış yapma ihtimalini artırmaktadır. Bu sebeple, âlimler garîb hadîslerin çoğunun münker ve zayıf olduğunu ifade etmişlerdir.[497]

Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren, bir taraftan haberlerin kesin bilgi ifade etmeyeceğini ileri süren bazı fırkalar ortaya çıkmış diğer taraftan fırkalar farklı haberlere dayanarak değişik görüşler ortaya atmışlardır. Özellikle haberlere güvenmediklerini ileri sürerek nübüvveti inkar edenler[498] ile Şia'nın haberlere dayanarak Hz. Ali'nin imâmetini iddiası, kelâm âlimlerinin haber konusunu ele almasının önemli sebepleri olmuştur. Kelâm âlimlerinin haberleri bilgi değeri açısından ele almalarında hadîsçilerin ihtilaflı hadîs nakletmek suretiyle Müslümanları birbirine düşürdüklerini düşünmeleri de etkili olmalıdır. Zira kelâmcılar; hadîsçileri uydurma ve çelişkili rivâyetleri nakletmek suretiyle

496 Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde tek kişinin getirdiği haberin kabul edildiğine dair misaller için bk. Ertürk, "Haber-i vâhid", *DİA*, XIII, 349-350.

497 Polat, "Garîb", *DİA*, XIII, 375.

498 Nitekim Câhız, bazı cahil ve şüpheci kimselerin gözle görülmeyen her şeyden şüphe etmek gerektiğini iddia ettiklerini haber vermektedir bk. Akyüz, Hüseyin, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadîs Anlayışı*, s. 108.

fırkaların çoğalmasına, Müslümanlar arasındaki bağların kopmasına, birbirlerine düşman olmalarına ve fakihlerin farklı fetva vermelerine sebep olmakla suçlamışlardır.[499]

Akıl ve tecrübe dışında bilgi kaynağı kabul etmeyen akımlar, haberin doğru ve yalan olabileceğini, bu sebeple de bilgi kaynağı olamayacağını ileri sürmekteydi. Dolayısıyla onlar naklî bilgiyi reddetmekteydi. Halbuki dînî bilginin tek kaynağı haberdi. Haberin bilgi kaynağı kabul edilmemesi, başta Hz. Peygamber'in getirdiği haber (vahiy) olmak üzere ondan (s.a.) nakledilen bütün bilgilerin reddedilmesini gerektirecekti. Ayrıca felsefî eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle birlikte epistemoloji konusundaki teorik tartışmalar da aynı dönemde gündeme gelmiştir. Bütün bu durumlar haberlerin bilgi değerinin tartışılmasını gerekli hale getirmiştir. Duyular ve akıl ile birlikte haberin de vazgeçilmesi mümkün olmayan üç temel bilgi kaynağından biri olduğunu kabul eden kelâm âlimleri, onun bilgi ifade edebilmesini doğru olma şartına bağlamışlar ve bu vasfı taşıdığında onu "haber-i sâdık: doğru haber" olarak nitelemişlerdir. Buna göre, mucize ile teyit edildiği için Hz. Peygamber'in ilk muhataplarına verdiği bilgi (haber-i resûl) haber-i sâdıktır. Daha sonraki nesiller için haber-i sâdık ise Hz. Peygamber'den mütevâtir olarak nakledilen bilgidir. Bu sebeple ilk muhatapları için Hz. Peygamber'in verdiği haber ile daha sonraki nesiller için mütevâtir olarak nakledilen haber, duyuların verdiği bilgiyle aynı seviyede güvenilir kabul edilir. Dolayısıyla yalan ihtimali olması sebebiyle âhâd haberler hakkında kuşku duyulsa da mütevâtir haberler haber-i sâdıktır ve kesin bilgi ifade ederler. Bu açıdan haberler; ifade ettikleri "bilgi", başka bir ifadeyle "bilgi değerleri" açısından *mütevâtir* ve *ahâd* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Kaynakların verdiği bilgiye göre ifade ettikleri bilgi değerleri açısından haberleri ilk defa hâs (üzerinde icmâ edilmeyen) ve âm (üzerinde icmâ edilen) şeklinde iki kısma ayıran, ünlü kelâm âlimi Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) olmuştur. Daha sonra aynı ayırım İmam Şâfiî tarafından da yapılmıştır. İlk geniş tanımı yapan ise mu'tezilî âlim Câhız (ö. 255/869) olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği üzere hicrî ikinci asırda İslâm âlimleri; az sayıda râvi tarafından nakledilen hadîsler ile çoğunluk tarafından rivâyet edilenleri aynı kabul etmemiş, çoğunluğun rivâyetini tercih etmişlerdir. Bilgi değerleri açısından

499 İbn Kuteybe, *Hadîs Müdâfası*, s. 3, 9.

hadîslerin *mütevâtir* ve *âhâd* şeklindeki ikili ayrımıyla ilgili ilmî tartışmalar ise üçüncü asırda özellikle Mu'tezile kelamcıları tarafından gerçekleştirilmiştir.[500] Bu dönemde hadîs âlimleri; sıhhat şartlarını taşımak koşuluyla âhâd haberlerin bilgi ifade ettiklerini düşünmekte, hadîslerin *mütevâtir* ve *âhâd* şeklinde ikili ayrımına gerek görmemekteydiler. Nitekim İmam Buhârî *el-Câmiu's-sahîh*'inde, doğruluğuna güvenilen bir kişinin verdiği haberin dinde delil olduğunu belirtmek amacıyla "Kitâbü Ahbâri'l-âhâd" ismiyle müstakil bir bölüm ayırmıştır. Dolasıyla mütevâtir konusu başlangıçta naklî bilginin (haber bilgisi) ispatı amacıyla kelâm âlimleri tarafından geliştirilmiş daha sonra fıkıh usûlu eserlerinin konusu olarak incelenmiştir. Hadîs usûlü eserlerinde *mütevâtir* ve *âhâd* şeklindeki ayırımın ilk defa Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* isimli eserinde yapıldığı ve söz konusu iki haber türünün bilgi değerlerinin tartışıldığı görülmektedir.[501]

Ulûmu'l-hadîs isimli eserinde; meşhûrun bir çeşidi olarak ele aldığı mütevâtirin, usûlcülerin bir kavramı olduğunu ifade eden İbnü's-Salâh da Hatîb el-Bağdâdî'nin bu konuda ehl-i hadîsin yoluna tabi olmadığını belirtmektedir.[502] Dolayısıyla başlangıçta kelâm ve usûl âlimleri tarafından yapılan mütevâtir-ahâd ayırımı ve ilgili konuların ele alınması, özellikle İbn Hacer'den sonra hadîs usûlü konuları arasına girmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Önceleri meşhûr veya müstefîz olarak adlandırılan haberler, İbn Hacer'in mütevâtiri hadîs usûlü konularına dahil etmesinden sonra mütevâtir olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Nitekim mütevâtir hadîsleri bir araya getiren eserlerdeki hadîslerin önemli bir kısmının önceki âlimler tarafından meşhûr olarak nitelendirilmesi de bu durumu desteklemektedir.[503]

Kütüb-i erbaa'daki bütün ahbârın sahîh olduğunu düşünen İmâmiyye Şia'sının ahbârî[504] ekolünden bazı âlimler, mütevâtir-âhâd ayrımına karşı çıkmıştır.

500 Hadîslerin mütevâtir ve âhâd şeklinde ikili ayrımının tarihî süreci için bk. Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 71-88; Tekineş, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadîs*, s. 37-43.

501 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 32.

502 İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 267.

503 Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 152, 154, 159-160. Önceki âlimlerin "meşhûr" dediği, söz konusu eserlerde "mütevâtir" olarak kabul edilen "*İlim talep etmek her Müslümana farzdır*" ve "*Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulur*" hadisleri ile benzeri misaller için bk *a.g.e.*, 178-179.

504 Ahbâriyye, İsnâaşeriyye Şiîliği'nde dinî bilginin kaynağı olarak imamların ahbârına dayanıp akla ve ictihâda karşı olan ekoldür.

Onlara göre böyle bir taksim, *kütüb-i erbaa*'daki ahbârın yarısından fazlasının güvenilirliğini kaybetmesine sebep olacağı için hadîse yapılabilecek en büyük zarardır. Usûliyye[505] ekolü ise, haberleri mütevâtir-âhâd şeklinde iki kısma ayırmakta, mütevâtirin kesin bilgi ifade ettiğini, haber-i vâhidle amelin şartlı câiz olabileceğini belirtmektedir.[506]

Anahatlarıyla sunulan tarihi süreçten sonra ifade ettiği bilgi değeri açısından hadîsler aşağıda *mütevâtir* ve *âhâd* başlıkları altında incelenecektir.

A. MÜTEVÂTİR (اَلْمُتَوَاتِرُ)

Aşağıda mütevâtir hadîs; tanımı, kısımları ve bilgi değeri açısından ele alınacak daha sonra konuyla ilgili eserler zikredilecektir.

1. Tanımı

Vetr kökünden türeyen *mütevâtir* kelimesi sözlükte, "araya zaman girmekle beraber kesintiye uğramaksızın devam etmek, birbiri ardınca gelmek" anlamına gelmektedir. Mütevâtir, tarihî süreçte terim olarak, kelâm âlimleri tarafından "ifade ettiği bilgi değeri", usûl âlimleri tarafından isnad esaslı ve İbn Hacer tarafından ise birçok temel hadîs kaynağında bulunması esaslı olmak üzere üç farklı şekilde tanımlanmıştır. Aşağıda mütevâtirin farklı tanımları tarihî süreç dikkate alınarak ele alınacaktır.

a. Kelâm âlimlerinin tanımı

Haberleri ifade ettikleri bilgi değeri açısından iki kısma ayıran Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), "hüccet olabilecek haber" diye isimlendirdiği mütevâtiri; *önceden anlaşma, haberleşme veya bunların dışında bir iletişim vasıtası olmadan, üzerinde ittifak edilmiş haber* olarak tarif etmiştir. Söz konusu tanım daha sonra kavramlaşan mütevâtiri ifade etse de bu dönemde mütevâtir yerine "hüccet olabilecek haber" ve "üzerinde icmâ edilmiş haber" ifadeleri kullanılmaktaydı. Daha sonra İmam Şâfiî tevâtür kavramını zikretmekle birlikte mütevâtir yerine doğru ve kesin bilgi anlamında "el-ihâta" ve "el-ilmu'l-âmme" ifadelerini de kullanmıştır.

505 Usûliyye, İsnâaşeriyye Şiîliği'nde fıkıh ve kelâmda aklı esas alıp bundan geniş ölçüde istifade eden ekoldür.

506 Uyar, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, s. 268-271.

İmam Şâfiî'nin muârızlarıyla yaptığı tartışmalardan anlaşıldığına göre, onun döneminde mütevâtir kavramının kullanıldığı ve hangi tür haberlerin mütevâtir olarak nitelenebileceğinin müzakere edildiği anlaşılmaktadır.[507] Tevâtürü "icmâ" kavramıyla ifade eden Mu'tezilî âlim Câhız'a göre mütevâtir, *gerekçeleri ve sebepleri farklı olduğu halde – daha önce karşılaşmamış ve haberleşmemiş olmak kaydıyla – yalan bir haber üzerinde birleşmeleri imkânsız sayıdaki râvinin haberidir.*[508] Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748), "hüccet olabilecek haber" ifadesinden anlaşıldığı üzere haberleri mütevâtir-ahâd şeklinde kısımlara ayırmanın gerekçesi ifade ettikleri bilgi değeridir. Bunun temel şartı ise, *üzerinde ittifak edilmiş olmasıdır.* Câhız'ın tevâtürü "icmâ" kavramıyla ifade etmesi de bunu teyid etmektedir. Bu temel özelliği taşıyan haber ise, kesin bilgi ifade edecektir. Şu halde ilk dönem kelâm âlimlerine göre mütevâtir, *üzerinde ittifak edilmiş ve kesin bilgi ifade eden haberdir.* Bu tanıma göre tevâtür, haberin konusuyla ilgili olup onda isnada ve isnad araştırmasına ihtiyaç yoktur.

b. Usûl âlimlerinin tanımı

Yukarıda da ifade edildiği üzere mütevâtir kavramı, başlangıçta haberlerin bilgi değeriyle ilgili tartışmalarda kelâm âlimleri tarafından geliştirilmiştir. Onların mütevâtir anlayışının yukarıdaki tanıma uygun olarak, en önemli şartı haberde ittifakın bulunmasıydı. Başka bir deyişle haberin kesin bilgi ifade etmesiydi. Dolayısıyla mütevâtir haberde isnada ve isnad araştırmasına ihtiyaç yoktu. Ancak usûl âlimleri, mütevâtir haberi, hadîs merkezli olarak tartışmışlardır. Kelâmcılar haberi genel bilgi kaynağı olarak ele alırken, usûlcüler haberi, hadîs merkezli olarak ele aldıkları için isnadlı haberlerin tevâtür imkânını tartışmışlardır. Buna göre mütevâtir; çok sayıda olmaları, adâlet vasıflarının bulunması ve farklı mekânlarda olmalarından dolayı yalan üzerinde birleşmeleri düşünülmeyen kalabalık bir topluluğun, Hz. Peygamber'den bize kadar, muttasıl bir isnadla ondan görülmüş ya da işitilmiş gibi rivâyet ettikleri haberdir. Bu tarifte; isnad, ittisâl, Hz. Peygamber'in haberi gibi şartlar, kelâm âlimlerinin tanımında söz konusu değildir.[509]

507 İlk dönemlerde mütevâtir yerine kullanılan kavramlar için bk. Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 71-73.

508 Câhız'ın mütevâtir tanımı ve daha sonraki tanımları etkilemesi için bk. Tekineş, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadîs*, s. 39-41.

509 Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 85-86.

Usûl âlimlerinin isnad esaslı mütevâtir tanımına göre bir haberin mütevâtir olabilmesi için bazı şartlar taşıması gerekmektedir. Bunları iki madde halinde ifade etmek mümkündür.

1. *Her nesilde yalan söylemeleri mümkün olmayan sayıda kişiler tarafından rivâyet edilmesi.* Bir haberin mütevâtir olabilmesinin en temel şartı, her nesilde kalabalıklar tarafından rivâyet edilmesidir. Bazı âlimler, mütevâtirin gerçekleşebilmesi için belirli sayıda râvinin nakletmesini ileri sürmüşlerdir. Belirli bir sayıda ittifak edemeyen bu görüş sahipleri, ilgili ilgisiz farklı dinî delil ve tarihî olayları esas alarak mütevâtir için dört, beş, on, on iki, yirmi, kırk, yetmiş, yüz gibi farklı sayılardan bahsetmişlerdir. Sayının belirlenmesinde bazıları Hz. Peygamber'e Akabe mevkiinde biat eden nakipleri, bazısı Hz. Musa'nın arkadaşlarını, bir kısmı Bedir Harbi'ne katılanları esas almışlardır.[510] Ancak bu noktada asıl kastedilen, belirli sayı değil hadîsi nakledenlerin kasten veya tesadüfen yalan üzerinde birleşmelerinin mümkün olmamasıdır.

2. *Haberi nakledenlerin, içeriği işitme ve görme duyularına (mahsûsât) dayalı olarak bilmeleri.* Bununla kastedilen, haberin akıl yürütme yoluyla elde edilen bilgi olmamasıdır. Başka bir ifadeyle haber, akıl yürütmeyle değil duyular (işitme, görme) ile elde edilen bilgidir. Mütevâtir de başka vasıtalarla değil duyularla elde edilen haberle ilgilidir.

Bir haberin mütevâtir olabilmesi için sözü edilen şartları taşıması gerekmektedir. Bunlardan biri eksik olduğunda mütevâtirden bahsedilemez. Kelâmcıların mütevâtir tanımı haberle ilgili iken usûlcülerin tanımı hadisle ilgilidir. Ayrıca kelâm âlimlerinin tanımında mütevâtirde isnad aranmazken, usûlcülerin tanımında isnadların tevâtürü söz konusudur. Kısaca ifade etmek gerekirse usûlcüler kelâmcılardan farklı olarak mütevâtir kavramını hadisle ilgili kullanmışlar ve isnad tevatüründen bahsetmişlerdir. Şia da mütevâtir hadisi usül âlimleri gibi tanımlamakta, lafzî mütevâtir ve manevi mütevâtir olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.[511] Usûl âlimlerinin söz konusu tanımı, hicrî dokuzuncu asırda İbn Hacer tarafından hadîs usûlü eserine alınmıştır. O, hadîsleri mütevâtir, meşhûr, azîz ve garîb şeklinde tasnif ederek, hadîs kitaplarında çok sayıda mütevâtir hadîsin

510 Söz konusu sayıların tespitinde delil olarak kullanılan âyet ve olaylar için bk. Subhi es-Salih, *Hadîs İlimleri*, s. 122-123.

511 Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 110-112.

bulunduğunu ileri sürmüştür. Ondan sonra hadîs usûlü telif eden âlimler de onun söz konusu taksimini benimsemişlerdir.

c. İbn Hacer'in tanımı

İbn Hacer, mütevâtir hadîsin belirlenmesinde isnadlarının çokluğunu esas alan bir anlayış geliştirmiştir. Ona göre musanniflerine ait olduğunda hiçbir şüphe bulunmayan temel hadîs kaynaklarında farklı isnadlarla müştereken rivâyet edilen hadîslerin kaynağına ait olduğu hususunda ilm-i yakîn hâsıl olur. Görüldüğü gibi hadîs âlimlerinin sıhhati üzerinde icmâ ettikleri hadîs anlamında "tevâtürü'l-hâsse", "haberü'l-hâsse", "et-tevâtür ani'l-hâsse", "isnad tevâtürü" tabirleriyle de belirtilen ve bazı hadîs âlimlerine has mütevâtir tanımı ortaya çıkmıştır.[512] İbn Hacer, Süyûtî, Kettânî ve Tâhir el-Cezâirî gibi bu konuda telifleri bulunan âlimlerin çok miktarda mütevâtirin bulunmasından bahsederken kasıtları da bu olmalıdır. Ancak tekrar ifade etmek gerekirse bu kesin ve zorunlu bilgi ifade eden mütevâtir değildir ve bu yaklaşım genel kabul de görmemiştir.[513]

Görüldüğü gibi başlangıçta kelâm âlimlerinin, daha sonraları usûl âlimlerinin ve dokuzuncu asır hadîs âlimlerinden İbn Hacer'in olmak üzere mütevâtir kavramının tanımıyla ilgili tarihî süreçte farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Dolayısıyla kavramın kullanımında, söz konusu süreç ve farklı yaklaşımlar dikkate alınmadan yapılacak değerlendirmelerin isabetli olmayacağı ortadadır.

2. Çeşitleri

Mütevâtir kavramının ortaya çıkıp tarifinin yapıldığı hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda, mütevâtirin kısımlarından bahsettiği zikredilen ilk isim İsâ b. Ebân'dır. Ancak mütevâtirin lafzî ve manevî olarak iki kısma ayrılması hususu mevcut bilgilerimize göre hicrî dördüncü asır usulcülerinin eserlerinde bulunmaktadır. Bu eserlerde mütevâtir hadîs, lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

a. Lafzî mütevâtir (اَلْمُتَوَاتِرُ اللَّفْظِيُّ)

Bütün rivâyetlerinde lafızları aynı olan, başka bir ifadeyle Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı şekilde bize ulaşan hadîs, lafzî mütevâtir hadîstir. Mütevâtir,

512 Sözü edilen tabirler hakkında bk. Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 109-113.

513 Hansu, *a. g. e.*, s. 154-157, 165-166.

mutlak olarak zikredildiğinde lafzî olan kastedilir. Günümüze ulaşmış pek çok mütevâtir sünnet (ezan, bayram namazları vs.) bulunmakla birlikte, senedli olarak gelen hadîs rivâyetleri arasında mütevâtir olanlarının bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hadîsleri arasında lafzî mütevâtirin ne kadar bulunduğu ihtilaflıdır. İbnü's-Salâh'a göre lafzî mütevâtir bulmak zordur. Ona göre lafzî mütevâtirin tek misâli, مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ (*Benim hakkımda bilerek yalan söyleyen cehennemdeki yerine hazırlansın*)[514] hadîsidir.[515] Aslında âlimlerin çoğunun İbnü's-Salâh'ın bu görüşüne katıldıkları söylenebilir. Ancak İbn Hacer onun bu görüşüne karşı çıkarak lafzî mütevâtir hadîslerin az olmadığını söylemiştir. İbn Hacer'e göre İslâm âleminde hemen herkes tarafından bilinen ve müelliflerine nispetinde herhangi bir şüphe bulunmayan birçok hadîs kitabı bazı hadislerin rivâyetinde ittifak etmiştir. Dolayısıyla bu eserlerin bir hadîsi ittifakla rivâyet etmeleri o hadîsin Hz. Peygamber'e aidiyetini güçlendirmektedir. Temel hadîs kitaplarında bu özellikleri taşıyan hadîsler ise çoktur. Kabir azabı, kabirde münker-nekir meleklerinin ölüyü sorguya çekmeleri, ihlas suresinin Kur'ân'ın üçte birine muadil olduğuna dair hadîsler bunlar arasında zikredilmektedir.[516] İbn Hacer'in bu açıklaması temel hadîs kitaplarında mütevâtir bulunduğunu ifade etmekle birlikte; aynı lafızlarla rivâyet edilmiş lafzen mütevâtir hadîslerin çokluğunu açıkça belirtmemektedir. İbn Hacer'in söz konusu iddiası, mütevâtir tanımına da uygun değildir. Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın da belirttiği gibi bütün rivâyetlerinde lafızları aynı olan hadîs bulmak zordur. Subhî es-Sâlih'e göre âlimlerin çoğu, Kur'ân dışında, her bakımdan lafzî mütevâtire uygun bir nakil bulunmadığı görüşündedir.[517] Lafzî mütevâtire tek misal olarak gösterilen sözü edilen hadîs hakkında yapılan araştırmalarda farklı lafızlarla rivâyet edildiğinin tespit edilmesi[518] bu konuda âlimlerin çoğunun görüşünün isabetli olduğunu göstermektedir.

514 Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Zühd", 72.

515 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 267-269.

516 İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker şerhi*, s. 24-25; a. mlf., *en-Nüket*, s. 62.

517 Subhî es-Sâlih, *Hadîs İlimleri*, s. 122.

518 Nitekim من كذب على متعمدا فليتبوا مقعده من النار hadîsinin isnadlarını incelediği araştırmasında Bekir Kuzudişli, hadîsin farklı lafızlarla rivâyet edildiğini tespit etmiştir. bk. Kuzudişli, "Men Kezebe Aleyye Hadîsi ve Lafzen Rivâyet Meselesi", *Mârife Dergisi*, VII, 2007 s. 137-166.

b. Manevî mütevâtir (اَلْمُتَوَاتِرُ الْمَعْنَوِيُّ)

Manevî mütevâtir, aynı anlamın farklı lafızlarla rivâyet edilmesiyle meydana gelir. Bu tür haberlerde tevâtür derecesine yükselen husus, "kadr-i müşterek: ortak nokta" denilen haberin aslı ve özüdür. Bu tür tevâtürde, râvilerin her biri farklı lafızlarla değişik olaylardan söz etseler bile bunların tamamında bir kadr-i müşterek (ortak nokta) vardır. İşte tevâtür seviyesine ulaşan kısım bu noktadır. Söz gelimi Hz. Peygamber'in dua ettiğine dair farklı lafızlarla birçok hadîs rivâyet edilmiştir. Bunlarda dua ederken Hz. Peygamber'in ellerini farklı şekillerde kaldırdığı ifade edilmektedir. Ancak hadîslerin hepsinde ortak nokta, Hz. Peygamber'in dua esnasında ellerini kaldırdığının ifade edilmesidir. Şu halde Resûl-i Ekrem'in duada ellerini kaldırması bize *manevî mütevâtir* olarak ulaşmıştır. Namazda tekbir alırken ellerin kaldırılması, Hz. Peygamber'in abdest aldığı, namaz kıldığı, oruç tuttuğu, hac ettiğini bildiren farklı lafızlarla rivâyet edilmiş birçok hadîs bulunmakta ve bunlar tevâtür derecesine ulaşmaktadır. Ezan, namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetler; Bedir, Uhud, Hendek gazveleri Hz. Peygamber'den günümüze kadar bütün Müslümanların naklettikleri mütevâtir haberlerdir. Bunların mütevâtir olması; haklarında hadîs kitaplarında nakledilen hadîslerin bulunmasından değil, nesiller boyu kalabalıklar halinde aktarılarak ve bazısı da uygulanarak nakledilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Manevî mütevâtir; sırat, mizan, rü'yetullah ve sehiv secdesi gibi konularda olduğu gibi hadîs âlimlerinin sıhhati üzerinde icmâ ettikleri hadîs anlamında "tevâtürü'l-hâsse", "haberü'l-hâsse", "et-tevâtür ani'l-hâsse", "isnad tevâtürü" tabirleriyle de ifade edilmiştir. Bu tür, mütevâtir kabul edilirse bunlar çoktur. Mütevâtir hadîslerin çok olduğunu söyleyenler de bunları kastetmektedir. Yukarıda İbn Hacer'in belirttiği gibi birçok hadîs kitabının, bir hadîsin rivâyetinde ittifak etmesi nakledilen bilginin kaynağına âidiyeti konusunda belirli bir güven oluşturur. Temel hadîs kaynaklarında bu özellikleri taşıyan hadîsler ise çoktur. Ancak bunlar mütevâtir tanımında zikredilen özellikleri taşıyan haber gibi zorunlu bilgi oluşturmaz. Bu tür rivâyetler hadîsçiler için kesin bilgi ifade etse de diğer âlimler aynı görüşte olmayabilir.[519] Zira bu tür mütevâtir, isnadlara dayalı olup mutlak mütevâtirden farklıdır. Dolayısıyla bu tür mütevâtir, kesin ve zorunlu değil kesbî bilgi oluşturur.

519 Mütevâtir haberin çeşitleri hakkında geniş bilgi için bk. Hansu, *Mütevatir Haber*, s. 103-113.

3. Bilgi Değeri

Kelâm ve usûl âlimleri bilgi değerleri açısından haberleri; doğruluğu bilinen, yalan olduğu bilinen ve doğru veya yalan olduğu bilinmeyen olmak üzere üç kısımda ele alırlar. Bu taksime göre mütevâtir, doğruluğu bilinen haber grubuna dahildir. Dolayısıyla bir hadîsin mütevâtir olması, onun Hz. Peygamber'e âidiyetinde herhangi bir şüphenin bulunmaması demektir. Bu sebeple İslâm âlimlerinin çoğunluğu, mütevâtir hadîsin kesin bilgi ifade ettiği görüşündedir.[520] Mütevâtir haberin sağladığı kesin bilginin, doğrudan (zarûrî)[521] veya dolaylı (nazarî, kesbî)[522] olduğunda ihtilâf bulunmakla birlikte âlimlerin çoğunluğu bunun zorunlu bilgi olduğu görüşünü tercih etmişlerdir. Bu sebeple onlar, aklî melekeleri yerinde olan bir kimsenin dinî konulardaki mütevâtir haberi inkâr etmesinin Peygamber'i yalanlama veya ona karşı gelme anlamına geleceğinden onu küfre götüreceğini belirtmişlerdir. Ancak buradaki kesin bilgi, hadîsin anlamıyla değil kaynağına âidiyetiyle ilgilidir.[523]

Mütevâtir hadîsin Hz. Peygamber'e âidiyetinde herhangi bir şüphenin bulunmaması, onun isnad açısından araştırılmasını gereksiz hale getirmiştir. Dolayısıyla mütevâtir hadîsler, hadîs usûlü prensiplerine göre tetkîk ve tenkide tabi değildirler. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere "tevâtürü'l-hâsse" veya "isnad tevâtürü" tabirleriyle ifade edilen mütevâtir ise araştırmaya dayalı olarak elde edilmesi sebebiyle zorunlu bilgi oluşturmaz. Çünkü bu bilgi akıl yürütme ve araştırma sonucunda edinildiğinden nazarî bilgidir.

İlk hadîs âlimleri, bilginin değeri konusuyla fazla ilgilenmemişlerdir. İsnadı esas alan sıhhat şartlarını taşımaları koşuluyla mütevâtir seviyesine ulaşmayan hadîsleri de delil olarak benimseyen hadîs âlimleri, eserlerinde hadîsleri mütevâtir ve âhâd ayırımı yapmadan bir arada zikretmişlerdir. Dolayısıyla ilk dönemlerde mütevâtir hadîslerle ilgili müstakil eser telif edilmemiştir. Aslında temel hadîs kaynaklarında kelâm ve usûl âlimlerinin tanımladığı tarzda mütevâtir

520 Mütevâtirle ilgili genel görüşü etkilemeyeceğini düşündüğümüz, "Başta kesin bilgi ifade etmediği" olmak üzere bazı eleştiriler bulunmaktadır. Bu eleştiriler ve cevapları hakkında bk. Hansu, *a. g. e.*, s. 120-127.

521 Zarûrî bilgi, hiçbir fikrî çaba ve gayret göstermeden, herhangi bir delile başvurmadan, insanın iradesi dışında kendiliğinden ve kaçınılmaz olarak meydana gelen bilgidir.

522 Nazarî ve kesbî bilgi, inceleme ve araştırma yoluyla kazanılan bilgidir.

523 Mütevâtirin şartları ve bilgi değeri hakkında bk. Apaydın, "Mütevâtir", *DİA*, XXXII, 209-210.

hadîs tespiti oldukça zordur.[524] Ancak hadîs usûlü âlimlerinin tanımladığı; isnadlarının çokluğu, râvilerinin üst seviyede güvenilir olması, ümmetin kabul edip gereğiyle amel etmesi gibi karinelerle ahâd hadîslerin bir kısmı bilgi ifade etmesi açısından daha üstün olabilir.

Tespit edilebildiği kadarıyla rivâyetler arasında mütevâtir oldukları düşünülen hadîsleri bir araya getirmek amacıyla telif edilen ilk eser Süyûtî'ye (ö. 911/1505) aittir. O, *el-Ezhârü'l-mütenâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire* isimli eserinde kendi şartlarına uygun 112 mütevâtir hadîs toplamıştır.[525] Müellif bu eserini *Katfü'l- Ezhâri'l-mütenâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire* adıyla özetlemiştir.[526] Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin *Nazmü'l mütenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir* isimli eseri[527] ise müellifinin şartlarına göre 310 hadîs ihtiva etmektedir.[528] Başka kitaplar da bulunmakla birlikte mütevâtir hadîsleri toplayan en tanınmış iki eser bunlardır.[529] Söz konusu eserlerde bulunan hadîsler nazarî ilim ifade eden haberler türündendir. Dolayısıyla bunlar, mütevâtir olmaktan ziyade ilk dönem usûl eserlerinde de isabetle adlandırıldığı üzere meşhûr veya müstefîz haberlerdir. Ayrıca bir hadîsin bu eserlerde bulunması onun mutlaka mütevâtir olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Süyûtî ve Kettânî'nin, mütevâtir hadîsleri tespitte mütesâhil davrandıkları ifade edilmiştir. Hatta sözü edilen eserlerde bulunan hadîslerden bir kısmının, sıhhat şartlarını bile taşımadığını söyleyenler de olmuştur.[530]

524 Kelâm ve usûlcülerin tanımına göre mütevâtir hadîsin çok az olduğuna dair görüşler için bk. Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 160-163.

525 1302 tarihinde Kahire'de yayımlanmıştır.

526 1985 tarihinde Beyrut'ta yayımlanmıştır.

527 Eser, Hanefi Akın tarafından *Mütevâtir Hadîsler: Nazmü'l mütenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 2003 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.

528 1328 tarihinde Fas'ta yayımlanmıştır.

529 Bilal Saklan tarafından *Mütevâtir Hadîs ve Meseleleri* (1986) ve Sait Türetken tarafından *Mütevâtir Hadîslerde Nisbilik Meselesi ve Delil Olma Bakımından Doğurduğu İhtilaflar* (2000) isimleriyle yayımlanmamış iki yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

530 Bu eserlerdeki hadîslerin mütevâtir olup olmadıkları hakkında değerlendirme için bk. Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadîs Metodolojisi*, s. 97-102; a.mlf., *İslâm Düşüncesinde Hadîs Metodolojisi*, s. 105-106; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 179-180.

B. ÂHÂD (اَلْأَحَادُ)

Aşağıda tanımı ve bilgi değeri açısından ele alınacak olan âhâd hadîslerin, sıhhati açısından kısımları müstakil başlık altında incelenecektir.

1. Tanımı

Âhâd, ahad kelimesinin çoğuludur. "Haberü'l-âhâd" veya "ahbârü'l-âhâd" şeklinde kullanıldığında "birden fazla kişinin rivâyet ettiği haber" anlamına gelmektedir. Âhâd şeklinde çoğulu değil de tekili olan vâhidin haber kelimesine izafesiyle "haber-i vâhid" olarak kullanıldığında ise, özellikle ilk dönemlerde "bir kişinin diğer bir kişiden naklettiği haber" mânasına gelmektedir. İster "haberü'l-âhâd" ister "haber-i vâhid" veya İmam Şâfiî'nin ifadesiyle "haber-i hâssa" şeklinde olsun söz konusu kavram başlangıçta "tek kişinin rivâyet ettiği haber" anlamında kullanılmıştır. Bilginin değeriyle ilgili yukarıda özetlenmeye çalışılan, tarihi süreçte mütevâtir kavramının ortaya çıkışıyla birlikte, sözü edilen terim, râvi sayısı kaç olursa olsun "mütevâtir haberin şartlarını taşımayan haber" veya "mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber" anlamında kullanılmaya başlamıştır. Şia'da mütevâtir seviyesine ulaşmayan rivâyetleri haber-i vâhid olarak isimlendirmektedir.[531] Yukarıda ifade edildiği üzere, başlangıçta haberlerin çoğunlukla kelâm ve usûl eserlerindeki mütevâtir-âhâd şeklindeki ayırımı özellikle İbn Hacer ile birlikte hadîs usûlü eserlerinin de konusu olarak ele alınmaya başlanmıştır.

2. Çeşitleri

Mütevâtir derecesine ulaşmayan âhâd hadîslerin hepsi aynı seviyede kabul edilmemiştir. Âhâd hadîsler, râvi sayıları ve yaygınlık kazanmaları dolayısıyla bilgi değerleri açısından meşhûr, azîz ve garîb olmak üzere üç kısma ayrılarak incelenmişlerdir.

a. Meşhûr hadîs (اَلْمَشْهُورُ اَلْحَدِيثُ)

"Şehr" kökünden türeyen meşhûr sözlükte, "insanlar arasında tanınan, bilinen" anlamına gelmektedir. Hadîs terimi olarak meşhûr, "râvi sayısı ilk üç nesilde bir, iki ve bazılarına göre üçün üzerinde olan hadîs", "sahâbe döneminde haber-i

531 Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 112.

vâhid iken ikinci ve üçüncü nesillerde tevâtür seviyesine ulaşan hadîs", "başlangıçta âhâd iken sonradan yaygınlaşan hadîs" şeklinde tanımlanmıştır.

Hz. Ömer'in Resûl-i Ekrem'den rivâyet ettiği, *Amellerin değeri niyetlere göredir. Kişiye niyetinin karşılığı vardır. Bu sebeple kim Allah ve Resûlü için hicret ederse onun hicreti Allah'a ve Resûlü'nedir. Kim de bir dünyalık elde etmek veya bir kadınla evlenmek amacıyla hicret etmişse onlar için hicret etmiş olur*[532] hadîsi meşhûr hadîsin misallerinden biridir. Zira bu hadîsi Hz. Ömer'den sadece Alkame, ondan sadece râvisi Muhammed, ondan da sadece Yahya b. Saîd el-Ensârî rivâyet etmiştir. Yahya b. Saîd'den ise pek çok kimse rivâyet etmiş böylece hadîs meşhûr seviyesine ulaşmıştır.

Daha önce de ifade edildiği gibi ehl-i re'ye mensup âlimler, hicrî ikinci asrın başlarından itibaren garîb ve şâz rivâyetlerden kaçınılması "ma'rûf ve meşhûr" rivâyetlerin esas alınması üzerinde ısrar etmişlerdir. Bu dönemde daha çok "ma'rûf" terimi kullanılmakta ve bununla rivâyetin âlimler arasındaki yaygınlığı kastedilmekteydi. Onlara göre bir hadîsin âlimler arasında yaygın olması bilgi değerini artırmakta ve kaynağına aidiyeti hususunda daha fazla güven vermekteydi. Bu anlayış daha sonraki Hanefî âlimleri arasında da devam etmiştir. Nitekim hicrî dördüncü asırdan itibaren Hanefî usûl eserlerinde haberler mütevâtir, meşhûr ve âhâd olmak üzere üçlü taksime tabi tutulmuştur. Hanefî usûl âlimleri genellikle meşhûru âhâd haberden ayrı ele alır ve mütevâtir seviyesinde olmasa bile ona yakın bir bilgi ifade ettiğini belirtirler. Onlara göre bir haberin meşhûr olabilmesi için özellikle ilk üç nesildeki âlimlerin kabulune mazhar olması ve onların devrinde yaygınlık kazanması önem arzetmektedir. Daha sonraki asırlarda meşhûr olmasına ise itibar etmezler. Bu özelliklere sahip olan haber, Hanefî usul âlimlerine göre "hayyizü't-tevâtür: tevâtür seviyesine yakın" olarak kabul edilir. Bununla birlikte onlara göre meşhûr, kesin bilgi değil kuvvetli zan ifade eder. "İslâm beş esas üzerine kurulmuştur", "Namazın anahtarı temizlik, tahrimi tekbir, bitirilmesi ise selâmdır" hadîsleri Hanefîlerin tanımlarına göre meşhûr kabul ettiklerinden bazılarıdır. Hanefî usûl âlimleri meşhûr yerine müstefîz ve -yaygın olmamakla birlikte- *müştehir* tabirlerini de kullanırlar.[533] Hadîs âlimleri

532 Müslim, "İmâret", 155.

533 Hanefî usulcülerinin meşhûr hadîs hakkındaki görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Apaydın, "Meşhur", DİA, XXIX, 368-371; Demir, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü Eserlerinde Sünnet Anlayışı*,

ise müstefîz tabirini, tarikleri çoğalan hadîsin gittikçe yayılmasını anlatmak için kullanmışlardır. Farklı görüşler bulunmakla birlikte meşhûr, hadîs terimi olarak, "senedin râvi sayısı baştan sona her tabakada üçten aşağı düşmeyen fakat mütevâtir seviyesine de ulaşmayan hadîs" anlamına gelmektedir.[534]

Meşhûr, isnadı bulunsun veya bulunmasın, aslı olsun veya olmasın halk dilinde dolaşan hadîs anlamında da kullanılmaktadır. Bu, sözlük mânasındaki "insanlar arasında tanınan, bilinen" anlamına uygun bir kullanımdır. İsnadı dikkate almaksızın sadece yaygınlığı esas alınan bu anlamdaki meşhûr, belirli ilim erbabı arasındaki şöhretine göre "fıkıh âlimleri arasında meşhûr", "hadîs âlimleri arasında meşhûr", "usul âlimleri arasında meşhûr", "bütün âlimler arasında meşhûr", "halk arasında meşhûr" şeklinde kısımlara ayrılarak ifade edilmektedir.

أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللهِ اَلطَّلَاقُ (*Allah'ın hiç hoşlanmadığı helal, boşamaktır*)[535] fıkıh âlimleri arasında; أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ قَنَتَ شَهْرًا بَعْدَ الرُّكُوعِ يَدْعُو عَلَى رِعْلٍ وَ ذَكْوَانَ (Resûlullah (s.a.), bir ay süre ile rükû'dan sonra kunut yaparak Ra'l ve Zekvan kabilelerine beddua etmiştir)[536] hadîs âlimleri arasında; رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي اَلْخَطَأُ وَالنِّسْيَانُ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ (*Ümmetim hata, unutkanlık ve zorlama sonucu yaptığından sorumlu tutulmayacaktır*)[537] usul âlimleri arasında; اَلْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ (*Müslüman Müslümanın kardeşidir*)[538] bütün âlimler arasında; اَلدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ (*Dünya âhiretin tarlasıdır*)[539] halk arasında meşhûr hadîslerdir. Meşhûr tabirinin bu kullanımında yaygın hale gelmesi esas alınmıştır. Dolayısıyla bu anlamda meşhûr olarak nitelenen bir rivâyet zayıf hatta uydurma bile olabilir. Özellikle halk arasında meşhûr olan rivâyetler arasında zayıf ve mevzû hadîslerin daha fazla olduğu söylenebilir.

Meşhûr hadîsler hakkında sadece halk arasında meşhûr hadîsleri bir araya getiren eserler telif edilmiştir. Diğer meşhûr hadîsler ise hadîs kaynaklarında meşhûr olmayan hadîslerle birlikte kaydedilmişlerdir. Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî'nin (ö. 902/1496) *el-Makâsıdu'l-hasene*[540] ile İsmail b. Muham-

s. 54-56; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 129-136.

534 Güler, "Müstefîz", *DİA*, XXXII, 135.

535 Ebû Dâvûd, "Talak", 3; İbn Mâce, "Talak", 1.

536 Buhârî, "Vitr", 7; "İ'tisâm", 16.

537 İbn Mâce, "Talak", 16.

538 Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 58.

539 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 412.

540 1375/1956 tarihinde Bağdat'ta yayımlanmıştır.

med el-Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfu'l-hafâ ve muzîlü'l-ilbâs amma iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*[541] adlı eserleri halk arasında meşhûr olan hadîsleri toplayan eserlerden sadece ikisidir.[542]

b. Azîz hadîs (اَلْعَزِيزُ اَلْحَدِيثُ)

Sözlükte, değerli ve şerefli olmak, zelil iken güçlü ve kudretli hale gelmek anlamına gelen *azîz*, hadîs terimi olarak, "isnadının râvi sayısı, başından sonuna kadar her nesilde en az iki olan hadîs", "her nesilde daha az veya daha fazla olmamak üzere râvi sayısı iki olan hadîs" mânasında kullanılmaktadır. Bu tür hadîslere azîz denilmesinin sebebi, bu çeşidin nadir olmasından veya başlangıçta bir isnadla nakledildiği zannedilirken daha sonra başka bir isnadının da bulunmasıyla kuvvet kazanmasından dolayıdır.

لَا يُؤْمِنُ اَحَدُكُمْ حَتَّى اَكُونَ اَحَبَّ اِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ (*Biriniz Beni, anasından, babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe tam iman etmiş olmaz*),[543] hadîsini sahâbeden Enes b. Malik ve Ebû Hüreyre; Enes b. Malik'ten Katade ve Abdulaziz b. Suheyb; Katade'den Şu'be b. Haccac ve Saîd; Abdulaziz b. Suheyb'den İsmail b. Uleyye ve Abdulvaris rivâyet etmiştir. Dolayısıyla hadîs her nesilde en az iki râvisi bulunduğu için *azîz* olarak nitelendirilmiştir. Burada azîz hadîsin yok denecek kadar az olduğuna işaret etmeliyiz.

c. Garîb veya ferd hadîs (اَلْغَرِيبُ اَوِ اَلْفَرْدُ اَلْحَدِيثُ)

Sözlükte, vatanından uzakta yalnız ve tek başına kalan kimse mânasına gelen *garîb* kelimesi terim olarak sened veya metin yönünden tek kalmış, veya benzeri başka râviler tarafından rivâyet edilmemiş hadîs anlamına gelmektedir. Sözlükte tek, yegâne, eşi olmayan mânasına gelen *ferd* kelimesi ise terim olarak senedinin herhangi bir yerinde râvi sayısı teke düşen veya senedindeki yahut metnindeki bir özellik açısından başka rivâyetlerden farklı olan hadîs anlamına gelmektedir. Ferd ile garîbi eş anlamlı sayanlar olduğu gibi ferd terimini ferd-i mutlak için, garîb terimini ise ferd-i nisbî için kullananlar da vardır. Burada iki terim birbirine yakın veya eş anlamlı kullanıldıkları dikkate alınarak incelenecektir.

541 1351 tarihinde Beyrut'ta yayımlanmıştır.

542 Halk arasında meşhur hadîslerle ilgili eserler için bk. Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, s. 172-174.

543 Buhârî, "İman", 7; Müslim, "İman", 69.

Garîb veya ferd senedin herhangi bir yerinde râvinin tek kalış şekline göre garîb-i mutlak (ferd-i mutlak) ve garîb-i nisbî (ferd-i nisbî) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Râvinin tek kaldığı kısım senedin aslı denilen sahâbe, tâbiîn tarafında olursa *garîb-i mutlak*, orta kısımlarında ise *garîb-i nisbî* denilmektedir.[544]

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ (*Amellerin değeri niyetlere göredir*)[545] hadîsini sahâbeden sadece Hz. Ömer rivâyet ettiği için garîb-i mutlaktır.

اَلْإِيمَانُ بِضْعٌ وَ سَبْعُونَ اَوْ بِضْعٌ وَ سِتُّونَ شُعْبَةً (*İman yetmiş veya altmış küsur kısımdan ibarettir*)[546] hadîsini Ebû Hüreyre'den sadece Ebû Salih es-Semmân, ondan da sadece Abdullah b. Dînâr rivâyet etmiştir. Dolayısıyla tek kalma, isnadın aslında meydana geldiği için hadîs garîb-i mutlaktır.

عَنْ ابْنِ عُمَرَ اَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ بَيْعِ الْوَلَاءِ وَعَنْ هِبَتِهِ (İbn Ömer'in rivâyetine göre Hz. Peygamber azatlı kölenin velayet hakkının satılmasını ve hibe edilmesini yasaklamıştır),[547] tâbiînden Abdullah b. Dînâr bu hadîsi İbn Ömer'den rivâyetinde tek kalmıştır. Dolayısıyla bu hadîs de ferd-i mutlaktır.

عَنْ اَبِي الدَّرْدَاءِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَا وُضِعَ فِي الْمِيزَانِ اَرْجَحَ مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ (*Mizana güzel ahlaktan daha ağır hiçbir amel konulmamıştır*)[548] hadîsini Halid el-Hazzâ'dan sadece Yezid b. Zurey' rivâyet etmiştir. Dolayısıyla hadîs, Halid el-Hazzâ'ya nisbetle ferd-i nisbîdir.

Hadîs rivâyetinde tek kalma (teferrüd), bir hadîsi sadece bir şehir veya ülke halkının rivâyet etmesiyle de meydana gelir. Bir şehre yerleşmiş olan râvinin yalnız orada rivâyette bulunması sebebiyle ancak o bölgede bilinen ve "Şamlılar'ın hadîsi, Hicazlılar'ın hadîsi" gibi ifadelerle anılan hadîsler ortaya çıkmıştır. Bunlara "efrâdü'l-büldân" da denilir. Değişik ilim merkezlerinde duyulan hadîslerin bu bölgelere göre toplanıp tasnif edilmesiyle meydana gelen hadîs mecmualarına "büldâniyye" adı verilmiştir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) *Efrâdü'l-büldân*'ı bu tür hadîsleri toplamak amacıyla telif ettiği anlaşılmaktadır.

Garîb hadîsler temel hadîs kaynaklarında diğer hadîslerle birlikte yer almaktadır. Bezzâr'ın *el-Müsned*'i ile Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat*'ı bol

544 Garîb ve ferd hadîs hakkında bk. Polat, "Ferd", *DİA*, XII, 368-369; a.mlf, "Garib" *DİA*, XIII, 375.

545 Müslim, "İmâret", 155.

546 Buhârî, "İman", 3; Müslim, "İman", 58.

547 Müslim, "Itk", 16.

548 Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağîr*, I, 199.

miktarda garîb hadîs bulunan kaynaklardır. Ayrıca garîb hadîsleri bir araya toplayan müstakil eserler de telif edilmiştir. Kırk beş sahâbî ile on bir tâbiînin Hz. Peygamber'den tek başlarına rivâyet ettikleri muhtelif konulara dair 114 hadîsi ihtiva eden Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *el-Mefârîd an Resûlillah sallahu aleyhi ve sellem* isimli eseri Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' tarafından 1405/1985 tarihinde yayımlanmıştır.[549]

Hadîs âlimlerine göre bir hadîsin ferd olması onun sahîhliğini belirleyen unsur değildir. Nitekim Buhârî ve Müslim'in eserlerinde 200 kadar ferd ve garîb hadîsin bulunduğu tespit edilmiştir. Bir hadîsin ferd olduğunu söyleyen kimse, onun başka bir tariki ve râvisi bulunmadığını ileri sürmektedir. Ancak ne kadar otorite olursa olsun bir hadîs âliminin ferd olduğunu iddia ettiği bir hadîsin bütün senedlerini bildiği kesin olarak söylenemez. Bu sebeble ferd veya garîb olduğu sanılan bir hadîsin başka isnadlarla nakledilip edilmediği araştırmaya açık bir durumdur. Hadîs usûlünde bu amaçla yapılan araştırmaya *i'tibâr*, araştırma sonucunda hadîsin başka tariklerinin bulunmasına *mütâbaat*, ferd zannedilen hadîsin ferd olmadığını ortaya koyan rivâyete ise *mütâbi'* veya *şâhid* denilmektedir.[550]

3. Bilgi Değeri

Hz. Peygamber döneminde güvenilir olmak şartıyla tek kişinin verdiği habere güvenerek binlerce insanın Müslümanlığı kabul ettiği tarihi bir gerçektir. Buhârî bu dönemde başta ibadetler olmak üzere tek kişinin verdiği haberle her konuda amel edildiğine dair misalleri *el-Câmiu's-sahîh*'inin "Ahbârü'l-âhâd" bölümünde bir araya getirmiştir. Verilen misaller söz konusu dönemde haber-i vâhid ve onunla amel konusunda herhangi bir tartışmanın bulunmadığını göstermektedir. Ancak siyasî ve itikâdî mezheplerin ortaya çıkmasını takiben hadîs uydurma faaliyetinin başlaması ve insanlar arasında güven duygusunun ortadan kalkması sonucu hicrî birinci asrın sonlarına doğru haber-i vâhidlerin dinde delil olup olmayacağı tartışması gündeme gelmiştir.

Bu dönemde Haricîler ve Mu'tezile haber-i vâhidin delil olmayacağını ileri sürmüştür. Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) hüccet olabilecek

549 Garîb hadîsleri bir araya toplayan müstakil eserler için bk. Polat, "Ferd", *DİA*, XII, 369; a.mlf, "Garib" *DİA*, XIII, 375; Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, s. 100.

550 Polat, "Ferd", *DİA*, XII, 369; a. mlf, "Mütâbaat", *DİA*, XXXII, 181.

haberi, "Üzerinde anlaşma, yazıyla iletişim ve ittifak mümkün olmadan ulaşan her haber hüccettir" şeklinde tanımlamış, bu şartları taşımayan haberlerin ise reddedileceğini ifade etmiştir.[551]

Doğru veya yanlış olma ihtimali taşıyan ve mütevâtir seviyesine ulaşmayan mânasında kullanılan haber-i vâhid, Mu'tezile'ye göre kesin bilgi ifade etmemektedir. Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), sübût açısından güvenilir olmadığı gerekçesiyle haber-i vâhide bilgi kaynağı nazarıyla bakılamayacağı görüşündedir. Kelâm âlimlerinin büyük çoğunluğu, haber-i vâhidin zannî bilgi ifade edebileceği, bundan dolayı da onun akâid konularında delil olamayacağı görüşünü benimsemektedir. Zan ile, doğruluk ihtimali galip olsa (ağır bassa) bile yanlış olma ihtimalinin bulunduğu bilgi kastedilmektedir. Buna karşılık hadîs âlimlerinin büyük çoğunluğu, sahîh kabul edilen haber-i vâhidlerin ister akâide, ister fıkha ve ahlâka dair olsun kesin delil kabul edileceğini savunmaktaydılar. Nitekim hadîs âlimlerinin önde gelenlerinden Ahmed b. Hanbel *er-Red ale'z-zenâdıka ve'l-Cehmiyye* isimli eserini sahîh yolla gelen haber-i vâhidleri dikkate almayan Cehmiyye ve Mu'tezile'yi eleştirmek amacıyla yazmıştır. Aynı amaçla *el-Câmiu's-sahîh*'inin "Ahbârü'l-âhâd" bölümünü kaleme alan Buhârî de zikrettiği yirmi iki hadîsle haber-i vâhidin delil olmayacağı görüşünü reddetmeyi amaçlamıştır.[552]

Haber-i vâhidin akaid alanında delil olmaması genellikle, "Haber-i vâhid bilgi oluşturmaz" (haberü'l-vâhid lâ yûcibü'l-ilm) ve "Haber-i vâhid bilgi ifade etmez" (haberü'l-vâhid lâ yüfîdü'l-ilm) kalıplarıyla ifade edilmiştir. Bunun sebebi ise haberin Hz. Peygamber'e ulaşmasının kesin olmamasıdır. İnanç esasları ise zanna dayalı olamaz ve sadece kesin delillerle belirlenebilir.

Akâid alanında haber-i vâhidin delil olmayacağı görüşünde olan âlimlerin büyük çoğunluğu, onun fıkhî-amelî konularda delil olacağı kanaatindedirler. Bu durum "Haber-i vâhid bilgi gerektirmez, zan gerektirir", "Haber-i vâhid bilgi gerektirmez, amel gerektirir" kalıplarıyla ifade edilmiştir.[553]

---

551 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, s. 234.

552 Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşünü savunmak amacıyla Hayyât'ın *er-Red alâ men esbete habere'l-vâhid* isimli eserini kaleme alması, bu konudaki tartışmaların belirli bir süre devam ettiğini göstermektedir. Hayyât hakkında bk. Gölcük, "Hayyât, Ebü'l-Hüseyin", *DİA*, XVII, 104.

553 Haber-i vâhidin bilgi değeri hakkında geniş bilgi için Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönünden Değeri* (Ankara 1988) isimli eseri; Ertürk, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 349-352; Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 352-355; Apaydın, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 355-358.

Yukarıda da zikredildiği üzere İslâm âlimleri, âhâd hadîsleri bilgi değeri açısından farklı kısımlara ayırmışlardır. Meşhûr hadîs de âhâd hadîsler arasında kabul edilmekte ve genelde zan ifade ettiği belirtilmektedir. Ancak meşhûr hadîs bunlar arasında mütevâtirden sonra gelmektedir. Bu sebeple özellikle Hanefî âlimler meşhûr hadîsin mütevâtire yakın olduğu dolayısıyla bilgi değerinin de buna göre arttığı görüşündedirler. Hanefî âlimlerin meşhûru "fî hayyizi't-tevâtür" veya "bimenzileti'l-mütevâtir" şeklindeki açıklamaları, meşhûrun mütevâtire yakın olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre meşhûr, âlimlerin yaygın kabulüne mazhar olmuştur. Bu sebeple Hanefîler meşhûr hadîsin "ilm-i tüma'nîne", "yakîne benzer zan" gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Bununla da, aslının âhâd olması sebebiyle zan ifade ettiğini, daha sonra yaygınlık kazanmasıyla ise hadîsle ilgili tereddüdün ortadan kalktığını kastetmişlerdir. Özetlemek gerekirse meşhûr hadîsin fıkhî konularda Hanefîler tarafından mütevâtir seviyesinde kabul gördüğü söylenebilir. Meşhûr hadîsin neredeyse mütevâtir seviyesine yükseltilmesinin nedeni; sahâbe, tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn nesillerinde yaygın şekilde kabul edilip gereğince amel edilmesidir. Bunun meşhûr hadîsin başlangıçtaki zaafını giderici olduğu düşünülmüştür.[554]

Haber-i vâhidin kesin bilgi değil zan ifade ettiği âlimlerin çoğunun benimsediği bir görüştür. Ancak bilgi değerleri açısından haber-i vâhidlerin hepsi aynı seviyede değildir. Özellikle İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi hadîs usûlü âlimleri bilgi değeri açısından karîne ile desteklenmiş âhâd haberlerin diğerlerinden daha üstün olacağına dikkat çekmişlerdir. Bu âlimlere göre hadîsin Buhârî ve Müslim tarafından müştereken rivâyet edilmesi, tariklerinin çok olması, hadîste otorite âlimler tarafından rivâyet edilmesi, *silsiletü'z-zehep* denilen en sahîh isnadla nakledilmesi, hadîsçilerin sıhhati üzerinde icmâ etmesi onun bilgi değerini artıran karînelerdir. "Karîneli âhâd hadîs" olarak nitelenen bu tür hadîslerin bilgi değeri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.[555] İbnü's-Salâh, özellikle Buhârî ve Müslim tarafından müştereken rivâyet edilen hadîslerin kesin bilgi ifade ettiği görüşündedir. Ona göre bu hadîslerin sıhhatinin kesin olduğuna hükmedilir ve bunlar yakînî ilim ifade ederler.[556] İbn Hacer ise bu özelliğe sahip hadîslerin nazarî ilim ifade ettiğini ve onların, sahîhlerin en sahîhi olduğunu

554 Geniş bilgi için bk. Apaydın, "Meşhur", *DİA*, XXIX, 368-371.

555 "el-Muhtef bi'l-karâin" tabiriyle ifade edilen karîneli âhâd hadisle ilgili geniş bilgi için bk. Hasan, Abdullah Muhammed, *el-Karâin ve eseruhâ fi ilmi'l-hadîs*, Kuveyt 1434/2013, s. 53-110.

556 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 28.

belirtir.[557] Sahîh hadîslerin, hadîs kitapları esas alınarak yapılan derecelendirmesi de aynı anlayışın sonucudur. Buna göre *muttefekun aleyh* diye isimlendirilen Buhârî ve Müslim'in ortaklaşa eserlerine aldıkları hadîsler en sahîh olanlardır. Sonra sırasıyla Buhârî ve Müslim'in tek başlarına eserlerine aldıkları hadîsler gelir. Görüldüğü gibi bu anlayışta hadîslerin bulundukları eserler onların güvenilirliğine karîne olarak kabul edilmektedir. Ancak âlimlerin hadîslerin sıhhatini tespitte genel yaklaşımı, içinde yer aldıkları eser değil, sıhhat şartlarını taşımasıdır.[558] Karîneli hadîslerin kesin bilgi ifade ettiğini ileri sürenler bulunmakla birlikte başta Nevevî olmak üzere diğer âlimler karîneli de olsa haber-i vâhidin zan ifade edeceği görüşündedir.[559] Netice itibariyle âlimlerin çoğuna göre karînelerle desteklenmiş hadîs diğerlerine göre daha fazla güven verse de kesin bilgi ifade etmez. Son dönem hadîs usûlü müelliflerinden Kâsımî'nin belirttiği gibi; hata, yanılma, yalan olma ihtimali bulunduğu sürece Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri de dahil haber-i vâhidin hiçbir çeşidinin kesin bilgi ve ilim ifade edeceği ileri sürülemez.[560]

Haber-i vâhidin bilgi değeri konusunda Şia'da görüş birliği bulunmamaktadır. Nitekim İmâmiyye Şia'sının ilk dönem ahbârî ekolü inanç-amel ayırımı yapmadan haber-i vâhidi delil olarak kullanmıştır. Dinî hükümlerin kesin bilgilere dayanması gerektiğini düşünen Seyyid Murtazâ gibi âlimler ise, güvenilir râvi kanalıyla gelse bile haber-i vâhidin hiçbir şekilde delil olarak kullanılamıyacağını söylemişlerdir. Hatta Seyyid Murtazâ, âhâd haberle amelin yasak olduğuna dair İmâmî ulemâ arasında icmâ bulunduğunu iddia etmektedir. Şeyh Tûsî, güvenilir İmâmî bir râviye dayanması, Peygamber ve İmamlardan gelmesi gibi bazı özellikleri taşıması şartıyla fıkhî hükümlerde haber-i vâhidin delil olarak kullanılabileceği görüşündedir. O, bu konuda Şiî âlimler arasında icmâ bulunduğuna da dikkat çekmektedir. Haber-i vâhidin bilgi değeri hususunda Şiî âlimler arasında ihtilaf bulunmakla birlikte büyük bir kısmının sahîh olduğuna inandıkları haber-i vâhidle amel ettikleri söylenebilir.[561]

557 İbn Hacer, *Nuhbetu'l-fiker şerhi*, s. 29-30.

558 İçinde yer aldıkları eserler esas alınarak sahîh hadîslerin derecelendirilmesi ve bu konudaki genel yaklaşım hakkında bk. Çakan, *Hadîs Usûlü*, s. 125-126.

559 Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 20.

560 Kasımî, *Kavâidü't-tahdis*, s. 153.

561 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadis*, s. 19-24, 55-58, 121-125; Uyar, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, s. 271-276; Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 113-114.

III. SIHHAT AÇISINDAN

Sıhhat kelimesi sözlükte sağlamlık, sıhhat ve sağlık anlamlarına gelmektedir. Hadîs ilminde ise Hz. Peygamber, sahâbe veya tâbiîne nispet edilerek nakledilen bilginin, araştırma sonucunda kaynağına ait olduğunu ifade eden bir terimdir. Mütevâtir olarak nakledilen bilginin, kaynağına ait olduğunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Dolayısıyla hadîs ilminde sıhhat araştırması; mütevâtir dışındaki meşhûr, azîz ve garîb, başka bir ifadeyle âhâd rivâyetlerin kaynağına aidiyetini tespit amacıyla yapılmaktadır.

Hadîslerin sahîh olan ile olmayanını ayırma faaliyetinin hicrî birinci asırdan itibaren başladığını söylemek mümkündür. Nitekim Rebi b. Huseym'in (ö. 65/684) "hadîslerin bir kısmında gün ışığı gibi aydınlık vardır, bununla sahîh olduğunu anlarsın; bazılarında ise gece karanlığı gibi karanlık vardır bu sebeple ondan hoşlanmazsın"[562] sözü ile İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) "hadîsi işitir amel edilecek olanı (sahîhini) alır, geri kalanını terk ederim"[563] açıklaması hicrî birinci asırdan itibaren hadîslerin sahîh olanı ile sahîh olmayanını birbirinden ayırma faaliyetinin devam ettiğini göstermektedir. Bu faaliyet hicrî ikinci asırda da devam etmiş ve hadîsin sıhhatini tespitte kullanılacak metotlar üzerinde durulmuştur. Hadîslerin sıhhat açısından değerlendirilmesi faaliyeti en geniş biçimde üçüncü asırda yapılmıştır. Bu asırda sahîh hadîsler müstakil eserlerde toplanmış, sahîh ve zayıf hadîslerin birlikte toplanması durumunda ise zayıf olanlara işaret edilmiştir.[564]

Yapılan ilmî araştırma sonucunda âhâd hadîslerin kaynağına aidiyetinde zann-ı galip (%85 ve üzerinde) hasıl olmuşsa *sahîh*, bu oran biraz (%70 ile %85 arasına) düşmüşse *hasen*, %50 civarındaysa zayıf ve kaynağına ait olmadığına dair zann-ı galip meydana gelmişse *mevzû* olarak nitelendirilir. Dolayısıyla sıhhat açısından hadîsler *sahîh*, *hasen*, *zayıf* ve *mevzu* olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.

562 Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 564.

563 Fesevî, *a. g. e.*, II, 607.

564 Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 157-158.

A. SAHÎH HADÎS (اَلْحَدِيثُ الصَّحِيحُ)

Aşağıda sahîh hadîs, tespitinde farklı yaklaşımlar ve çeşitleri olmak üzere iki ayrı başlık altında ele alınacaktır.

1. Sahîh Hadîsin Tespitinde Farklı Yaklaşımlar

Başlangıçtan itibaren İslâmî ilimler geleneğinde hadîslerin kaynağına aidiyetini tesbitte farklı yaklaşımlar bulunduğu bilinmektedir. Bunları ehl-i hadîs, ehl-i re'y ve Mu'tezile, Şia, ehl-i zühd ve tasavvuf, oryantalistler ve İslâm modernistlerinin yaklaşımı olmak üzere altı başlık altında incelemek mümkündür.

a. Ehl-i hadîs'in yaklaşımı

Bir hadîsin sahîh olabilmesi için taşıması gereken şartlardan ilk defa İmam Şâfiî söz etmiştir. Onun sahîh tanımında diğer şartlarla birlikte daha çok râvilerin adâlet ve zabt vasfının ön plana çıktığı görülmektedir. Humeydî (ö. 219/834) ise daha çok isnadın muttasıl olmasını ön plana çıkarmıştır. Daha sonra hadîs âlimleri tarafından yapılan sahîh hadîs tanımları onların, ortaya koyduğu şartlar çerçevesinde yapılmıştır.

Sözlükte sıhhatli ve sağlam manalarına gelen sahîh kelimesi, terim olarak *adâlet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadîs*lere denmektedir.

Bu tarife göre bir hadîsin sahîh olabilmesi için aşağıdaki şartların tamamını taşıması gerekmektedir. Bunlar:

1. Râvilerin tamamının adâlet ve zabt sahibi olması.[565]

2. İsnadın muttasıl olması. İsnadın muttasıl olması başından sonuna kadar râvi düşmesi bulunmaması, başka bir ifadeyle her bir râvinin hadîsi bizzat rivâyette bulunduğu şahıstan alması demektir. İsnadın muttasıl olabilmesi için Buhârî, râvinin hocasıyla bizzat görüşmesini (likâ) gerekli görürken İmam Müslim, râvi ile hocasının aynı asırda yaşamış olmalarının (muâsarât) yeterli olacağı görüşündedir.

565 Adâlet ve zabtın anlamları hakkında "Râvinin Vasıfları" kısmına bakılabilir.

3. Sika bir râvinin, kendisinden daha güvenilir râvilere aykırı olarak naklettiği şâz bir hadîs olmaması. Zayıf hadîsler başlığı altında da açıklanacağı üzere böyle bir durumda, daha güvenilir râvinin rivâyeti tercih edilir. Şâz olan diğer rivâyet ise sahîh olma özelliğini kaybetmiş olur.

4. Hadîsin sıhhatini engelleyecek illetin (gizli kusurun) bulunmaması. Zayıf hadîsler başlığı altında da açıklanacağı üzere illet, ancak hadîs ilminde uzman olan âlimlerin fark edebileceği gizli kusur anlamına gelmektedir. Bu kusur tespit edilinceye kadar sahîh olduğu sanılan hadîs, kusurun anlaşılmasından sonra sahîh olma vasfını kaybeder. Bu şekilde illetli olduğu tespit edilen hadîse *muallel* hadîs denir.

Sahîh hadîsin bu özellikleri taşıması gerektiği konusunda hadîs âlimlerinin çoğunluğu görüş birliği içindedirler. Bir hadîs hakkında verilen sahîh hükmü, sıhhat şartlarını taşıdığı anlamına gelmektedir. Bir hadîs için "sahîh değildir" denildiğinde ise onun sıhhat şartlarını taşımadığı ifade edilir. Böylece hadîsin sıhhatiyle ilgili verilen hükmün mütevâtir gibi kesin bilgi belirtmediği kastedilir. Sahîh denilen hadîs, gerçekte sahîh olmayabileceği gibi; "sahîh değildir" hükmü verilen hadîs de gerçekte asılsız olmayabilir. Zira sahîh hükmü verilen hadîsin râvileri güvenilir olsa da yanılma ihtimalleri veya yalan söyleyenin bazen doğru söylemesi, çok hata yapmakla tanınan kimsenin de bazen isabet etmesi mümkündür.[566] Ayrıca hadîslerin sıhhatini tespitte aranan söz konusu şartların belirlenmesi ictihâdî (ferdî araştırmalara dayalı) olduğu için sıhhati üzerinde görüş birliği bulunanlar olduğu gibi ihtilaf edilenler de vardır.

Görüldüğü gibi ehl-i hadîsin sahîh hadîs tanımı isnad merkezlidir. Hadîsin sıhhatini tespitte isnadın öncelikli olarak araştırılmasının gerekliliği son derece önemlidir. Zira Hz. Peygamber'in ibadetler ve ahiret ahvali gibi muhtevasının tespiti beşer üstü olan hadîsleri de bulunmaktadır. Ayrıca sadece muhtevadan hareketle sıhhat tespiti yapıldığı takdirde doğru olduğu kabul edilen her görüşün Hz. Peygamber'e nispet edilmesi söz konusu olabilecektir. Ancak sadece isnad tenkidiyle sıhhat tespitinin yapılmasının yeterli olmayacağı da ilk dönemlerden itibaren ifade edilmiştir. İslâm düşünce geleneğinde hadîslerin sıhhatini tespitte muhtevayı esas almakta öne çıkan ekoller ise ehl-i re'y ve Mu'tezile olmuştur.

566 İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 12-13; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 209-210.

b. Ehl-i re'y ve Mu'tezile'nin yaklaşımı

Hadîsin sahîh olabilmesi için söz konusu özellikleri yeterli görmeyen âlimler de bulunmaktadır. Nitekim Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), hadîslerin sıhhatini tespitte ihtiyatlı davranmakta ve râvilerinin güvenilirliğiyle yetinmeyerek onu Kur'ân'a arzetmekteydi. Bir talebesinin Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar güvenilir râviler yoluyla nakledilen bir hadîsi kabul etmemesi durumunda râvilerin de kendisini Hz. Peygamber'in hadîsini tekzip etmekle suçlayacaklarını hatırlatması üzerine Ebû Hanîfe şöyle demiştir: Tekzip etmek ancak "Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum" diyen kimsenin yalanlamasıdır. Bir kimse "Ben Hz. Peygamber'in söylediği her şeye îman ederim, fakat o kötülük yapılmasını söylemedi, Kur'ân'a da muhalefet etmedi" derse, bu söz o kimsenin Hz. Peygamber'i ve Kur'ân-ı Kerîm'i tasdik etmesi; Allah'ın Resûlünü, Kur'ân'a muhalefetten tenzih etmesidir. Eğer Hz. Peygamber, Kur'ân'a muhalefet etse ve Allah için hak olmayan şeyleri kendiliğinden uydursaydı Allah onun kudret ve kuvvetini alır, kalp damarını koparırdı. Nitekim bu husus Kur'ân'da şöyle belirtilir: "*Eğer peygamber söylemediklerimizi bize karşı kendiliğinden uydurmuş olsaydı, elbette onu kuvvetle yakalar, sonra da kalp damarını koparıverirdik. Sizin hiçbiriniz de buna mâni olamazdı.*"[567] Allah'ın Peygamber'i, Allah'ın kitabına muhalefet etmez, Allah'ın kitabına muhalefet eden kimse de Allah'ın peygamberi olamaz. Onların rivâyet ettikleri bu haber Kur'ân'a muhaliftir. Şu halde Kur'ân'ı Kerîm'in hilâfına Hz. Peygamber'den hadîs nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Resûlullah'ı reddetmek veya tekzip etmek demek değildir. Bilakis Hz. Peygamber adına bâtılı rivâyet eden kimseyi reddetmek demektir. İtham Hz. Peygamber'e değil, nakleden kimseye râcidir.[568]

Onun önde gelen öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) da "Rivâyetler çoğaldıkça; bilinmeyen, fıkıh ehlinin bilmediği, Kitaba ve Sünnet'e uygun olmayan rivâyetler ortaya çıkar. Şâz hadîslerden sakın, hadîsçilerin ve fakihlerin bildikleri ile Kitap ve Sünnet'e uygun olanları al, diğerlerini buna göre değerlendir. Çünkü Kur'ân'a aykırı olan, Hz. Peygamber'den rivâyet edilmiş dahi olsa ondan değildir"[569] demiştir. Böylece başta İmam Ebû Hanîfe olmak üzere ehl-i re'y;

567 el-Hâkka 69/44-47.

568 Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 24-25.

569 Ebû Yûsuf, *er-Red*, s. 24-25.

hadîsleri kabul, başka bir ifadeyle sıhhatini tespit etmek için Kur'ân'a arz metodunu gerekli görmekteydi.

Bunun dışında ehl-i re'ye göre rivâyet edilen haber-i vâhid, dinin temel kaynaklarından elde edilen usuller ile meşhûr sünnete aykırı ve râvi rivâyet ettiği habere muhalefet etmekte ise veya umûmü'l-belvâ bir konuda ise reddedilmelidir.[570] Hanefîler rivâyetin sözü edilen şekildeki muhalefetini, *mânevî inkıtâ* (anlam kopukluğu) olarak isimlendirmektedirler.[571]

Mu'tezile de haber-i vâhidin sıhhatinin hem isnad hem de metin tenkidi ile belirleneceği kanaatindedir. Hadîsin sahîh olabilmesi için isnadının güvenilir olması gerekmektedir. Güvenilir isnadın temel şartı ise; isnadın, büyük günah işlemeyen ve şahsiyetini zedeleyen davranışlardan uzak duran zabt sahibi râvilerden meydana gelmesidir.[572] Ancak Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, haber-i vâhidin delil olabilmesi için her nesilden en az dört râvi tarafından rivâyet edilmesini şart koşmuştur.

Mu'tezile, hadîsin sıhhatini tesbitte isnadın güvenilir olmasını gerekli görmekle birlikte öncelikle ve çoğunlukla muhteva tenkidine önem vermektedir. Hatta bu konudaki düşüncelerini desteklemesi sebebiyle hadîsçilerin sahîh kabul etmedikleri, "*Benden size muhtelif hadîsler gelecektir. Allah'ın Kitabına ve sünnetime uygun olanlar benden gelmiş demektir. Bunlara aykırı olanlar ise benden değildir*" rivâyetini delil olarak zikretmişlerdir.[573] Mu'tezile âlimleri, hadîslerin isnadından çok metnine önem vermiş ve hadîsin sahîh olması için muhteva tenkidine daha fazla ehemmiyet vermişlerdir.[574] Mu'tezilî âlim Ebü'l-Hüseyin el-Basrî akla aykırı haberin kabul edilemiyeceğini ifade etmiş,[575] Kâdî Abdülcebbâr akla aykırı haberin reddedileceğini ancak akla uygun rivâyetlerin Hz. Peygamber'e ait olduğunun söylenebileceğini belirtmiştir.[576] Mu'tezile âlimleri, hadîsin sahîh kabul edilebilmesi için muhtevasının Kur'ân'a, mütevâtir sünnete, icmâya, sahâbe

570 Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadîs Anlayışı*, s. 171-172.

571 Mânevî inkıtâ hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Aydın, *İbnü's-Saatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007).

572 Ebü'l-Huseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 608.

573 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-i'tizâl*, s. 193-194.

574 Câhiz, *Resâil*, I, 287.

575 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *a. g. e.*, II, 549.

576 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *a. g. e.*, II, 549; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, s. 770.

uygulamasına, akla aykırı olmaması, tarihi bilgi-tecrübe ve diğer rivâyetlerle çelişmemesi,[577] geneli ilgilendiren (umûmü'l-belvâ) konularda bulunmaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.[578]

Görüldüğü gibi genellikle hadîsçiler hadîsin sıhhatinde maddî inkıtâ olmamasına, Hanefîler ile Mu'tezile ise manevî inkıtâ olmamasına daha fazla önem vermişlerdir.

c. Şia'nın yaklaşımı

Âhâd hadîsleri *sahîh*, *hasen*, *müvessak* ve *zayıf* olmak üzere dört kısma ayran[579] Şia'ya göre *sahîh* hadîs, *İmâmiyye'den âdil bir râvinin her tabakada kendisi gibi âdil ve İmâmiyye'den olan bir râviden alarak muttasıl bir senedle*[580] *mâsum olan Hz. Peygamber ve imamlardan naklettiği haberdir. Hasen* hadîs, muttasıl bir isnadla övülmüş imamlar vasıtasıyla masum imama ulaşan haberdir. Başka bir ifade ile tamamı veya bir kısmı tevsîk edilmese de, isnadı haklarında övgü bulunan İmâmî râvilerin oluşturduğu hadistir. *Müvessak/Kavî* hadîs, *akidesi bozuk olmakla beraber nakil hususunda güvenilir olduğu Şiîler tarafından kabul edilen diğer bir ifadeyle Şiî olmayan Müslümanların rivâyet ettiği hadîstir.*[581] Müvessak hadîs, *haber-i kavî* olarak da isimlendirilir.

İsnadında son derece zayıf râvilerin bulunduğu haberleri sahîh olarak kabul eden Şia, isnadında İmâmiyyeden râvi bulunmayan hadîsleri, sahâbe ve tâbiîne ait bilgileri sahîh olarak kabul etmez. Sadece masum imamlar vasıtasıyla gelen hadîs ve fetvaları sahîh olarak kabul eder. Şia'ya göre; söz konusu şartları taşıyan sahîh, hasen, müvessak/kavî hadîslerle amel gereklidir. Bu üç tür hadis delil olarak kullanılır. Zayıf hadis ise delil değildir. Ancak zayıf hadisle amel edildiği meşhur olmuşsa delil olur ve makbul adını alır.[582]

577 Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadîs Anlayışı*, s. 116.

578 Hansu, *Mu'tezile ve Hadîs*, s. 134-137.

579 Şia'ya göre sıhhat açısından hadislerin dörtlü taksimi hakkında geniş bilgi için bk. Kuzudişli, *Şia'da Hadis Rivâyeti ve İsnad*, s. 369-379.

580 Şia'ya göre isnadda aranan ittisal şartı müelliflerden mâsum imama kadar olan kısımla ilgilidir. İsnâdın mâsum imamlardan Hz. Peygamber'e kadar olan kısmı ise muttasıl kabul edilmektedir. Topgül, *Erken Dönem Şii Ricâl İlmi*, s. 206-207.

581 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadîs*, s. 24; Reşâdî, *Hadîs Elmi*, s. 33, 34, 37; Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s.105-108; Kuzudişli, *Şia'da Hadis Rivâyeti ve İsnad*, s. 379-387.

582 Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 108-109; İzmirli, *Hadîs Tarihi*, s. 225-226, 230.

d. Ehl-i zühd ve tasavvufun yaklaşımı

Ehl-i tasavvuf hicrî üçüncü asırdan itibaren, kalbi arındırarak kendilerinden başkasının anlayamayacağı gaybî mânâları keşfedebileceklerini ve tasavvufun sırlar ilmi olduğunu iddia etmişlerdi. Keşf, müşâhede, rüya ve ilham yoluyla elde ettikleri ve ma'rifet olarak isimlendirdikleri bilginin, akıl-nakil ve öğrenme vasıtalarıyla elde edilen ilimden üstün olduğunu düşünmekteydiler.[583] Bu anlayış, onları akıl ve nakil ile elde edilen bilgiden çok kendi yöntemleri olan keşf ve benzeri yollarla bilgi edinmeye yönlendirmiş ve söz konusu yollarla elde edilen bilginin, nakille elde edilen bilgilerin sıhhatini belirlemede de ölçü olarak kabul etmeye sevk etmiştir. Dolayısıyla onlar bir taraftan hadîsleri keşf, ilham ve rüya yoluyla doğrudan Hz. Peygamber'den alabileceklerini diğer taraftan nakille gelen rivâyetlerin Resûl-i Ekrem'e aidiyetini aynı şekilde tespit edebileceklerini iddia etmekteydiler. Nitekim önde gelen tasavvuf âlimlerinden olan Ebû Talib el-Mekkî (ö. 386/996) ehl-i tasavvufun hadîsin sıhhatini belirlemede kendilerine özel ölçüleri bulunduğunu ve onun hadîs âlimlerinin esaslarından daha iyi olduğunu belirtir. Ebû Talib el-Mekkî, Sülemî (ö. 412/1021), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/140), Şa'rânî (ö. 973/1565) gibi tasavvuf âlimlerinin, hadîslerin sıhhatini rüya ve keşif yoluyla tespit ettiklerine dair misaller de bulunmaktadır.[584]

Ehl-i tasavvufun gerek hadîsleri söz konusu yollarla doğrudan Hz. Peygamber'den almaları gerekse sıhhat tespiti konusundaki zikredilen yaklaşımları, subjektif ve ispatlanması mümkün olmadığı gerekçesiyle diğer âlimler tarafından kabul görmemiştir.[585]

e. Oryantalistlerin yaklaşımı

İstisnaları bulunmakla birlikte oryantalistlerin, genelde hadîslerin Müslümanlar arasındaki ihtilafların sonucunda ikinci ve üçüncü asırlarda ortaya çıktığı görüşünü benimsedikleri söylenebilir. Onlara göre hadîslerin bir kısmı Tevrat'tan, İncil'den ve eski hurafelerden derlenmiştir. Buna göre onlar, geliştirdikleri metotlarla hadîslerin kimler tarafından ne zaman ortaya çıktığını tespit etmeyi amaçlamaktadırlar.

---

583 Tasavvufun dönemleri ve bilgi kaynağı olarak keşfi tercih etmeleri hakkında bk. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadîs*, s. 32-37.

584 Bk. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadîslerdeki Dayanakları*, s. 40-49; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadîs*, s. 70-74.

585 Uysal, *a.g.e.*, s. 74-78.

Burada öncelikle oryantalistlerin isnad hakkındaki görüşleri zikredilecek sonra da hadîslerin tarihlendirilmesinde isnad ve metinden hareketle takip ettikleri yöntemlere işaret edilecektir. Oryantalistler isnadla ilgili Müslüman âlimlerin görüşlerini paylaşmazlar. Onlar isnadların hadîslere sonradan ilave edildiği görüşündedirler. Nitekim Leone Caetani (ö. 1935) isnadların ikinci asrın sonları ile üçüncü asırda hadîslerin başına eklendiğini,[586] Joseph Schacht (ö. 1969) ise isnadlarm keyfî olarak oluşturulduğunu[587] iddia etmiştir. Hadîslerin tarihlendirilmesinde[588] ilk defa Schacht tarafından kullanılan ve Juynboll tarafından geliştirilen "müşterek râvi: common link" kavramı da oryantalistlerin isnadla ilgili görüşlerini ortaya koyması açısından önemlidir. Zira "müşterek râvi" isnadın kendisiyle ilk defa kollara ayrıldığı, dolayısıyla hadîsin ilk defa ortaya çıktığı kimsedir. Çoğunlukla müşterek râvi Hz. Peygamber'den sonraki üçüncü, dördüncü veya beşinci kişidir. Bu durumda müşterek râvi genellikle sıgâr-ı tâbiîn veya tebeu't-tâbiîn neslindendir.[589] Genellikle isnadlar, müşterek râviden önce tek râvili bir rivâyet zincirine sahiptir. Onlara göre müşterek râviden Hz. Peygamber'e doğru giden bu kısım uydurmadır.[590] İsnadlarm sadece güvenilir râvilerden meydana gelmemesi, oryantalistlerin isnadların sonradan uydurulduğu iddialarının kasıtlı yaklaşımdan kaynaklandığını göstermektedir. Zira isnadlar belirli amaçlar doğrultusunda keyfî olarak sonradan oluşturulsaydı, zayıf ve metrûk râviler yerine güvenilir râvilerden meydana gelirdi.[591]

Oryantalistler hadîslerin Hz. Peygamber'e sonradan nispet edildiği görüşünü ileri sürmektedir. Dolayısıyla onlara göre yapılması gereken, rivâyetlerin ilk defa ne zaman ve kim tarafından ortaya atıldığını tespit etmektir. Bu faaliyeti ise "Hadîslerin Tarihlendirilmesi: Dating of traditions" olarak ifade etmektedirler. Oryantalistler hadîslerin tarihlendirilmesi için *isnaddan veya metinden hareketle* ve *ilk defa geçtiği kaynağa göre* olmak üzere farklı yöntemler kullanmaktadır.

586 Caetani, *İslâm Tarihi*, I, 86-89.

587 Schacht, *Origins*, s. 4-5.

588 Tarihlendirme, hadîsler ile ilgili oryantalistler tarafından kullanılan bir terimdir. Hadîslerin ilk defa kim tarafından, ne zaman ortaya atıldığını tespit etmek anlamına gelmektedir.

589 Kızıl, *Oryantalistlerin Hadîslerin Menşeini Tespite Yönelik Yöntemleri*, s. 23, 26, 27.

590 Joseph Schacht, G.H.A. Juynboll, Harald Motzki gibi oryantalistlerin isnad hakkındaki yaklaşımları için Salih Özer tarafından derlenen *İsnad Analiz Yöntemleri* adlı esere bakılabilir.

591 Oryantalistler tarafından ileri sürülen, isnadların uydurulduğu iddiasının yanlışlığı hakkında bk. Polat, *Hadîs Araştırmaları*, s. 34-36.

Yukarıda ifade edildiği gibi Schacht ve Juynboll, isnaddan hareketle tarihlendirme yöntemini geliştirmişlerdir. Bu yönteme göre hadîsi ilk defa ortaya çıkaran genellikle sıgâr-ı tâbiîn veya tebeu't-tâbiîn neslinden "müşterek râvi: common link" diye isimlendirilen kimselerdir.[592] Dolayısıyla onlara göre hadîsler bu iki nesil tarafından ortaya atılmış ardından Hz. Peygamber'e nispet edilmiştir.

Metne dayalı tarihlendirmeyi esas alanların başında Goldziher (ö. 1921) gelmektedir. Hadîsleri, metinlerinden hareketle tarihlendirmede metinlerin içerikleri esas alınmaktadır. Buna göre hadîslerin büyük kısmı İslâm'ın ilk iki asrında meydana gelen dinî, tarihi ve sosyal gelişmelerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Goldziher; hadîslerin tarihlendirilmesinde özellikle Emevîler ile onların dışladığı âlimler, Emevîler ile Hz. Ali taraftarları, Emevîler ile Abbâsîler, Abbâsîler ile Hz. Ali taraftarları ve ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki mücadelelerin izlerini takip etmiştir. Ona göre *destekleyen hadîsler* bir grup *eleştiren hadîsler* ise karşı grup tarafından ortaya atılmıştır.[593]

Hadîsleri ilk geçtiği kaynağı esas alarak tarihlendirme yaygın olmasa da kullanılan metotlarından biridir. Schacht ve Juynboll tarafından kullanılan bu yönteme göre, bir hadîsin ilk geçtiği kaynak onun daha önce bulunmadığını göstermektedir.[594]

Oryantalistlerin bu çalışmalarından bazıları gerek batıda gerekse İslâm dünyasında tenkit edilip tartışılmıştır. Muhammed Mustafa el-A'zamî[595] Schacht'ı, Harald Motzki de Juynboll'u eleştirenlerin başında gelmektedir.[596] Goldziher, Schacht ve Juynboll'un hadisle ilgili temel yaklaşımları ve eleştirisi konusunda *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* isimli eserimiz de 2016 yılında yayımlanmıştır.

592 Kızıl, *Oryantalistlerin Hadîslerin Menşeini Tespite Yönelik Yöntemleri*, s. 23, 26, 27.

593 Kızıl, *a.g.e.*, s. 44, 46.

594 Kızıl, *a.g.e.*, s. 69-71.

595 A'zamî, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* isimli eserini bu amaçla kaleme almıştır. Eser Mustafa Ertürk tarafından *İslâm Fıkhı ve Sünnet* (İstanbul 1996) ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir.

596 Motzki'nin eleştirileri Bülent Uçar tarafından, *Batıda Hadîs Çalışmalarının Seyri* (İstanbul 2006) ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir.

f. İslâm modernistlerinin yaklaşımı

Siyasî karışıklıklardan haber veren, gelecekle ilgili spesifik bilgiler ihtiva eden, mezheplerin görüşlerine uygun olan hadîslerin sahîhliğine şüpheyle yaklaşan[597] İslâm modernistlerine göre, hadîs âlimleri isnadla ilgili her türlü çalışmayı yapmışlardır. Ancak hadîsin sahîh veya mevzû olduğu sadece isnad tenkidiyle anlaşılmaz. İslâm modernistlerine göre, bugün yapılması gereken ise, hadîslerin metinleri üzerinde araştırma yapmaktır.[598]

İslâm modernistlerine göre bir hadîs metni Kur'ân'a, tecrübeye, tarihi gerçeklere aykırı bilgiler ihtiva ediyorsa, bilinmesi gereken dinî bir emir ifade etmesine rağman herkes tarafından kabul edilmemişse, meydana gelişi binlerce insan tarafından görülmesi gerektiği halde sadece bir kişi tarafından nakledilmişse, işlenen fiillere karşı son derece orantısız ceza ve mükafatlar vaad ediyorsa,[599] akla zıt, nakle muhalifse ve İslâm'ın temel esasları ile çelişirse onun uydurma olduğuna karar verilir.[600]

Görüldüğü gibi İslâm modernistleri, hadîslerin sıhhatini tespitte hadîs âlimlerinin isnad tenkidini esas aldıklarını ancak bunun yeterli olmadığını ve zikrettikleri ölçüler dikkate alınarak hadislerin metin tenkitlerinin de yapılması gerektiği görüşündedirler.

Sonuç itibariyle sahîh olması için taşıması gereken özelliklerdeki sözü edilen farklılıklar sebebiyle, bir hadîs hakkında verilen sıhhat hükümleri de farklı olabilmektedir. Ayrıca bir hadîsin söz konusu özellikleri taşıyıp taşımadığı hususunda da farklı değerlendirmeler ortaya çıkabilmektedir. Bu iki sebep sonucunda da bir hadîs; bazı âlimlere göre sahîh, diğerlerine göre ise sahîh olmayabilir. Bu noktada hadîsin sıhhat tespitinin ictihadî olduğu unutulmamalıdır.

2. Çeşitleri

Sahîh hadîsler, tanımında zikredilen sıhhat şartlarını 'bizzat (lizâtihî)' veya 'dolaylı (li gayrihî)' olarak taşımalarına başka bir ifadeyle en üst seviyede taşıyıp taşımamalarına göre iki kısma ayrılmaktadır.

597 Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji*, s. 59, 70, 72, 82-83.

598 Bigi, *Kitâbü's-sünne*, s. 26, 114; Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadîs Tartışmaları*, s. 101.

599 Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadîs Tartışmaları*, s. 94-95, 102,104.

600 Bigi, a.g.e., s. 114.

a. Sahîh li zâtihî (اَلصَّحِيحُ لِذَاتِهِ)

Yukarıda zikredilen sahîh hadîste bulunması gereken özelliklerden; muttasıl olması, şâz ve illetli olmaması hadîsin sahîh olmasını sağlayan ancak sıhhat seviyesini eksilten veya artıran şartlar değildir. Zira hadîste şâz ve illet söz konusu ise veya isnad muttasıl değilse hadîs sahîh olamaz. Ancak râvi ile ilgili olan adâlet ve zabt şartları her râvide aynı seviyede bulunmamaktadır. Bir hadîsin sıhhati, râvilerinin adâlet ve zabt sıfatlarındaki derecesine göre gerçekleşir ve diğer üç şartla birlikte az veya çok sahîh olur. Bir hadîs, râvileri adâlet ve zabt sıfatları açısından en üstün derecede ise diğer üç şartla birlikte *sahîh li zâtihî* olur. Bu hadîs sahîh hadîsin şartlarını bizzat taşımakta ayrıca bir destekleyiciye ihtiyacı bulunmamaktadır. Buhârî ve Müslim'in eserlerinde *sahîh li zâtihî*'ye birçok misal bulmak mümkündür.

Ebû Hüreyre'nin rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs *sahîh li zatihî*'ye misal olarak verilebilir.

حدثني حرملة بن يحي انبانا ابن وهب قال اخبرني يونس عن ابن شهاب عن ابي سلمة بن عبد الرحمن عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَلَا يُؤْذِ جَارَهُ وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا اَوْ لِيَصْمُتْ

Harmele b. Yahya > İbn Vehb > Yunus > İbn Şihâb > Ebû Seleme b. Abdurrahman > Ebû Hüreyre isnadıyla rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber, *Allah'a ve ahiret gününe inanan komşusuna eziyet etmesin. Allah'a ve ahiret gününe inanan müsafirine ikram etsin. Allah'a ve ahiret gününe inanan ya hayır söylesin ya da sussun* buyurmuştur.[601]

Bu hadîsin bütün râvileri adâlet ve zabt sahibidirler. Hadîsin isnadı muttasıldır. Hadîs şâz ve muallel de değildir. Dolayısıyla hadîs sahîh hadîsin şartlarını taşıdığı için *sahîh li zatihi*dir.

b. Sahîh li gayrihî (اَلصَّحِيحُ لِغَيْرِهِ)

Diğer şartlarını taşımakla birlikte râvilerinden birinin veya birkaçının zabt açısmdan en üst derecede olmayan ve bazı kusurları bulunan hadîs sahîh olma özelliğini kaybeder ve *hasen* olarak nitelendirilir. Râvisinin zabtındaki kusur

601 Müslim, "İman" 75.

sebebiyle *hasen* olarak nitelenen bir hadîs, başka bir sahîh isnadla desteklenmesi durumunda *sahîh li gayrihî* seviyesine yükselmiş olur. Zira bu ikinci isnadla birinci isnaddaki râvinin zabtındaki kusur telâfi edilmiştir. Bu durumda hadîsin *sahîh li gayrihî* olması, aslında hasen seviyesinde iken başka bir isnadla kuvvetlenmesi sebebiyledir. Böyle bir hadîs, sıhhat bakımından bizzat kendisi sahîh olan hadîs seviyesinde değildir.

Ebû Hüreyre'nin rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs *sahîh li gayrihî*'ye misal olarak verilebilir.

حدثني ابو كريب حدثنا عبدة بن سليمان عن محمد بن عمرو عن ابي سلمة عن ابي هريرة قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم لَوْلَا اَنْ اَشُقَّ عَلَى اُمَّتِى لَاَمَرْتُهُمْ بِالسِّوَاكِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ

Ebû Kureyb > Abde b. Süleyman > Muhammed b. Amr > Ebû Seleme > Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, *Ümmetime sıkıntı vereceğini bilmesem her namaz vakti misvak kullanmalarını emrederdim*[602] buyurmuştur.

Bu hadîsin isnadında bulunan Muhammed b. Amr (ö. 145/762) bazı rivâyetlerinde yaptığı hataları sebebiyle hafızasının zayıflığı ile eleştirilmiştir. Bu sebeple hadîs *hasen*dir. Ancak hadîs başka isnadlarla da rivâyet edilmiştir.[603] Bu isnadlar Muhammed b. Amr'ın hafızasının zayıflığını telâfi etmiş ve hadîs *hasen* olmaktan çıkarak *sahîh li gayrihî* seviyesine yükselmiştir.

Yukarıda da zikredildiği üzere, hadîslerin sıhhat açısından değerlendirilmesi faaliyeti en geniş biçimde üçüncü asırda yapılmıştır. Bu asırda sahîh hadîsler müstakil eserlerde toplanmaya başlanmıştır. Sadece sahîh hadîsleri toplamayı amaç edinen eserlerin en tanınmışları Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh* isimli kitaplarıdır. İmam Malik'in (ö. 179/975) *el-Muvatta*'ı, İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*leri de sahîh hadîsin önemli kaynaklarıdır. Bu eserlerin müellifleri sahîh hadîsleri toplamayı amaçlamaktadır. Ancak daha önce de işaret edildiği gibi bu, söz konusu eserlerdeki hadîslerin tamamının sahîh olduğu anlamına gelmemektedir. Zira âlimlerin hadîslerin sıhhatini tespitteki genel yaklaşımı; hadîslerin içinde yer aldıkları eser/eserler değil, sıhhat şartlarını taşımasıdır.

602 Tirmizî, "Tahâret", 18.

603 Buhârî, "Cuma", 8; Müslim, "Tahâret", 42.

Kütüb-i erbaa diye tanınan dört eser ise Şia'nın sahîh hadîs kaynakları olarak kabul edilmektedir. *Kütüb-i erbaa* ile kastedilen ise, Kuleynî'nin (ö. 329/940) *el-Kâfî fî ilmi'd-dîn*'i, Şeyh Sadûk diye tanınan İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*'i, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ı ve *el-İstibsâr*'ı olmak üzere Şia'nın temel hadîs kaynakları olarak kabul edilen dört eserdir. Ahbârî ekolüne[604] mensup Şiî âlimler, *kütüb-i erbaa*'daki hadîslerin tamamının sahîh olduğu görüşündedirler. Usûlî ekole[605] mensup Şiî âlimler ise söz konusu eserlerde yer alan rivâyetler arasında ihtilafların ve isnadlarında hadîs uydurmakla şöhret kazanmış şahısların varlığı sebebiyle sahîh olmayan hadîslerin bulunduğunu, kitapları derleyen müelliflerin eserlerinin mukaddimelerinde de bunun açıklandığını söylemişlerdir.[606]

B. HASEN HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْحَسَنُ)

1. Tanımı

Hüsn kökünden türeyen *hasen*, iyi ve güzel anlamına gelmektedir. Hadîs terimi olarak hasen hadîsin farklı tarifleri yapılmıştır.[607] Genel kabul gören tarife göre *hasen*, "sahîh hadîsin şartlarını taşımakla beraber sahîh hadîs râvisine nispetle râvilerinden biri veya birkaçının zabtı, daha az olan hadîs" anlamında kullanılmaktadır.[608]

Hasen, hicrî üçüncü asırda Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim er-Râzî ve Fesevî tarafından terim anlamıyla kullanılmıştır. Ancak bu tabiri en çok kullanan ve ilk defa tarifini yapan Tirmizî olmuştur.[609]

604 Ahbârî ekolü, İsnâaşeriyye Şiiliği'nde dinî bilginin kaynağı olarak imamların haberlerine dayanan, akla ve ictihâda karşı olan ekoldür. Uyar, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, s. 64-65

605 Usûlî ekol, İsnâaşeriyye Şiiliği'nde fıkıh ve kelâmda aklı esas alıp bundan geniş ölçüde istifade eden ekoldür. Uyar, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, s. 64-65

606 Üzüm, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, XXVII, 5-6; Geniş bilgi için bk. Uyar, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, s. 263-268.

607 Hasen hadîsin farklı tanımları için bk. Uğur, "Hasen", *DİA*, XVI, 374-375.

608 Şia'nın hasen hadis tanımı "Sahih Hadisin Tespitinde Şia'nın Yaklaşımı" başlığı altında verilmiştir.

609 Hasen hadîsin üçüncü asırdaki kullanımı ve Tirmizî'nin tanımı hakkında bk. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 159-160.

2. Çeşitleri

Hasen hadîsler sözü edilen şartları bizzat veya dolaylı olarak taşımalarına göre iki kısma ayrılmaktadır.

a. Hasen li zâtihî (اَلْحَسَنُ لِذَاتِهِ)

Zabtı açısından hasen hadîs râvisi, sahîh hadîs râvilerinden daha aşağı derecededir. Ancak hasen hadîs râvisindeki zabt kusuru zayıf râviler seviyesinde değildir. Bu sebeple hasen hadîsin râvisinde bulunan zabtla ilgili kusur başka isnadlarla rivâyet edilerek giderilememişse hadîs *hasen li zatihi* olarak nitelendirilir. Aslında *hasen li zatihi* sahîh hadîsin en alt derecesidir. Dolayısıyla hasen hadîsin râvisinde bulunan bu eksiklik başka isnadlarla rivâyet edilmesiyle giderilirse, hadîs *sahîh li gayrihi* seviyesine yükselir.

Amir b. Rabia'nın rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs *hasen li zatihi*'ye misal olarak verilebilir.

حدثني محمد بن بشار حدثنا يحي بن سعيد وعبدالرحمن بن مهدي و محمد بن جعفر قالوا حدثنا شعبة عن عاصم بن عبيدالله قال سمعت عبدالله بن عامر بن ربيعة عن ابيه قال اَنَّ إِمْرَأَةً مِنْ بَنِى فَزَارَةَ تَزَوَّجَتْ عَلَى نَعْلَيْنِ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَرَضِيتِ مِنْ نَفْسِكِ وَمَا لَكِ بِنَعْلَيْنِ قَالَتْ نَعَمْ قَالَ فَأَجَازَهُ

Muhammed b. Beşşar > Yahya b. Saîd, Abdurrahman b. Mehdî ve Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Asım b. Ubeydullah > Abdullah b. Âmir b. Rebîa > Babası isnadıyla rivâyet edildiğine göre Fezâre oğullarından bir kadın bir çift ayakkabı karşılığında birisiyle evlenmek istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona, *mehir olarak bir çift ayakkabı karşılığında evlenmeye razı mısın*? diye sordu. Kadının "evet" cevabını vermesi üzerine Resûlullah (s.a.) evlenmesine izin verdi.[610]

Bu hadîsin râvilerinden Asım b. Ubeydullah'ın zabtı açısından zayıf olduğu tespit edilmiştir. Ancak Tirmizî hadîsin başka isnadlarla da rivâyet edildiğini dikkate alarak onu *hasen* olarak nitelemiştir.

b. Hasen li gayrihî (اَلْحَسَنُ لِغَيْرِهِ)

Râvisinin zabtının güçlü olmaması sebebiyle zayıf olan bir hadîs, başka isnadlarla desteklenmesiyle *hasen* seviyesine çıkar. Takviye eden isnadlarla hasen

610 Tirmizî, "Nikah", 22.

seviyesine çıktığı için bu hadîs *hasen li gayrihî* olarak isimlendirilir. Sadece râvisinin zabtı güçlü olmayan hadîsler, başka isnadlarla rivâyet edilmek suretiyle *hasen li gayrihî* seviyesine yükselebilir. Râvisi yalancı olan, yalanla itham edilen, zabtı çok zayıf olan, şâz ve illetli ve benzeri sebeplerle zayıf olan hadîsler başka isnadlarla rivâyet edilmekle hasen seviyesine yükselmez.

İbn Ömer'in rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs *hasen li gayrihî*'ye misal olarak verilebilir.

حدثنا علي بن حجر حدثنا حفص بن غياث عن ابن ابي ليلي عن عطية ونافع عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الظُّهْرَ فِي السَّفَرِ رَكْعَتَيْنِ وَ بَعْدَهَا رَكْعَتَيْنِ

Ali b. Hucr > Hafs b. Gıyâs > İbn Ebî Leylâ > Atıyye ve Nafi' isnadıyla rivayet edildiğine göre İbn Ömer, "Hz. Peygamber'le birlikte yolculuktayken öğle namazının farzını iki rekât olarak kıldım. Daha sonra iki rekât da (sünnet) kıldım." demiştir.[611] Bu hadîsin isnadında bulunan İbn Ebî Leylâ zabtı açısından eleştirilmiş ve zayıf olduğu söylenmiştir. Bu sebeple hadîs zayıftır. Ancak Tirmizî aynı hadîsi başka bir isnadla daha rivâyet ederek *hasen* olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla hadîs Tirmizî'nin onu başka bir isnadla rivâyet etmesi sebebiyle hasen seviyesine yükselmiş ve *hasen li gayrihî* olmuştur.

Hicrî üçüncü asırda hasen tabiri, başta Tirmizî olmak üzere bazı muhaddisler tarafından diğer bir takım terimlerle birlikte kullanılmıştır. Bunlar *hasen-sahîh*, *hasen-ceyyid*, *hasen-garîb*, *hasen-sahîh-garîb*, *sahîh-garîb* olmak üzere beş kısımdır.

Hasen-sahîh, hadîs sahîh ve iyi bir hadîstir; hadîs biri sahîh diğeri hasen iki isnadla rivâyet edilmiştir; rivâyete ehliyetleri açısından râvilerinin bir kısmı hasen hadîs, bir kısmı ise sahîh hadîs râvileri seviyesindedir şeklinde farklı anlamlarda kullanıldığı ifade edilmiştir. Bunlar arasında, "hadîs iki isnadla rivâyet edilmiş olup birine göre sahîh, diğerine göre hasen seviyesindedir" tarifi daha isabetlidir. *Hasen-ceyyid* terimi de hasen-sahîh anlamındadır.

Hasen-garîb, tek isnadla rivâyet edilmiş ve hasen seviyesine ulaşmış hadîs demektir. Buna göre söz konusu hadîs hasen li zâtihîdir; onun hasen olabilmesi için başka isnadlardan rivâyetine ihtiyaç kalmamıştır.

611 Tirmizî, "Salât", 393.

Hasen-sahîh-garîb, birkaç isnadla rivâyet edilmiş olup sıhhat şartını taşıyan ve tariklerinden birinin garîb olduğu hadîstir. Buna göre hadîs birkaç isnaddan rivâyet edilmesiyle hasen, sıhhat şartını taşımasıyla sahîh, isnadlarından birinin garîb olması sebebiyle garîb diye nitelendirilmiştir.

Sahîh-garîb ise tek isnadla rivâyet edilmiş ve sahîh seviyesine ulaşmış hadîs demektir.[612]

Sadece hasen hadîsleri ihtiva eden bir eser bulunmamaktadır.[613] Ancak başta Tirmizî'nin *Sünen*'i olmak üzere Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'leri hasen hadîslerin kaynaklarıdır. Tirmizî *Sünen*'inde birçok hadîsin hasen olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir. Çağdaş araştırmacılardan Murteza ez-Zeyn Ahmed de *Menâhicü'l-muhaddisîn fî takviyeti'l-ehâdîsi'l-haseneti ve'd-daîfe* isimli eserinde[614] muhaddislerin zayıf ve hasen hadîsleri takviye metotlarını incelemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada hasen iken sahîh li gayrihî ve zayıf iken hasen li gayrihî seviyesine yükselen hadîs örneklerini bulmak mümkündür.

Şia'ya göre ise *hasen, âdil olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte övülmüş bir râvi vasıtasıyla imama ulaşan haber*dir.[615]

Sahîh ve hasen hadîs konusunu bitirmeden önce *ceyyid*, *müstakîm*, *sâbit*, *nebîl*, *sâlih*, *mahfûz*, *kavî*, *mücevved*, *müşbih*, *müstahsen* terimlerinin de sahîh ve hasen hadîs anlamında kullanıldıklarına işaret etmeliyiz. *Esahhu şey'in fi'l-bâbi kezâ* (bu konuda en sahîh hadîs budur) tabiri hadîsin sahîh olduğunu değil, zayıf olmakla birlikte o konudaki rivâyetler arasında en makbulü olduğunu ifade etmektedir. "*lâ yesıhhu*, *lem yesıhha*, *leyse bi-sahîhin* (sahîh değildir) kavramları ise hadîsin sahîh olmadığını ifade etmek üzere kullanılan terimlerdir.

"Haber-i vâhidin Bilgi Değeri" başlığı altında da zikredildiği üzere mütevâtir olmayan sahîh ve hasen hadîsler, âlimlerin büyük çoğunluğuna göre akâid alanında değil fıkhî-amelî konularda delil olarak kullanılırlar. Akâid alanında haber-i vâhidin delil olamayacağı görüşünde olan âlimlerin çoğu, inanç

612 Uğur, "Hasen", *DİA*, XVI, 375.

613 Hasen hadislerle ilgili günümüz âlimlerinden Halid Mansur Abdullah İdris'in *Ârâu'l-muhaddisîn fi'l-hadîsi'l-hasen li-zâtihî ve ğayrihî* (Riyad 1420) isimli bir çalışması bulunmaktadır.

614 1415/1994 tarihinde Riyad'da yayımlanmıştır.

615 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadîs*, s. 24; Reşadî, *Hadîs Elmi*, s. 37. Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s. 105.

konularının ancak âyet ve mütevâtir hadîs gibi kesin bilgi ifade eden delillerle tesbit edilebileceğini benimsemiştir.

Bir hadîsin sahîh olmasının, içinde yer aldığı kitaba göre değil söz konusu şartları taşımasıyla gerçekleşeceğine değinmiştik. Ancak yaklaşık hicrî beşinci asırdan itibaren hadîs kitapları, sıhhat açısından hadîsleri değerlendirerek *sahîhayn*, *el-usûlü'l-hamse*, *Kütüb-i Sitte*, *el-usûlü's-sitte*, *es-sıhâhu's-sitte*, *kütüb-i erbaa* gibi tabirlerle anılmaya ve diğer kitaplar arasında otorite kazanmaya başlamıştır. Başta Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri olmak üzere otorite kazanan temel hadîs kaynakları, takip eden süreçte hadîsin sıhhatini belirlemede de ölçü olarak kabul edilmeye başlamıştır. Buna göre Buhârî ve Müslim'in ortaklaşa *el-Câmiu's-sahîh*'lerine aldıkları hadîsler (müttefekun aleyh) en sahîh hadîs olarak kabul edilmektedir. Daha sonra sahîh hadîsler sırasıyla Buhârî'nin yalnız başına rivâyet ettiği hadîsler, Müslim'in yalnız başına rivâyet ettiği hadîsler, kitaplarına almasalar bile Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olan hadîsler, yalnız Buhârî'nin şartlarına uygun olanlar, yalnız Müslim'in şartlarına uygun olan hadîsler, Buhârî ve Müslim'in dışındaki hadîs uzmanlarının sahîh kabul ettiği hadîsler şeklindeki sıralamayla belirlenmektedir. Bu yaklaşım, sahîh hadîslerin yoğun olarak bulunduğu kitaplara işaret etmesi açısından doğru kabul edilse de bir hadîsin sahîh olduğunu belirlemede "gereken şartların" esas alınmasının daha isabetli olduğu ortadadır.

C. ZAYIF HADÎS (اَلْحَدِيثُ الضَّعِيفُ)

Bilindiği gibi rivâyet dönemi eserleri birkaçı dışında genellikle sahih, hasen, zayıf ayırımı yapmadan her hadisi ihtiva etmekteydi.[616] Aşağıda zayıf hadîsin tanımı, çeşitleri ve zayıf hadîsle amel konusu incelendikten sonra zayıf hadîslerin kaynakları zikredilecektir.

1. Tanımı

Sahîh veya hasen hadîsin şartlarından birini veya birkaçını taşımayan hadîsler, zayıf olarak nitelendirilmektedir. Bir hadîs; ya isnadındaki râvilerden

616 Zayıf hadis rivayeti konusunda geniş bilgi için bk. Ayşe Esrâ Şahyar, *Zayıf Hadis Rivâyeti*, (İstanbul 2011).

bir veya birkaçının adâlet ve zabt sıfatlarını kaybettiren kusurlara sahip olması ya da isnadının herhangi bir yerinde kopukluk meydana gelmesi, başka bir ifadeyle ittisal şartını taşımaması sebebiyle zayıf olur. Daha önce de ifade edildiği gibi ehl-i re'ye göre haber-i vâhid, dinin temel kaynaklarından elde edilen usullere ve meşhûr sünnete aykırı olması veya umûmü'l-belvâ[617] bir konuda bulunması da hadîsin zayıflık sebeplerindendir.

Şia'ya göre zayıf hadîs, onların kabul ettiği sahîh, hasen ve müvessak hadîslerin şartlarına sahip olmayan haberlerdir. Bu durumda hadîs, isnadında akidesi bozuk veya meçhul bir râvinin bulunması gibi sebeplerle zayıf olmaktadır.[618]

2. Çeşitleri

Zayıf hadîsler, zayıflık sebeplerine göre kısımlara ayrılmakta ve farklı isimlerle anılmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere hadîslerin bir kısmı isnaddaki kopukluk, bir kısmı ise râvilerin sahip olduğu kusurlar sebebiyle zayıf olmaktadır. Hadîsin sahîh olmasını gerektiren şartlardan birinin veya birkaçının kaybolmasına göre zayıf hadîs çeşitleri artmaktadır. Zayıf hadîslerin sayısı konusunda farklı rakamlar verilmekte ve belirli bir ittifak bulunmamaktadır. Burada hadîs usûlü eserlerinde zikredilen ve husûsî bir isimle anılan zayıf hadîsler konu edilecektir.

a. İsnadındaki kopukluk sebebiyle zayıf hadîsler

İsnaddaki kopukluk sebebiyle zayıf olan hadîsler kopukluğun bulunduğu yere, kopukluğun bir veya daha fazla olmasına ve gizli olup olmamasına göre farklı isimlerle anılmıştır.

aa. Muallak hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُعَلَّقُ)

Sözlükte bir işi askıda bırakmak, kapıyı kapamak manalarına gelen ta'lîk masdarından ism-i mef'ul olan *muallak*, hadîs terimi olarak *isnadının başından bir veya birbirini takiben birkaç râvisi düşürülerek daha yukarıdaki râviden*

617 Umûmü'l-belvâ, genel olarak bütün toplumu ilgilendiren ve herkesin karşı karşıya kalıp hükmünü bilmeye gerek duyacağı varsayılan hususlardır.

618 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadîs*, s. 24; Kutluay, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, s.108-109.

nakledilen hadîse denmektedir. İsnadın baş tarafından râvi düşürmeye ise *ta'lîk* denir. Bazı âlimlere göre isnadın tamamı hazfedilerek *kâle Resûlullah* (s.a.), *kâle Ebû Hüreyre* şeklinde doğrudan ilk kaynağından nakledilen hadîslere de *muallak* denmektedir.

Muallak hadîs, bir hadîs çeşidi olmaktan çok Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin en önemli özelliklerinden biri olarak görülmektedir. Zira diğer eserlerde de az veya çok muallak hadîs bulunmakla birlikte Buhârî'nin söz konusu eseri bâb başlıklarındaki muallak hadîsinin çokluğuyla da tanınmaktadır.

İsnadındaki kopukluk sebebiyle muallak hadîsler zayıf kabul edilmiştir. Bu sebeple de temel hadîs kaynaklarında muallak hadîslerin en çok bulunduğu eser Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i de bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. Ancak 1341 adet olan Buhârî'nin muallak hadîsleri bâb başlıklarında yer almaktadır. O, 160'ı dışındakileri eserinin diğer yerlerinde muttasıl olarak da rivâyet etmiştir. Ayrıca Buhârî şârihi İbn Hacer el-Askalânî *el-Câmiu's-sahîh*'teki muallak hadîslerin muttasıl isnadlarını *Tağlîku't-ta'lîk* isimli eserinde toplamıştır. Dolayısıyla Buhârî'nin eserindeki muallakların aslında muttasıl olduğu ortaya konulmuştur. Bu durumda Buhârî'nin sözü edilen muallak rivâyetleri bâb başlıklarında zikretmesinin, eserini kısa ve özlü telif etmek düşüncesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.[619] Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'indeki muallak hadîsler ise yok denecek kadar azdır.

Muallak hadîsler zayıf kabul edilmekle birlikte rivâyet ediliş şekline göre farklı değerlendirmelere tabi tutulmaktadır. Buna göre kâle, emera, zekera, nehâ (dedi, emretti, zikretti, yasakladı) gibi kesinlik ifade eden cezm (ma'lûm) sigalarıyla rivâyet edilen muallak hadîsler güvenilirdir. Yukâlu, yurvâ, ruviye, yuzkeru (denilir, rivâyet edilir, zikredilir) gibi kesinlik ifade etmeyen temrîz (meçhûl) sigalarıyla rivâyet edilenleri ise zayıftır. Zikredilen bilgilerden de yola çıkarak, muallak haliyle hadîsin zayıf olduğu ancak en son nakleden kimsenin veya müellifin belirli amaçlarla hadîsi muallak rivâyet edebileceği düşünülerek hadîs hakkında araştırma sonucu karar verilmesinin daha isabetli olacağı hatırlanmalıdır.

İbn Abbas'ın aşağıdaki rivâyeti muallak hadîse misal olarak verilebilir.

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيُبَلِّغْ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ

619 Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 115-116.

İbn Abbas'ın rivâyetine göre Hz. Peygamber, *Bu bilgileri burada bulunanlar bulunmayanlara iletsin* buyurmuştur.[620] Buhârî, isnadın İbn Abbas'a kadar olan kısmı zikretmediği için hadîs muallaktır.

ab. Münkatı' hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُنْقَطِعُ)

Sözlükte, kesmek mânasına gelen قطع fiilinin infiâl babından ismi faili olan münkatı' kelimesi; kesilmiş, koparılmış anlamlarına gelmektedir. Hadîs terimi olarak genel kabule göre *isnadda birbiri ardınca olmamak şartıyla tâbiînden sonra gelen râvisi düşen hadîs* demektir. İlk dönemlerde isnaddaki her türlü kopukluk münkatı' kavramıyla ifade edilmekteydi. Hâkim en-Nîsâbûrî'den sonra ise özellikle tâbiîden sonra gelen râvisi düşen hadîs anlamında kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır.[621] İsnadında "bir adam", "bir kadın" gibi ismi zikredilmeden mübhem olarak zikredilen râvilerin bulunduğu hadîsler de münkatı' sayılmıştır.

Bir hadîsin münkatı' olduğu, isnaddaki râviler arasında hoca-talebe ilişkisinin bulunup bulunmadığının araştırılmasıyla tespit edilir. Râvilerle ilgili eserlerde bu durum hakkında bilgi bulmak mümkündür. İsnaddan düşen râvinin kim olduğu bilinmediği için münkatı' hadîs zayıftır.

Tirmizî'nin rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs münkatı'a misal olarak verilebilir.

مَحْمُودُ بْنُ غَيْلَان حَدَّثَنَا اَبُو اَحْمَدَ الزُّبَيْرِى حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنِ الْجَرِيرِيِّ عَنْ اَبِى الْعَلَاءِ بْنِ الشِّخِّيرِ عَنْ رَجُلٍ مِنْ بَنِى حَنْظَلَةَ عَنْ شَدَّادِ بْنِ اَوْسٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَلِّمُنَا اَنْ نَقُولَ اَللّٰهُمَّ اِنِّى أَسْأَلُكَ الثَّبَاتَ فِى الْاَمْرِ

Mahmud b. Gaylan > Ebû Ahmed ez-Zübeyrî > Süfyan > Cerîrî > Ebü'l-Alâ b. Şihhîr > Benî Hanzala kabilesinden bir adam isnadıyla rivâyet edildiğine göre Şeddad b. Evs, "Hz. Peygamber bize *Allah'ım, Sen'den işlerimde sebatkâr olmayı istiyorum...*" duasını öğretirdi" demiştir.[622] İsnadında Ebü'l-Alâ b. Şihhîr'in hadîsi aldığı Benî Hanzala kabilesinden adamın kim olduğu belirtilmediği için hadîs münkatı'dır.

Münkatı' rivâyetler farklı sayılarda da olsa hemen her kaynakta bulunmaktadır. Abdürrezzak es-San'ânî ile İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*leri, Saîd b. Mansur'un *Sünen*'indeki münkatı' diğerlerine göre bir hayli fazladır.

620 Buhârî, "İlim", 37.

621 Hâkim, *Ma'rife*, s. 27-28.

622 Tirmizî, "Daavât", 23.

ac. Mu'dal hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُعْضَلُ)

Sözlükte bir işin karışık, çetin ve zor olması mânasına gelen i'dalden ismi mef'ul olan mu'dal kelimesi, hadîs terimi olarak *isnadında sahâbeye varıncaya kadar iki veya daha fazla râvinin birbiri ardınca düştüğü hadîse* denmektedir.

Bazı âlimler, isnadın başında birbiri ardınca râvi düşmesinin *mu'dal* değil *muallak* olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bazı âlimler ise isnadın başında birbiri ardınca râvisi düşen hadîsin hem *muallak* hem de *mu'dal* olduğunu ifade etmişlerdir. Râvi düşmesi açısından *mu'dal* ile *münkatı'* hadîs arasında da bir benzerlik vardır. Ancak *münkatı'* hadîste düşen râviler isnadın farklı yerlerinde iken mu'dal hadîste râvi düşmesi birbiri ardınca meydana gelmektedir.

Mu'dal, isnadında birden fazla râvi düştüğü ve bunların kim oldukları bilinmediği için münkatı' hadîsten de zayıftır.

İmam Malik'in rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs mu'dal'a misal olarak verilebilir.

عَنْ مَالِكٍ اَنَّهُ بَلَغَهُ اَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اِنِّي لَاَنْسَى اَوْ اُنْسَى لِاَسُنَّ

İmam Malik'in rivâyetine göre Hz. Peygamber, *Sünnet koymam için unuturum veya bana unutturulur* buyurmuştur.[623] Hadîsi üçüncü nesil (tebe-i tâbiîn) olan İmam Malik doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyet ettiğine göre isnadında en az iki râvi düşmüş demektir. Dolayısıyla hadîs *mu'dal*dır.

Mu'dal hadîsler başta İmam Malik'in *el-Muvatta*'ı olmak üzere ilk dönem hadîs kaynaklarında bulunmaktadır. Mu'dal hadîslerle ilgili müstakil bir eser telif edildiği bilinmemektedir.

ad. Mürsel hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُرْسَلُ)

Sözlükte serbest bırakmak, salıvermek, göndermek gibi anlamlara gelen irsâlden ismi mef'ul olan mürsel kelimesi, hadîs terimi olarak *tâbiîlerin, sahâbeyi atlayıp doğrudan Hz. Peygamber'e isnadla kâle Resûlullah (s.a.) diyerek rivâyet ettikleri hadîslere* denmektedir.

Bu tarife göre mürsel hadîs, isnadında sahâbî râvisi düşen hadîstir. Ancak ilk üç asırda mürsel, isnadında kopukluk bulunan hadîs anlamında kullanılmaktaydı. Hadîs âlimleri arasında mürsel hadîsin yukarıdaki tanımının Hâkim

623 *el-Muvatta*, "Sehv", 2.

en-Nîsâbûrî'den sonra yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır.[624] Dar anlamındaki birinci kullanım daha çok İbnü's-Salâh sonrasına aittir ve bu anlayış, mürseli zayıf hadîs çeşitleri arasında saymaktadır. İkinci anlamdaki kullanım ise ilk üç asır âlimlerinin telakkilerini yansıtmaktadır ve bu dönemde mürsel hadîsin delil olması tartışmalıdır.

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) verdiği bilgiye göre hicrî ikinci asırda Süfyan es-Sevrî, Evzâî ve Malik b. Enes gibi hadîs âlimleri mürsel hadîsi delil olarak kullanmışlardır. İmam Şâfiî'den itibaren ise mürselin delil oluşu tartışılmaya başlanmıştır.[625] Hadîs âlimlerinin çoğuna göre, isnadda düşen râvinin kim olduğu bilinmediği için mürsel hadîs zayıftır. İbn Ebî Hâtim'in *el-Merâsîl* isimli eserinin girişinde yaptığı nakiller, muttasıl hadîslerin bulunmadığı durumlar dışında mürsel hadîsin delil olarak kullanılamayacağı görüşünün bu dönemde genel kabul gören bir anlayış olduğunu göstermektedir. Nitekim o, söz konusu eserinin girişinde "Mürsel Hadîslerin Delil Olamayacağı Konusunda Söylenenler" başlığı altında Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın, bazı âlimlerin mürsel rivâyetlerinin zayıf olduğunu ifade eden açıklamaları ile İmam Şâfiî'nin, Saîd b. Müseyyeb'in mürselleri dışındaki munkatı rivâyetlerin bir kıymetinin bulunmadığına dair görüşünü nakletmektedir. Daha sonra babası Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin "Mürsel hadîsler delil olarak kullanılamaz. Delil olacak hadîsler sadece sağlam muttasıl bir isnadla nakledilenlerdir" şeklindeki açıklamalarını nakletmek suretiyle dönemin konuyla ilgili genel görüşünün bu yönde olduğunu yansıtmak istemektedir.[626]

Zayıf olmakla birlikte mürsel hadîs bazı hadîs âlimlerine göre muttasıl hadîsin bulunmadığı konularda delil olarak kullanılabilmektedir.[627] Ayrıca hadîs münekkidlerinin, mürsel hadîs hakkında irsâli yapan râviye göre hüküm verdikleri de olmuştur. Buna göre güvenilir râvilerden hadîs nakletmekle tanınan âlimlerin mürselleri makbul, zayıf râvilerden rivâyetle tanınan âlimlerin mürselleri ise zayıf olarak kabul edilmektedir.[628] Şiî âlimlere göre mürsel hadîsler müsned hadîsler kadar güvenilir kabul edilmektedir.[629]

624 Hâkim, *Ma'rife*, s. 25.

625 Ebû Dâvûd, *Risâle ilâ ehli Mekke*, s. 25.

626 İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, s. 13-15.

627 Mürsel hadîsin delil olma yönünden değeri hakkında geniş bilgi için bk. Polat, *Mürsel Hadîsler*, s. 89-141.

628 Mürselleri sahîh ve zayıf sayılan râviler hakkında bk. Polat, *Mürsel Hadîsler*, s. 74-80.

629 Üzüm, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, XXVII, 5.

Sahâbîlerin birbirlerinden öğrendikleri halde, öğrendiği sahâbîyi zikretmeden doğrudan Hz. Peygamber'den yaptıkları rivâyetlere *sahâbî mürseli* denmektedir. İsnaddan düşen râvinin sahâbî olduğu bilindiği için bu tür hadîsler zayıf sayılmamıştır.

Atâ b. Yesâr'ın rivâyet ettiği aşağıdaki hadîs mürsel'e misal olarak verilebilir.

عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ اَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اِنَّ مِنْ شِدَّةِ الْحَرِّ مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ فَاِذَا اشْتَدَّ الْحَرُّ فَأَبْرِدُوا عَنِ الصَّلَاةِ

Atâ b. Yesâr'ın rivâyetine göre Hz. Peygamber "*Şiddetli sıcak, cehennem ateşindendir. Böylesi sıcaklarda namazı hava serinleyince kılın*" buyurmuştur.[630] Hadîsi rivâyet eden Atâ b. Yesâr tâbiînden bir âlim olup Hz. Peygamber'i görmemiştir. O, hadîsi bir sahâbîden almış ancak onu zikretmeden doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyet etmiştir. Dolayısıyla hadîs mürseldir.

Üçüncü asırdan itibaren mürsel hadîslerle ilgili müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu eserlerin bir kısmı mürsel hadîsi kavram ve delil olması açısından incelemekte olup bir kısmı mürsel hadîs rivâyet eden râviler hakkındadır. Bir kısmı ise mürsel hadîsleri toplayan eserlerdir.

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) *el-Merâsîl*'i[631] ile Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf*'ının son kısmı, mürsel hadîsleri bir araya getiren eserlerdir. Alâî nisbesiyle tanınan Halil b. Keykeldî'nin (ö. 761/1359) *Câmiu't-tahsîl li ahkâmi'l-merâsîl*'i[632], Muhammed Hasan b. Mahmud Hîtu'nun *el-Hadîsu'l-mürsel hucciyyetuhû ve eseruhû fi'l-fikhi'l İslâmî*[633] *ve Selahattin Polat'ın Mürsel Hadîsler ve Delil Olma Yönünden Değeri*[634] isimli eserleri, mürsel hadîsi kavram ve delil olma açısından inceleyen eserlerdir. İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Merâsîl*'i[635] ise 1000'e yakın mürsel hadîs ile mürsel hadîs rivâyet eden 492 râviyi ihtiva eden bir eserdir.

630 *el-Muvatta*, "Vukûtu's-salât", 27.

631 1310 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

632 1398/1978 yılında Bağdat'ta yayımlanmıştır.

633 1970 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

634 1985 yılında Ankara'da yayımlanmıştır.

635 Eserin farklı baskıları için bk. Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, XIX, 433.

ae. Müdelles hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُدَلَّسُ)

Hile yapmak, göz boyamak mânasına gelen دَلَّسَ kök fiilinin tef'il babından ism-i mef'ûlü olan müdelles terim olarak, *bir râvinin kendisiyle görüşmediği veya görüşüp de hadîs almadığı kimseden hadîs işittiği zannını uyandıracak şekilde rivâyet ettiği hadîs*e denmektedir. Buna göre rivâyette bulunduğu kişi ile kendi arasında bir veya daha fazla kimse olabilir. Böylece tedlis yapan kimse isnadda bulunan kopukluğu gizlemiş ve isnadın muttasıl olduğu zannını uyandırmıştır. İsnadda bulunan kopukluğu gizleyip muttasıl izlenimini veren bu şekildeki tedlise *isnad tedlisi* denmektedir. Hadîs usûlü eserlerinde *tedlisü'l-atf, tedlîsü's-sukût, tedlîsü's-sıyağ, tedlîsü'l-kat'* isimleriyle zikredilen tedlis çeşitleri de isnad tedlisinin kısımlarıdır.[636]

Bazı âlimler, karşılaştığı kimseden almadığı hadîsi ondan işitmiş izlenimini vererek yaptığı rivâyetlerin *müdelles*; aynı dönemde yaşayıp karşılaşmadığı kimseden yaptığı rivâyetlerin ise *mürsel-i hafî* olduğunu söylemişlerdir.

Râvinin kendisinden rivâyette bulunduğu hocasını isnadda herkes tarafından bilinen isim, künye veya lakabıyla değil, bilinmeyen isim, künye ya da lakabla zikretmek suretiyle naklettiği hadîse de müdelles hadîs denmektedir. Râvi bu şekildeki tedlisle, zayıf olan hocasını gizlemeyi amaçlamaktadır. Hocasının zayıf olduğunu gizlemeyi amaçlayan bu şekildeki tedlise *şuyûh tedlisi* (tedlîsü's-şuyûh) denmektedir.

İsnadındaki zayıf râvisi düşürülüp güvenilir râviler vasıtasıyla nakledildiği izlenimi verilerek rivâyet edilen hadîse de müdelles denmektedir. Râvi bu şekilde, isnadda bulunan zayıf bir râviyi gizlemeyi amaçlamaktadır. İsnadda bulunan zayıf râviyi gizlemeyi amaçlayan ve senedin tamamını güvenilir râvilerden oluşturan bu şekildeki tedlise *tesviye tedlisi* (tedlîsü't-tesviye) denmektedir.

Sözü edilen şekillerde hadîs rivâyet etmeye *tedlis*, bu şekillerden biriyle hadîs rivâyet eden kimseye de *müdellis* denmektedir.

Hadîs âlimleri tedlis yapmayı râvi için önemli bir cerh sebebi saymış, *şuyûh tedlisi* ve *tesviye tedlisi* ile nakledilen hadîslerin reddedilmesi gerektiğini söylemişlerdir. *İsnad tedlisi*nde ise, müdellislerin genellikle isnad tedlisini hem ittisal

636 Sözü edilen tedlis çeşitleri hakkında bk. Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 397; Dümeynî, *et-Tedlîs*, s. 61-73.

hem de inkıtâa delâlet eden عن ve قال lafızlarıyla yaptıkları rivâyetlerini makbul saymamışlardır. Hadîsi bizzat hocasından aldığını ifade eden حدثنا ve سمعت gibi sigalarla yaptıkları rivâyetlerin ise kabul edileceği görüşünü benimsemişlerdir.

Aşağıdaki rivâyetler müdelles hadîse misal olarak verilebilir.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللهِ حَدَّثَنِي أَبِي حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْلَمَ عَلَى صَفِيَّةَ بِتَمْرٍ وَ سَوِيقٍ

Abdullah > babası > Süfyan > Zührî > Enes isnadıyla nakledildiğine göre, Hz. Peygamber Safiyye'nin düğününde hurma ve kavuttan ziyafet vermiştir.[637]

Bu hadîs müdellestir. Çünkü Zührî, Süfyan'ın hocasıdır ve ondan hadîs alması gayet tabidir. Ancak Süfyan bu hadîsin rivâyetinde tedlis yapmıştır. Zira o, bu hadîsi doğrudan hocası Zührî'den almamış, hadîsi aldığı Vâil b. Dâvûd ve oğlu Bekr b. Vâil olmak üzere iki râviyi isnaddan düşürmüştür. Böylece o, hadîsi doğrudan hocası Zührî'den aldığı izlenimini vermiştir. Bu sebeple de hadîs müdellestir. Süfyan, bu hadîsin rivâyetinde *isnad tedlisi* yapmıştır.[638]

عَنْ مَالِكٍ عَنْ ثَوْرِ بْنِ زَيْدٍ عَنْ عَبْدِاللهِ بْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ ذَبَائِحَ نَصَارَى الْعَرَبِ فَقَالَ لَابَأْسَ بِهِ

Malik > Sevr b. Zeyd isnadıyla nakledildiğine göre Arap Hıristiyanlarının boğazladığı hayvanlar hususundaki soruya Abdullah b. Abbas, "Bunda bir sakınca yoktur" diye cevap vermiştir.[639]

Bu isnadda bulunan Sevr b. Zeyd'in, hadîsi kendisinden aldığı İkrime'yi düşürmek suretiyle *tesviye tedlisi* yaptığı tespit edilmiştir.[640]

Müdelles hadîslerle ilgili müstakil bir eser telif edildiği bilinmemektedir. Müdellis râviler hakkında ise hicrî üçüncü asırdan itibaren eserler kaleme alınmıştır. Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862), Nesâî (ö.303/915), Dârekutnî (ö. 385/995), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnü'l-Irâkî (ö. 826/1422), Sıbt İbnü'l-Acemî el-Halebî (ö. 841/1437), İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Süyûtî (ö. 911/1505) müdellis râvilerle ilgili eser yazan müelliflerdir. Bunlar içerisinde

637 Ahmed b. Hanbel, III, 110.

638 Aydınlı, *Hadîste Tesbit Yöntemi*, s. 84.

639 *el-Muvatta*, "Zebâih", 5.

640 Aydınlı, *a. g.e.*, s. 85.

Sıbt İbnü'l-Acemî el-Halebî'nin *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdellisîn*'i[641] İbn Hacer'in *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*'i[642] ve Süyûtî'nin *Esmâü'l-müdellisîn*'i[643] günümüze ulaşan eserlerdir. Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî'nin *et-Tedlîs fi'l-hadîs*[644] isimli çalışması da tedlis ve müdellis râviler hakkında yapılmış önemli bir eserdir.

b. Râvisindeki kusur sebebiyle zayıf olan hadîsler

Râvide bulunan; yalan söylemek, fısk, bid'at, ne rivâyet ettiğini bilmemek, güvenilir râvilere aykırı rivâyette bulunmak gibi vasıflar, râvinin rivâyetini terk etmeyi veya zayıf kabul etmeyi gerektiren hallerdir. Râvinin sözü edilen kusurlara sahip olması; cerh edilmesine, rivâyet ettiği hadîsin de zayıf kabul edilmesine sebep olmaktadır. Böyle bir râvinin rivâyet ettiği hadîs, cerh edilmesine sebep olan vasfa göre farklı isimlerle anılmaktadır. Aşağıda râvideki kusur sebebiyle zayıf olan hadîsler farklı başlıklar altında incelenecektir.

ba. Muallel hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُعَلَّلُ)

Sözlükte illetini açığa çıkarmak mânasına gelen ta'lilden ismi mef'ul olan muallel kelimesi, hadîs terimi olarak *dış görünüşü itibariyle sahîh olmakla birlikte aslında gizli ve sıhhatini ortadan kaldıran bir illete sahip olan hadîs*lere denmektedir. Şia da ancak uzmanları tarafından tespit edilebilen ve hadîsin sıhhatini ortadan kaldıran gizli kusur bulunan rivâyeti muallel olarak isimlendirmektedir.[645]

Sadece ileri seviyede bilgi sahibi olan hadîs âlimleri tarafından tespit edilebilen ve hadîsin sıhhatini ortadan kaldıran gizli kusura *illet* denmektedir. İllet tespit edilene kadar hadîsin sahîh olduğu düşünülmektedir. İllet bir âlimin araştırması sonucunda ortaya çıktığında hadîs *muallel* olur. Bazı âlimler bu hadîsleri *ma'lûl* diye isimlendirmektedir.

Görünüşte sağlam ve râvileri güvenilir haberlerde bazen hemen farkedilemeyen hatalar bulunabilmektedir. Hâfızasının ve dikkatinin mükemmel olmaması, eksik ezberlemesi, unutması, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını

641 1403 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

642 1405 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

643 Hasan Ali Abdulhamid'in tahkikiyle *Mecmûu selâse resâil fi ulûmi'l-hadîs* içerisinde yayımlanmıştır.

644 1412/1992 yılında Riyad'da yayımlanmıştır.

645 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadîs*, s. 26.

kaybetmesi gibi sebeplerle güvenilir râvilerin de bazen yanıldığı tespit edilmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin de ifade ettiği gibi zayıf olduğu tespit edilmiş râvilerin nakilleri kabul edilmediğine göre illet, asıl itibariyle daha çok güvenilir râvilerin rivâyetlerinde aranmalıdır.[646]

Hangi sebeple olursa olsun hadîslerin sıhhatini zedeleyici mahiyetteki gizli sebeplere *illet*, bunları inceleyen ilme de *ilelü'l-hadîs* denilmektedir. Oğlu Abdullah'ın sorularına verdiği cevaplardan meydana gelen Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*'i,[647] Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr*'i[648], İbn Ebî Hâtim'in *İlelü'l-hadîs*'i[649] ilel konusunda telif edilen önemli eserlerdir. Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî'nin *el-Beyânü'l-mükemmel fî beyâni'ş-şâz ve'l-muallel*[650] *ve Halîl İbrahim* Molla Hâtır'ın *el-Hadîsü'l-muallel*[651] isimli eserlerinde ise muallel hadîs usul ilmi açısından incelenmektedir.

Söz konusu eserlerde genellikle mevkufun merfû olarak rivâyet edilmesi, hadîsin munkatı, mu'dal, müdelles, muzdarib, mürsel, ferd olduğunun belirlenmesi isnaddaki illet; hadîsin müdrec, münker, maklûb ve mevzû olması ise hem isnad hem de metindeki illet olarak kabul edilmektedir.[652]

Aşağıdaki rivâyet muallel hadîse misal olarak verilebilir.

عَنْ جَابِرٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ ضَحِكَ فِي صَلَاتِهِ يُعِيدُ الصَّلَاةَ وَ لَايُعِيدُ الْوُضُوءَ

Câbir b. Abdillah'ın nakline göre Hz. Peygamber, *Bir kimse namaz kılarken gülerse, namazını yeniden kılar abdestini ise tazelemez* buyurmuştur. Araştırma sonucunda bu açıklamanın Hz. Peygamber'e değil Câbir b. Abdullah'a ait olduğu tespit edilmiştir. Onun Hz. Peygamber'e nispeti herkes tarafından fark edilmeyen bir kusurdur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e nispet edilerek rivâyet edilen bu hadîs *muallel*dir.[653]

646 Hâkim, *Ma'rife*, s. 112.

647 Eserin Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu (Ankara I, 1963; II, İstanbul 1987), Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Beyrut 1408/1988), Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad 1988) ve Muhammed Hüsâm Beyzûn (Beyrut 1990) tarafından hazırlanmış dört ayrı baskısı bulunmaktadır.

648 Eserin Ebû Tâlib el-Kâdî'nin fıkıh konularına göre tertibi Hamza Dîb Mustafa (Amman 1406) ve Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut 1409/1989) tarafından yayımlanmıştır.

649 Muhibbüddin el-Hatîb tarafından neşredilmiştir (Kahire 1343; Beyrut 1985).

650 1310'da Delhi, 1399/1979'da Benâres'de yayımlanmıştır.

651 1407/1987 yılında Cidde'de yayımlanmıştır.

652 İlelü'l-hadîs konusunda bk. Tekineş, "İlelü'l-hadîs", *DİA*, XXII, 84-86.

653 Hâkim, *Ma'rife*, s. 118-119.

bb. Muzdarib hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُضْطَرِبُ)

Sözlükte vurmak, dövmek anlamındaki "darb" kökünün iftiâl kalıbından ism-i fâil olan muzdarib, *birbirine aykırı şekilde rivâyet edilen sened veya metinlerinden biri diğerine tercih edilemeyen hadîsler* anlamındadır. Buna göre bir hadîsin muzdarib olması, diğer rivâyete aykırılık taşıması ve bu rivâyetler arasında tercihin yapılamamasıyla meydana gelmektedir.

Hadîsler arasındaki sözü edilen aykırılık onlardan birinin hatalı olduğunu göstermektedir. Hangisinin hatalı olduğunu tespit etme imkanı olmayınca, birbirine aykırı hadîslerin hepsi zayıf kabul edilmektedir. Hatalı rivâyet tespit edildiğinde ise onun zayıf, diğerinin sahîh olduğuna karar verilmiş olur.

Rivâyetler arasındaki aykırılık hadîsin senedinde veya metninde olabilir. Hadîsin senedindeki aykırılık birinin muttasıl diğerinin münkatı', birinin mevkuf diğerinin merfû, birinin mevsul diğerinin mürsel nakledilmesiyle meydana gelebilir.

Hadîsin metnindeki aykırılık farklı hükümler çıkarılmasına sebep olacak şekilde ise hadîsin sıhhatini zedeler. Ancak hadîsin anlamında önemli bir değişikliğe yol açmayan lafız farklılıklarında râvinin hadîsi mâna ile rivâyet ettiği kabul edilir.

Hadîsler arasındaki tercih edilemeyen aykırılık (ızdırâb) aynı zamanda hadîsin sıhhatini engelleyen bir illet olarak kabul edilmektedir. Muzdarib hadîsin birçok misalini İlelü'l-hadîs eserlerinde bulmak mümkündür. Nitekim Dârekutnî'nin *İlelü'l-hadîs*'inde muzdaribin birçok misali görülmektedir. Muzdarib hadîslerle ilgili bilinen müstakil tek eser olan İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Mukterib fî beyâni'l-muzdarib* isimli kitabı da Dârekutnî'nin *İlelü'l-hadîs*'inden derlenip ona ilaveler yapılmak suretiyle meydana getirilmiştir.[654]

Aşağıdaki rivâyetlerin birincisi isnadda ikincisi ise metinde muzdarib hadîse misal olarak verilebilir.

حدثنا ابو كريب حدثنا معاوية بن هشام عن شيبان عن ابي اسحاق عن عكرمة عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ اَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ يَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ شِبْتَ قَالَ شَيَّبَتْنِي هُودٌ وَالْوَاقِعَةُ وَ عَمَّ يَتَسَائَلُونَ وَإِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ

654 Tekineş, "Muzdarib", *DİA*, XXXI, 423; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 520.

Ebû Kureyb > Muaviye b. Hişam > Şeyban > Ebû İshak > İkrime > İbn Abbas isnadıyla rivayet edildiğine göre Hz. Ebû Bekir'in, "Ey Allah'ın Resûlü ihtiyarladığını görüyorum" sözü üzerine Resûlullah (s.a.), *Beni Hûd, Vâkıa, Amme yetesâelûn ve İze's-şemsü kuvviret sureleri ihtiyarlattı* demiştir.[655] Ebû İshak es-Sebiî tarafından rivâyet edilen bu isnad bazılarında mürsel olarak, bazılarında Ebû Bekir, bir kısmında Sa'd b. Ebî Vakkas, bazılarında ise Hz. Aişe'nin müsnedi olarak rivâyet edilmektedir. Râvilerinin hepsi güvenilir olduğu için de biri diğerine tercih edilememektedir. Bu sebeple de hadîs *muzdarib*tir.[656]

عَنْ فَاطِمَةَ بِنْتِ قَيْسٍ سُئِلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ عَنِ الزَّكَاةِ فَقَالَ فِي الْمَالِ لَحَقًّا سِوَى الزَّكَاةِ

Fatıma bint Kays'ın rivâyetine göre zekât hakkındaki soruya Hz. Peygamber, *Malda zekâttan başka da hak vardır* diye cevap verdi.[657]

عَنْ فَاطِمَةَ بِنْتِ قَيْسٍ أَنَّهَا سَمِعَتْ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ يَقُولُ لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ

Fatıma bint Kays Hz. Peygamber'i *Malda zekâttan başka bir hak yoktur* buyururken işittiğini rivâyet etmiştir.[658]

Her ikisi de Fatıma bint Kays'tan rivâyet edilen hadîslerden birincisinde malda zekâttan başka da hak olduğu ikincisinde ise tam aksine malda zekâttan başka herhangi bir hak olmadığı ifade edilmektedir. Bu bakımdan hadîs *muzdarib*tir. Ancak bazı âlimler birinci hadîsin isnadının zayıf olduğunu, ikinci hadîsin isnadının ise sahîh olduğunu söylemişlerdir. Ancak aynı âlimler her iki hadîsin sahîh olduğunu birinci hadîste zekât dışındaki nafile yardımlar, ikincisinde ise zekâtın kastedilmiş olabileceğini de ifade etmişlerdir.[659]

bc. Münker hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُنْكَرُ)

Sözlükte bilinmeyen, hoş karşılanmayan gibi anlamlara gelen münker if'al babından ism-i mef'uldür. Hadîs terimi olarak yaygın kullanımına göre *münker, zayıf râvinin güvenilir râvilere aykırı olarak rivâyet ettiği ve bu rivâyetiyle tek kaldığı hadîslere* denmektedir.

655 Tirmizî, "Tefsir", 57.
656 Süyûtî, *Tedrib*, I, 265-266.
657 Tirmizî, "Zekât", 27.
658 İbn Mâce, "Zekât", 3.
659 Süyûtî, *Tedrib*, I, 265-266.

Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî, Ebû Bekir Ahmed b. Harun el-Berdâî (ö. 301/913) ve diğer bazı âlimlerin, *metni bir râvinin rivâyetinden başka bir isnaddan bilinmeyen hadîsleri "münker"* olarak niteledikleri kaynaklarda zikredilmektedir. Buna göre sika da olsa râvinin rivâyetinde tek kaldığı hadîs de münker olarak nitelenebilmektedir.

Zayıf râvinin sika râvilere aykırı olarak rivâyet ettikleri *münker* hadîslerin zayıf olduğunda ihtilaf yoktur. Zayıf râvinin tek kaldığı hadîs, râvisinin zayıf olması sebebiyle zayıftır. Sika râvinin rivâyetinde tek kaldığı anlamındaki münker hadîsin ise sadece bundan dolayı zayıf olması söz konusu değildir. Münker, ilel ve mevzûât kitaplarında uydurma anlamında kullanılmaktadır.[660]

Zayıf râvinin sika râvi veya râvilere aykırı rivâyet ettiği *münker* hadîs zayıf kabul edilmektedir. Kendisine aykırı olarak rivâyet edilen güvenilir râvinin rivâyeti ise *ma'rûf* olarak isimlendirilmekte ve sahîh kabul edilmektedir.

Aşağıdaki rivâyetler münker hadîse misal olarak verilebilir.

حدثنا الفضل بن الصباح حدثنا سعيد بن زكريا عن عنبسة بن عبدالرحمن عن محمد بن زاذان عن محمد بن المنكدر عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِاللهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ السَّلَامُ قَبْلَ الْكَلَامِ

el-Fadl b. es-Sabbâh > Saîd b. Zekeriyya > Anbese b. Abdurrahman > Muhammed b. Zâzân > Muhammed b. Münkedir > Cabir b. Abdillah isnadıyla rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, *Selâm kelamdan öncedir* buyurmuştur.

Hadîsi rivâyet eden Tirmizî, isnadında bulunan Anbese b. Abdurrahman'ın sadece bu isnadla bilindiğini ve hadisin *münker* olduğunu ifade etmiştir.[661]

حدثنا عبيد بن غنام و محمد بن عبدالله الخضرمي قالا ثنا ابو بكر بن ابي شيبة ثنا حبيب بن ابي حبيب عن ابي اسحاق عن العيزار بن حريث عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَحَجَّ الْبَيْتَ وَصَامَ رَمَضَانَ وَقَرَى الضَّيْفَ دَخَلَ الْجَنَّةَ

Ubeyd b. Ğanâm ve Muhammed b. Abdullah el-Hadramî > Ebû Bekir b. Ebî Şeybe > Hubeyyib b. Ebî Habîb > Ebû İshâk > el-Ayzâr b. Hureys > İbn Abbas isnadıyla rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, *"Namazını kılan, zekâtını veren, Kâbe'yi ziyaret eden, ramazan orucunu tutan ve misafiri ağırlayan kimse cennete girer"* buyurmuştur.[662]

660 Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu*, s. 170; a. mlf., *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 82-87.

661 Tirmizî, "İsti'zân", 11.

662 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 136.

Hadîsin râvileri arasında bulunan Hubeyyib b. Ebî Habîb zayıf bir râvidir ve o, hadîsi Hz. Peygamber'e nispet etmiştir. Halbuki Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/877) hadîsin aslında İbn Abbas'a ait (mevkuf) olduğunu tespit etmiştir. Şu halde isnadındaki zayıf olan Hubeyyib b. Ebî Habîb güvenilir râvilere aykırı olarak onu Hz. Peygamber'e nispet etmiştir. Dolayısıyla hadîsin Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyeti münkerdir.[663]

Hanefî usulcüleri; meçhul râvinin rivâyet ettiği, selef arasında bilinen ama kendisiyle amel edilmeyen hadîsi *müstenker* olarak isimlendirmişler ve onunla amel edilemeyeceğini belirtmişlerdir.[664]

Münker hadîslerle ilgili Abdurrahman b. Nüveyfi' b. Falih es-Sülemî'nin *el-Hadîsü'l-münker inde nukkâdi'l-hadîs*[665] isimli bir eseri bulunmaktadır.[666]

bd. Şâz hadîs (اَلْحَدِيثُ الشَّاذُّ)

Sözlükte bir grubun içinden ayrılıp kendi başına yol tutmak anlamına gelen شذ fiilinin ism-i faili olan şâz, terim olarak *güvenilir bir râvinin gerek zabt fazlalığı, gerekse râvilerde aranan diğer hususlar itibariyle kendisinden daha üstün bir râviye aykırı olarak ve tek başına naklettiği hadîse* denmektedir. Buna göre bir hadîsin şâz olabilmesi için sika râvinin güvenilir râvi veya râvilere aykırı rivâyette bulunması ve rivâyetinde tek kalması olmak üzere iki temel şartı taşıması gerekmektedir. Şia'ya göre de şâz, güvenilir râvilere aykırı olarak rivâyet edilen hadîstir.[667]

Şâz hadîs, güvenilir râvi veya râvilere aykırı olduğu için zayıf kabul edilmektedir. Kendisine aykırı olarak rivâyet edilen güvenilir râvinin rivâyeti ise *mahfûz* olarak isimlendirilmekte ve sahîh kabul edilmektedir.

Bazı âlimler sadece bir isnadı bulunan ve tek bir râvi tarafından rivâyet edilen hadîsleri de *şâz* olarak isimlendirmişlerdir. Bu durumda söz konusu hadîsin sıhhati, râvisine göre değerlendirilecektir. Râvisi güvenilirse sahîh, zayıf ise zayıf olarak kabul edilecektir.

663 Süyûtî, *Tedrîb*, I, 240.

664 Demir, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü Eserlerinde Sünnet Anlayışı*, s. 58.

665 1996/1417 tarihinde Riyad'da yayımlanmıştır.

666 Münker hadîs hakkında ayrıca bk. Yücel, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 81-87; Ubeyd, "el-Hadîsü'l-münker" *Mecelletü'ş-şeria ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, XIX/58, s. 17-65, Küveyt 1425/2004.

667 Gureyfî, *Kavâidü'l-hadîs*, s. 26.

Aşağıdaki rivâyet, *şâz* hadîse misal olarak verilebilir.

حَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ مُعَاذٍ حَدَّثَنَا عَبْدُالْوَاحِدِ بْنِ زِيَادٍ حَدَّثَنَا الْاَعْمَشُ عَنْ اَبِى صَالِحٍ عَنْ اَبِى هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا صَلَّى اَحَدُكُمْ رَكْعَتَيِ الْفَجْرِ فَلْيَضْطَجِعْ عَلَى يَمِينِهِ

Bişr b. Muaz > Abdülvâhid b. Ziyad > A'meş > Ebû Salih > Ebû Hüreyre isnadıyla rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber, *biriniz sabahın iki rekâtını kılınca sağ tarafı üzerine yan üstü yatsın* buyurmuştur.[668]

Hadîsin isnadında bulunan Abdülvâhid b. Ziyad güvenilir bir râvidir ve hadîsi Hz. Peygamber'in sözü olarak rivâyet etmiştir. Aynı hadîsi nakleden diğer güvenilir râviler ise onu Hz. Peygamber'in fiili olarak rivâyet etmişlerdir.[669] Dolayısıyla güvenilir bir râvi olan Abdülvâhid b. Ziyad'ın söz konusu rivâyeti *şâz*, Hz. Peygamber'in sabahın iki rekâtını kılınca sağ tarafı üzerine yan üstü yattığını ifade eden diğer güvenilir râvilerin rivâyeti ise *mahfûz*'dur.

Ehl-i re'y, şâz tabirini genellikle isnaddan ziyade metinle ilgili olarak kullanır. Onlar şâz hadîsi, ma'rûf sünnetin karşılığı olarak zikrederler. Onlara göre ma'ruf olmayan, fakihler tarafından bilinmeyen, Kur'ân ve sünnete aykırı bir rivâyet şâz ve merduttur.[670]

Şâz hadîslerle ilgili müstakil bir eser bilinmemektedir. Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî'nin *el-Beyânü'l-mükemmel fî beyâni'ş-şâz ve'l-muallel*[671] isimli eserinde ise şâz ve muallel hadîsler hadîs usul ilmi açısından incelenmektedir.

be. Maklûb hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمَقْلُوبُ)

Sözlükte bir şeyin altını üstüne getirmek anlamına gelen kalb kökünden ism-i mef'ul olan maklûb hadîs, terim *olarak isnadında râvilerin isim ve nesepleri*nin, *metinde ise kelime yahut ibarelerin yerleri değiştirilerek rivâyet edilen hadîslere* denmektedir. Yer değiştirme isnadda yapılmışsa *maklûbü'l-isnad*, metinde meydana gelmişse *maklûbü'l-metin* denilmektedir.

668 Tirmizî, "Salât", 311.

669 Buhârî, "Teheccüd", 23.

670 Özşenel, *Ebû Yusuf'un Hadîs Anlayışı*, s. 49-50.

671 Eser 1310'da Delhi, 1399/1979'da Benâres'de yayımlanmıştır.

Yer değiştirme işlemi bazen râvinin yanılması bazen de bilerek gerçekleştirilmektedir. Bu işlemi bilerek yapmak râvinin adâlet, yanılarak yapmak ise zabt vasfını olumsuz yönde etkiler. Dolayısıyla söz konusu değiştirme râvi tarafından, hadîse rağbeti arttırmak için yapılmışsa bunu yapanlar yalancı, rivâyeti de *mevzû* kabul edilmektedir. Değiştirmenin hadîsin metninde anlam değişecek şekilde meydana gelmesi de *zayıf* kabul edilmesinin başka bir sebebidir.

Hadîslerin sened ve metinlerindeki değişiklikler bazen bir hadîs öğrencisini/râviyi imtihan etmek amacıyla yapılabilmektedir. Rivâyet etmek kasdı bulunmadığı ve râvinin zabtını kontrol etmeyi amaçladığı için bunda bir sakınca görülmemiştir. Bağdatlı hadîsçilerin, Buhârî'yi sınamak amacıyla hadîslerin isnad ve metinlerinde yaptığı değişiklikler ve onun bu imtihandaki başarısı bu anlamda meşhurdur. Değiştirme; râvinin yanılmasından kaynaklanıyorsa bunu yapanlar zayıf, rivâyeti de *maklûb* ve *zayıf* olarak nitelenir.

Aşağıdaki rivâyetler *maklûb* hadîse misal olarak verilebilir.

عَنْ اَبِی هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ فَأَخْفَاهَا حَتَّى لَاتَعْلَمَ يَمِينُهُ مَا تُنْفِقُ شِمَالُهُ

Müslim'in Ebû Hüreyre'den rivâyetine göre Hz. Peygamber, *(Allah'ın kıyâmet gününde kendi gölgesi altında gölgelendireceği yedi sınıftan altıncısı) sol elinin verdiğini sağ eli duymayacak şekilde gizlice sadaka veren kimsedir* buyurmuştur.[672]

Diğer hadîs kaynaklarında söz konusu hadîs, "*sağ elinin verdiğini sol eli duymayacak şekilde gizlice sadaka veren kimse*" şeklinde rivâyet edilmektedir.[673] Görüldüğü gibi Müslim'in "*sağ elinin verdiğini*" yerine "*sol elinin verdiğini*" şeklindeki rivâyeti maklûbtur. Sahîh olan ise, diğer kaynakların "*sağ elinin verdiğini*" şeklindeki rivâyetidir.

حَمَّادُ بْنُ عَمْرٍو النَّصِيبِی عَنِ الْاَعْمَشِ عَنْ اَبِی صَالِحٍ عَنْ اَبِی هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا لَقِيتُمُ الْمُشْرِكِينَ فِی الطَّرِيقِ فَلَاتَبْدَؤُهُمْ بِا لسَّلَامِ

Hammad b. Amr en-Nasîbî > A'meş > Ebû Salih > Ebû Hüreyre isnadıyla nakledildiğine göre Hz. Peygamber, *Bir yolda müşriklerle karşılaştığınız zaman, onlara ilk defa siz selâm vermeyin* buyurmuştur.[674]

672 Müslim, "Zekât", 91.

673 Buhârî, "Ezân", 36; "Zekât", 16; "Hudûd", 19; Tirmizî, "Zühd", 53; Nesâî, "Kudât", 2.

674 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VI, 262.

Bu hadîsin isnadında bulunan ve hadîs uydurmasıyla tanınan Hammad b. Amr en-Nasîbî hadîse rağbeti artırmak amacıyla isnadda bulunan Süheyl b. Ebî Salih yerine A'meşi koymuştur. Nitekim Müslim rivâyetinde söz konusu hadîs, Derâverdî > Süheyl > babası > Ebû Hüreyre isnadıyla nakledilmektedir.[675] Böylece Hammad b. Amr en-Nasîbî, hadîsin isnadında râvi değişimi yapmıştır. Dolasıyla isnadındaki bu değişim sebebiyle hadîs *maklûb*tur.

Maklûb hadîslerle ilgili günümüze ulaşmayan, biri Hatîb el-Bağdâdî diğeri İbn Hacer el-Askalânî'ye ait olmak üzere iki eser bulunmaktadır.[676]

bf. Müdrec hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُدْرَجُ)

Sözlükte eklemek, ilâve etmek anlamındaki derc kökünden if'âl kalıbında ism-i mef'ûl olan *müdrec* kelimesi, kendisine ekleme yapılan şey mânasına gelmektedir. Hadîs terimi olarak, *sened veya metnine aslında olmayan şey ilâve edilen hadîslere* denmektedir. Yapılan ilâve isnadda meydana gelmişse *müdrecü'l-isnad*, metinde gerçekleşmişse *müdrecü'l-metn* olarak isimlendirilmektedir.

Müdrec rivâyetlerin, hadîslerin genellikle şifahi olarak rivâyet edildiği dönemde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sahâbî veya ondan sonraki râvi, rivâyet ettiği hadîsin sonuna bir söz ekler ya da bir açıklamada bulunur. Daha sonraki râvi de bunu, söyleyenine işaret etmeden hadîsle birlikte nakleder. Bu durumu bilmeyenler bütün metnin Rasûlullah'a (s.a.) ait olduğunu zannederek rivâyette bulunur. Bir hadîse kasten, aslında bulunmayan bir ilâve yapmak hadîs uydurmak anlamına gelir ve haramdır. Yanlışlıkla yapılan ilâveler, râvisinin zabtının eksik olduğunu gösterir ve rivâyeti zayıf kabul edilir. Hadîsin metnindeki garib kelimeleri açıklamak amacıyla yapılan ilâveler, hadîsin sıhhatine zarar vermez. *Müdrec* hadîs, sened ve metninin durumuna göre sahîh, hasen veya zayıf olabilir.

Aşağıdaki hadîs, isnada yapılan ilâveye misal olarak verilebilir.

عَنْ سُفْيَانِ الثَّوْرِيِّ عَنْ وَاصِلٍ وَمَنْصُورٍ وَالْاَعْمَشِ عَنْ اَبِى وَائِلٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ شُرَحْبِيلٍ عَنْ عَبْدِاللهِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ اَيُّ الذَّنْبِ اَعْظَمُ قَالَ اَنْ تَجْعَلَ لِلهِ نِدًّا وَهُوَ خَلَقَكَ

675 Müslim, "Selâm", 13.

676 Maklûb hadîs hakkında bk. Ertürk, "Maklûb", *DİA*, XXVII, 447-448.

Tirmizî'nin Süfyan es-Sevrî > Vâsıl, Mansûr, A'meş > Ebû Vâil > Amr b. Şurahbîl isnadıyla naklettiğine göre Abdullah b. Mes'ud şöyle demiştir: "Ey Allah'ın elçisi! En büyük günah nedir?" diye sordum. O (s.a.), *Seni yarattığı halde Allah'a ortak koşmandır* diye cevap verdi.[677] Hadîsin Buhârî'deki rivâyetinin isnadında Amr b. Şurahbîl bulunmamaktadır.[678] Dolayısıyla Tirmizî rivâyetinde Amr b. Şurahbîl isnâda ilâve edilmiştir ve hadîs, isnadı açısından müdrectir.

Hadîsin metnine yapılan ilâve; metnin baş tarafında, ortasında veya sonunda meydana gelebilmektedir.

Aşağıdaki rivâyetler, hadîsin metnine yapılan ilâveye misal olarak verilebilir.

عَنْ اَبِی هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَسْبِغُوا الْوُضُوءَ وَيْلٌ لِلْاَعْقَابِ مِنَ النَّارِ

Ebû Hüreyre'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber, Abdesti eksiksiz alın; *cehennemde yanacak olan yıkanmamış topuk arkalarının vay haline* buyurmuştur. Hadîsin baş tarafındaki "Abdesti eksiksiz alın" kısmı Hz. Peygamber'in değil, hadîsi rivâyet eden Ebû Hüreyre'nin sözüdür. Hadîsi Ebû Hüreyre'den alanlar onun sözünü hadîs zannederek rivâyet etmişlerdir. Nitekim Buhârî ve Müslim rivâyetlerinde bu kısmın, Ebû Hüreyre'ye ait olduğu ifade edilmektedir.[679]

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ العَدَدِ

Hz. Aişe'nin nakline göre (kendisine Peygamberlik gelmeden önce) Resûl-i Ekrem (s.a.) Hira mağarasında birçok geceler boyunca tahannüs ederdi. Tahannüs ibadet etmek demektir.[680] Bu rivâyette geçen "tahannüs ibadet demektir" kısmı, açıklamak amacıyla hadîsin metnine Zührî tarafından yapılmış bir ilâvedir.

عَنْ اَبِی هُرَیْرَةَ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِلْعَبْدِ الْمَمْلُوكِ الصَّالِحِ اَجْرَانِ وَالَّذِی نَفْسِی بِيَدِهِ لَوْلَا الْجِهَادُ فِی سَبِيلِ اللهِ وَالْحَجُّ وَ بِرُّ اُمِّی لَاَحْبَبْتُ اَنْ اَمُوتَ وَ اَنَا مَمْلُوكٌ

Ebû Hüreyre'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber, *Salih kölenin iki sevabı vardır. Canım elinde olan zata yemin olsun ki, Allah yolunda cihad etmek, hacca*

677 Tirmizî, "Tefsir", 25.

678 Buhârî, "Tefsir", 2.

679 Buhârî, "Vudû", 29; Müslim, "Tahâret", 25-26.

680 Buhârî, "Bed'ül-vahy", 3.

gitmek ve anneme iyilik yapmak arzularım olmasa, *köle olarak ölmeyi isterdim.*[681] Bu hadîsin "anneme iyilik yapmak arzularım olmasa" kısmı, Hz. Peygamber'e değil Ebû Hüreyre'ye aittir. Nitekim Hz. Peygamber'in annesi, kendisi küçükken ölmüştür. Müslim'in rivâyetinde de bu durum ifade edilmektedir.[682]

Hadîse yapılan ilâve; farklı rivâyetlerini karşılaştırmak, bizzat ilâve yapan râvinin açıklaması veya bu durumu fark eden bir âlimin açıklamasıyla tespit edilir.

Müdrec hadîslerle ilgili telif edilen ilk eser Hatîb el-Bağdâdî'ye aittir. Onun *el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl*[683] *isimli* eseri senedinde ve metninde idrâc bulunan 111 rivâyet ihtiva etmektedir. İbn Hacer ve Süyûtî söz konusu eseri esas alarak birer eser telif etmişlerdir.[684]

bg. Musahhaf ve muharref hadîs (اَلْحَدِيثُ الْمُصَحَّفُ وَالْمُحَرَّفُ)

Sözlükte, benzer harfleri hatalı okuyup rivâyet etmek mânasına gelen tashîf masdarından sıfat olan musahhaf kelimesi; hadîs terimi olarak *sened veya metninde, yazılışı birbirine benzeyen harflerinin yanlış okunarak nakledildiği hadîse* denmektedir. Hadîsi bu şekilde nakletmeye *tashîf*, hatalı nakleden râviye ise *sahafî* denir.

Sözlükte değiştirmek mânasındaki tahrif masdarından türeyen *muharref* kelimesi ise hadîs terimi olarak *sened veya metinde hareke, harf ya da yazı değişikliği yapılarak nakledilen hadîs* demektir.

Musahhaf ve *muharref* İbn Hacer el-Askalânî'ye (ö. 852/1448) kadar biri diğerinin yerine kullanılmaktaydı. O, *musahhafi* yazılışları birbirine benzeyen harflerde nokta değişikliği, *muharrefi* ise kelimelerde hareke, harf veya hat değişikliği yapılarak nakledilen hadîs olarak nitelemektedir.

Hadîslerin *musahhaf* veya *muharref* olarak nakledilmesi, semâ ve kırâat metotlarıyla değil doğrudan yazılı metinlerden alınmasından kaynaklanmaktadır. Arap yazısında henüz hareke ve noktalamanın bulunmadığı ilk iki asırda doğrudan yazılı metinlerden yapılan nakillerde tashîf ve tahrîfin bulunması tabiidir.

681 Buhârî, "Itk", 6.

682 Müslim, "Eyman", 44.

683 Eser 1418/1997 tarihinde Riyad'da Muhammed b. Matar ez-Zehrânî tarafından yayımlanmıştır.

684 Efendioğlu "Müdrec", *DİA*, XXXI, 474.

Âlimlerin; rivâyetlerin, semâ ve kırâat metotlarıyla alınması üzerinde ısrarla durmalarının sebebi de hadîslerin tashifli rivâyetini önlemektir.

Tashîf veya tahrif, hadîsin senedinde veya metninde meydana gelebilir. Müslim'in ravîlerinden إِبْنُ مُرَاجِم (İbn Mürâcim) isimli râviyi Yahya b. Maîn'in إِبْنُ مُزَاحِم (İbn Müzâhim) şeklinde okuması isnaddaki tashife misal olarak zikredilebilir. Görüldüğü üzere Yahya b. Maîn "ر" harfini "ز" harfi okumak suretiyle tashif yapmıştır. عَاصِم اَلْاَحْوَل (Âsım el-Ahvel) isminin وَاصِل اَلْاَحْدَب (Vâsıl el-Ahdeb) şeklinde okunması da tashif ve tahrife bir başka misaldir.

Aşağıdaki rivâyet, metinde tashif ve tahrife misal olarak verilebilir.

عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ اَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِحْتَجَرَ فِي الْمَسْجِدِ بِحَصِيرٍ حُجْرَةً يُصَلِّي فِيهَا

Zeyd b. Sabit'in nakline göre içerisinde namaz kılmak amacıyla Hz. Peygamber mescidde hasırdan bir oda edinmiştir.[685] Hadîsi semâ yoluyla almayan İbn Lehîa metinde geçen احتجر (oda edindi) kelimesini احتجم (kan aldırdı) şeklinde yanlış okuyarak tashif yapmıştır. Tashif sonucu hadîsin mânası "Hz. Peygamber mescidde kan aldırdı" şekline dönüşmüştür.[686]

Musahhaf ve *muharref* hadîsler zayıf kabul edilmektedir. Râvinin çok sayıda tashîf yapması da zabt bakımından zayıf kabul edilmesine sebep olur.

Musahhaf ve *muharref* hadîslerle ilgili ilk dönemlerden itibaren müstakil eserler telif edilmiştir. Hasan b. Abdullah el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*'i[687] ile Hatîb el-Bağdâdî'nin *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*[688] isimli eserleri konuyla ilgili günümüze ulaşan önemli eserlerdir. Ahmet Tahir Dayhan *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf* isimli doktora tezinde[689], Cemâl Ustîrî de *et-Tashîf ve eseruhû fi'l-hadîs ve'l-fikh ve cuhûdü'l-muhaddisîn fî mükâfehetih*[690] adlı yüsek lisans çalışmasında konuyu ayrıntılı biçimde incelemiştir.[691]

685 Buhârî, "Ezan", 81; Müslim, "Müsafirîn", 213-214.

686 Hadîsin, İbn Lehîa rivâyeti için bk. Ahmed b. Hanbel, I, 185.

687 1402/1982 tarihinde Kahire'de Mahmûd Ahmed Mîre tarafından neşredilmiştir.

688 1405/1985 tarihinde Dımaşk'ta Sükeyne eş-Şihâbî tarafından neşredilmiştir.

689 Tez, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2005 yılında tamamlanmıştır.

690 1418/1997 tarihinde Riyad'da neşredilmiştir.

691 Musahhaf ve muharref hadîs hakkında bk. Efendioğlu, "Musahhaf", DİA, XXXI, 229-230; a. mlf., "Muharref", XXXI, 4.

3. Zayıf Hadîsle Amel

İslâm âlimleri ilk dönemlerden itibaren sahîh ve zayıf hadîsler ile güvenilir ve zayıf râvileri farklı değerlendirmişlerdir. Nitekim onlar terğîb ve terhîb konularında zayıf râvilerden de hadîs alınabileceğini, haram ve helâl ile ilgili konularda ise daha titiz davranılması gerektiğini ifade etmişlerdir.[692] Bu anlayış zayıf hadîsle amel hususuna da yansımış, helâl-haram konularında sahîh hadîslerin delil alınması; terğîb-terhîb ve amellerin fazileti hususlarında ise zayıf hadîsle amel edilebileceği görüşü genel kabul görmüştür. Ancak tarihi süreçte zayıf hadîsle amel konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Zayıf hadîsle amel konusuna geçmeden önce zayıf hadîslerin aynı seviyede olmadıklarına işaret etmeliyiz. Zayıflığı az ve başka isnadlarla takviye edilerek *hasen li gayrihî* seviyesine ulaşabilecek zayıf hadîsler bulunduğu gibi hiçbir şekilde zayıflıktan kurtulamayacak olanlar da vardır. Nitekim isnadında kopukluk bulunan hadîslerdeki zayıflık ile isnadında yalancı veya yalanla itham edilen râvi bulunan hadîslerdeki zayıflık aynı değildir. Dolayısıyla zayıf hadîsle amel tabiri ile, araştırmalar sonucunda *hasen li gayrihî* seviyesine ulaşmayan ve terk edilecek kadar da zayıf olmayan hadîs kastedilmektedir.

Zayıf hadîsle amel konusunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Yahya b. Main, İmam Müslim gibi bazı âlimler zayıf hadîsle hiçbir konuda amel edilemeyeceği görüşünü benimsemişlerdir. Aynı görüşü benimseyen Subhî Sâlih de zayıf hadîslerin zan ifade ettikleri için fezâil konularında da delil olamayacağını söylemiştir. Ona göre amellerin fazileti konusunda zayıf hadîsle amel edileceğine dair ileri sürülen şartlar da yeterli değildir. Üstelik fezâil de ahkâm gibi dinin esas prensiplerindendir.[693]

Bazı âlimler ise zayıf hadîsle bazı şartlarla amel edilebileceği görüşünü benimsemişlerdir. Bu âlimlerden bir kısmına göre, zayıf hadîsle ahkâm konularında değil sadece amellerin faziletiyle ilgili konularda amel edilebilir. İbn Hacer gibi âlimler, zayıf hadîsle amellerin faziletiyle ilgili konularda amel edebilmek için de üç şarta riayetin gerekli olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlar, hadîsteki zayıflığın çok fazla olmaması, hadîsin İslâm dininin genel esaslarından birisine uygun olması ve amel ederken zayıf hadîsle ihtiyaten amel edildiğinin bilinmesidir.

692 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 30-36.

693 Subhî Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, s. 177.

Bazı âlimler, diğer delillerle desteklenen zayıf hadîsle ahkâm konusunda da amel edilebileceğini benimsemiştir. Âlimlerden bir kısmı ise muhtevasıyla ümmetin amel edegeldikleri zayıf hadîslerle ahkâm konusunda amel edileceğini söylemiştir. Zayıf olduğu halde âlimler tarafından kabul edilip amel edildiği için makbul sayılan birçok hadîs bulunmaktadır. İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd gibi hadîs âlimleri başka bir delil olmayan konularda zayıf hadîsle amel etmişlerdir.[694]

Görüldüğü gibi zayıf hadîsle amel konusunda sadece amellerin faziletiyle ilgili konularda amel edilebilir, bazı şartlarla amel edilebilir ve hiçbir şekilde amel edilmez olmak üzere üç temel görüş bulunmaktadır. Hiçbir ayırıma tabi tutmadan zayıf hadîsle amel edilebileceğini ifade etmenin isabetsizliği ortadadır. Zira yukarıda da işaret edildiği gibi zayıf hadîsler aynı seviyede değildir. Râvisi fisk veya kizb ile itham olunmasından dolayı zayıf kabul edilen hadîsle zabt kusuru sebebiyle zayıf olan hadîsin aynı seviyede kabul edilemeyeceği açıktır. Bu açıdan çok zayıf bir hadîsle amel edilmeyeceği hususunda genel bir kanaatin oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla zayıf hadîsle amel konusu, genellikle râvisinin zabt kusuru sebebiyle zayıf kabul edilen hadîslerle ilgili olmalıdır. Zayıf hadîsle, amellerin fazileti konusunda amel edilebileceğiyle ilgili genel bir yaklaşım bulunsa da böyle bir ayırım isabetli görülmemektedir. Çünkü amellerin fazileti de diğer konular gibi dinin temel prensiplerindendir. Bu hususta dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da zayıf hadîsle amel edilebilmesi için o konuda âyet veya sahîh hadîsin bulunmama şartıdır. Buna göre zayıf hadîsle amel konusunda İbn Hacer'in ileri sürdüğü şartlar isabetli görülmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında, sahîh hadîslerin pratikte zayıf hadîsle amel etmeye ihtiyaç duyulmayacak kadar yeterli oduğu da görülecektir.

Şia âlimlerinin çoğuna göre *müvessak* ve *zayıf* hadîslerle amel edilmez. Ancak bazı şiî âlimleri, İmâmiyye arasında meşhûr olan müvessak ve zayıf hadîslerle amel edilebilir[695] görüşündedirler.

İlk dönemlerde zayıf hadîsleri müstakil olarak bir araya getiren eserlerin yazıldığı bilinmemektedir. Nitekim Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh* adlı

694 Zayıf hadîsle amel konusunda geniş bilgi için bk. Polat, *Hadîs Araştırmaları*, s. 118-127; Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadîs Metodolojisi*, s. 128-136.

695 İzmirli, *Hadîs Tarihi*, s. 226.

eserleri istisna edilirse, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda telif edilen hadîs kitaplarında sahîh-zayıf ayırımı yapılmamıştır. Bu durumda istisnaları bir tarafa; söz konusu dönem eserlerinin hemen hepsinde az veya çok, zayıf hadîs bulunmaktadır. Bazen müellifleri, eserlerine aldıkları hadîsin zayıf olduğunu da belirtebilmektedir. Dolayısıyla zayıf hadîsler, eserlerde sahîhlerle birlikte bulunmaktadır. Ayrıca aşağıda zikredilecek olan mevzû hadîsler konusunda telif edilen eserlerde de bazı zayıf hadîsler bulunmaktadır. Son dönemde, temel hadîs kaynaklarda bulunan zayıf hadîsleri müstakil olarak ele alan eserler telif edilmiştir.[696]

D. MEVZÛ HADÎS (اَلْحَدِيثُ الْمَوْضُوعُ)

Mevzû diye isimlendirilen hadîs, söylemediği ve yapmadığı halde Hz. Peygamber'e nispet edilen haberlerdir. Böyle bir haberin hadîs diye isimlendirilmesi, uydurma da olsa sened ve metne sahip olması dolayısıyla, şeklen hadîs gibi görünmesi ve uyduranın onun hadîs olduğunu iddia etmesi sebebiyledir. Esâsen hadîs olmayan veya hadîs olduğu iddia edilen *mevzû hadîs*; aşağıda tanımı, tarihçesi, sebepleri, hadîs uydurmaya karşı alınan tedbirler ve uydurma hadîsleri tanıma yolları başlıkları altında incelenecektir. Son kısımda ise konuyla ilgili temel kaynaklar zikredilecektir.

1. Tanımı

Mevzû kelimesi sözlükte bir şeyi yere bırakmak, koymak, yukarıdan aşağı atmak anlamındaki vaz' kökünden ism-i mefûldür. Hadîs terimi olarak, *Hz. Peygamber'e ait olmayan söz ve fiillerin O'na nispet edilerek nakledildiği haberler* demektir. *Mevzû*, bir rivâyetin uydurma olduğunu ifade etmek üzere en çok kullanılan tabirdir. Rivâyetin uydurma olduğunu ifade etmek üzere *bâtıl*, (بَاطِلٌ) *masnû* (مَصْنُوعٌ) ve *muhtelak* (مُخْتَلَقٌ) tabirleri de kullanılmaktadır.

Bazı âlimler, Hz. Peygamber'in otoritesini kötüye kullanma anlamına gelen hadîs uydurmanın, Allah'a ve Peygamber'e iftira etmek olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre hadîs uyduran kimse, bu fiiliyle dinden çıkar. Ancak mûtedil âlimler,

696 Nitekim Muhammed Nasıruddin el-Elbânî; başta Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin sünenleri olmak üzere temel hadîs kaynaklarında yer alan zayıf hadîsleri ayrı eserler halinde bir araya getirmiştir. Ayrıca onun, *Sislsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa* isimli eseri de mevzû hadîslerle birlikte zayıf hadîsleri de ihtiva etmektedir.

hadîs uyduranın dinden çıkması için yalan söylemeyi helâl sayması gerektiğini söylemişlerdir. Hadîs uydurmanın dinin tebliğcisi Hz. Peygamber'e iftira olduğunda ise görüş birliği bulunmaktadır. Hadîs uydurmak sadece Hz. Peygamber'e değil, onun getirdiği dine de iftira etmek anlamına gelmektedir. Bu durum hadîs uydurmanın büyük bir vebal olması için yeterli bir sebeptir. Bundan dolayı İslâm âlimleri en başından itibaren hadîs uydurma faaliyetleriyle mücadele etmişlerdir.

2. Tarihçesi ve Hadîs Uydurma Sebepleri

Kaynaklarda hadîs uydurma faaliyetinin Hz. Peygamber döneminde başladığı ve "*Kim bile bile bana isnad ederek yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*"[697] hadîsini böyle bir olay üzerine söylediği kaydedilmekteyse de[698] hadîs uydurmanın, İslâm toplumundaki siyasî gruplaşmalardan sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İslâm aleyhtarları, yaptıkları iftiranın Hz. Peygamber tarafından hemen ortaya çıkarılacağı endişesiyle onun sağlığında buna cesaret edememişlerdir. Hulefâ-yi Râşidînin; işitmedikleri bazı hadîsleri rivâyet edenlerden Hz. Peygamber'den duyduklarına dair şahit istemeleri ve çok hadîs rivâyet edenleri bu konuda daha dikkatli olmaya davet etmeleri gibi hassasiyetleri, hadîs uydurmaya uygun bir zeminin doğmasını önlemiştir.[699] Ancak İslâm tarihinde "el-fitnetü'l-kübrâ" olarak tanımlanan Hz. Osman'ın, 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) tarihindeki şehadetiyle başlayıp Hz. Ali'nin halife olması üzerine patlak veren Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı ile süren gelişmeler sonucunda etkisi günümüze kadar devam eden siyasî ve itikadî gruplaşmalar oluşmuştur. Bu siyasî grupların mensuplarından bazı kimseler kendi görüşlerini destekleyen, karşı tarafın düşüncelerini yeren hadîsler uydurmuşlardır.

Berâ b. Âzib'in (ö. 72/691) "Hepimiz hadîsleri doğrudan Resûlullah'tan işitmezdik, işimiz gücümüz vardı. Ancak insanlar yalan söylemezdi ve hadîsi işiten işitmeyene rivâyet ederdi"[700], Enes b. Mâlik'in (ö. 93/717); "Biz yalan söylemeyen

697 Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Mukaddime", 2; İbn Mâce, "Mukaddime", 4.

698 Bu konudaki haberler için bk. Cihan, *Uydurma Hadîslerin Doğuşu*, s. 33-39; Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 20-21. Konuyla ilgili görüşlerin değerlendirilmesi için ayrıca bk. Fellâte, *el-Vaz'*, I, 202-214.

699 Kandemir, "Mevzû", *DİA*, XXIX, 493.

700 Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 534; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 235.

bir topluluktuk"[701] ve Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) "Sahâbenin en çok kızdığı, hiç hoşlanmadığı huy yalancılıktı"[702] şeklindeki açıklamalarından anlaşıldığı üzere sahâbe, birbirlerine karşı son derece güven duymakta ve hadîs rivâyetinde titiz davranmaktaydı. Ancak bu, fitne olayına kadar devam edebilmiş, sahâbe doğru sözden ve Hz. Peygamber'in hadîslerini nakletme hususundaki titizliğinden vazgeçmese de İslâm dünyasında meydana gelen siyasî gelişmeler sonucunda yeni nesillerle birlikte durum değişmiştir. Böylece bir taraftan insanlar arasında mevcut olan güven duygusu zayıflamış diğer taraftan uydurma faaliyetleri artmaya devam etmiştir. Aslında tâbiîn âlimlerinden Rıb'î b. Hıraş'ın (ö. 101/719), Hz. Ali'nin hutbesinde, Resûlullah'ın (s.a.) kendisi adına yalan uydurulmasından men eden hadîsi naklettiğini haber vermesi,[703] hadîs uydurmacılığının bu dönemde başladığına işaret etmektedir. Ancak uydurma faaliyetinin, daha sonra yaygınlaştığını gösteren haberler de vardır. Nitekim yalancılığı ile bilinen ve peygamberlik iddiasında bulunduğu için katledilen Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) zamanına kadar isnadın sorulmadığını ifade eden haber[704] de bu durumu teyit etmektedir. Bu haber, uydurma faaliyetinin özellikle Muhtâr es-Sekafî zamanında yaygınlaştığını ve buna karşı isnadın kullanılmaya başladığını ortaya koymaktadır. Nitekim Ukbe b. Nâfi'el-Fihrî'nin (ö. 63/682) "Oğlum! Hz. Peygamber'den sadece güvenilir kimselerin naklettiği kabul edilir"[705] şeklindeki uyarısı, güven duygusunun bu dönemde zayıflamaya başladığını göstermektedir.

Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) "Hz. Peygamber şöyle buyurdu, Hz. Peygamber böyle buyurdu" diyerek hadîs nakleden Büşeyr el-Adevî'yi dinlemeyip bunun gerekçesini de "Hadîse yalan karışmadan önce birisi, 'Hz. Peygamber şöyle buyurdu' dediği zaman gözlerimiz ona dikilir, kulaklarımız onun sözlerine eğilirdi fakat, doğru yalan demeden rastgele konuşulmaya başlandıktan sonra artık, bildiğimiz şeylerden başkasını almaz olduk"[706] sözleriyle izah etmesi, ayrıca Hz. Ali'nin; verdiği hükümlerle ilgili kendisine getirilen bir kitabın bir kısmı

701 Fesevî, *a. g. e.*, II, 534.

702 Ahmed b. Hanbel, VI, 152.

703 Müslim, "Mukaddime", 2.

704 Hatîb, *el-Câmi*, I, 179.

705 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 29.

706 Müslim, "Mukaddime", 4; Dârimî, "Mukaddime", 38.

hariç çoğunu imha etmesi,[707] Muğîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) "Ali'den hadîs rivâyeti konusunda Abdullah b. Mes'ûd'un arkadaşlarından başka doğru sözlü olanı yoktu"[708] diyerek endişesini dile getirmesi, uydurma faaliyetlerinin artmasıyla insanlar arasında güven duygusunun zayıfladığını ve gruplaşmalardan sonra hadîs uydurmanın hız kazandığını göstermektedir.

Bir taraftan Cebriyye, Kaderiyye, Mücessime, Müşebbihe ve Kerrâmiyye gibi bu dönemde ortaya çıkan mezhepler diğer taraftan Emevî-Abbâsî çekişmesinde karşılıklı kendilerini öven ve karşı tarafı yeren hadîsler uydurulmuştur. Emevîlerin Arapları ön plana çıkaran siyâsetleri; Araplık davasını güdenlerin ise Araplar'ı, Arapça'yı ve Mekke, Medine gibi Arap şehirlerini öven hadîslerin uydurmasına zemin hazırlamıştır. Bu, aynı zamanda onların bu tutumundan rahatsız olanların Araplar ve Arapça aleyhinde; Şam, Mısır, Antakya, Nusaybin, Askalân, Horasan, Merv, Kazvin gibi şehirler lehinde hadîs uydurmasına sebep olmuştur.

Emevî ve Abbâsîler döneminde İslâm coğrafyasının genişlemesi, birçok farklı din ve kültürden insanın İslâm hakimiyeti altına girmesine neden olmuştur. Bunlardan İslâmı; şartlar gereği kabul etmek zorunda kalan bazı kimseler, İslâm inancını zayıflatmaya ve intikam almaya kalkışmışlardır. *Zındık* olarak isimlendirilen bu kimseler; böylesi bir ihâneti (düşmanlığı) hayata geçirirken bazen bir şiî, bazen bir zâhid veya bir İslâm âlimi kılığında faaliyet göstermişlerdir. Bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarıyla ilgili "Allah Teâlâ melekleri kolunun kıllarından yarattı" gibi akıl ve mantık dışı uydurmaları hadîs diye ortaya atmışlardır. En küçük bir iyilik yapana cennetin kapılarını açan, en ufak bir günah işleyeni de cehennemin dibine gönderen uydurma hadîslerin kaynağı da yine hep zındıklardır.

Rivâyet döneminde bazı kimseler Hz. Peygamber'in otoritesini istismar ederek belirli bir menfaat temin etmek amacıyla hadîs uydurmuşlardır. Patlıcanın her derde deva olduğuyla ilgili uydurulan hadîs, şahsi menfaat teminiyle ortaya atılmış olmalıdır.[709]

İslâm düşmanlığı, ırk ve mezhep taraftarlığı ve maddi menfaat elde etme hırsı gibi temel etkenlerin yanında İslâm'a hizmet etme arzusu da hadîs uydurmanın ayrı bir etkeni olmuştur.

---

707 Müslim, "Mukaddime", 4.

708 Müslim, "Mukaddime", 4.

709 Hadîs uydurma sebepleri hakkında bk. Kandemir, "Mevzû", *DİA*, XXIX, 493-494.

3. Hadîs Uydurmaya Karşı Alınan Tedbirler

Hadîs uydurma faaliyetinin artmaya başlaması üzerine İslâm âlimleri, hadîs uydurma faaliyetini engellemek amacıyla tedbir alma ihtiyacı duymuşlardır. Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/728) "önceden isnad sormuyorlardı, fitne olayı meydana gelince 'râvilerinizin isimlerini bize söyleyin' demeye başladılar. Bu suretle sünnet ehlinden olanların hadîsleri alınır, bid'at ehlininki ise terkedilirdi"[710] şeklindeki haberi, fitne olayından sonra ortaya çıkan uydurma faaliyetlerine karşı tedbir olarak isnad uygulanmaya başlandığını göstermektedir.

Hadîs rivâyetinde isnad uygulamasını takiben, hadîsleri nakleden kimselerin güvenilirliklerini tespit amacıyla cerh ve ta'dil faaliyeti başlamıştır. Böylece hadîs uyduranlar ve uydurdukları hadîsler tespit edilerek teşhir edilmiştir.

Önceki bölümlerde zikredildiği üzere isnad, uydurma faaliyetinin önündeki en önemli engel olmuştur. İsnadla yetinmeyip yalancı râvileri tespit etmek suretiyle teşhir eden İslâm âlimleri, sahîh hadîsleri müstakil kitaplarda toplamaya başlamıştır. "Sahîh Hadîs" başlığı altında zikredildiği üzere özellikle hicrî üçüncü asırda sahîh hadîsleri bir araya getiren eserler telif edilmiştir. Ayrıca İslâm âlimleri aşağıda zikredilecek olan, bir rivâyetin uydurma olduğunun tanınmasını sağlayan kuralları belirlemişlerdir.

4. Uydurma Hadîsleri Tanıma Yolları

İslâm âlimleri hadîs uyduranları ve uydurdukları haberleri tespit edip onları teşhir etmekle kalmamış uydurma bir rivâyetin alâmetlerini de belirlemişlerdir. Böylece onlar, uydurma hadîslerin İslâm'a vereceği zarar konusunda Müslümanların hassas davranmalarını temin etmeyi amaçlamışlardır.

Bir hadîsin uydurma olduğunun en önemli belirtisi onu nakledenlerden birinin yalancılığının tespitidir. Râvilerle ilgili kitaplarda, özellikle *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* ismini taşıyan eserlerde, hadîs uyduran kimseler kezzâb (كَذَّاب) vadda' (وَضَّاعٌ) ifadeleriyle anılmaktadır. Bu eserlerde hadîs uydurduğu bilgisi verilen bir

710 Müslim, "Mukaddime", 5; Dârimî, "Mukaddime", 38; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 209. İbn Sîrîn'in açıklamasında kastedilen 'fitne' hakkındaki farklı görüşler ve bunların değerlendirilmesi için bk. Polat, *Hadîs Araştırmaları*, s.24-32; Âşıkkutlu, *Hadîste Rical Tenkidi*, s. 47-48; Güner, *Doğuş Devrinde Hadîs*, s. 119-121. İbn Sirî'nin söz konusu açıklaması hakkında ayrıca bk. Ulu, "Önceleri İsnaddan Sormazlardı Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", s. 19-46.

râvinin, isnadda yer alması söz konusu rivâyetin uydurma olduğunun en önemli belirtisidir. Ancak bu, daha çok hadis âlimleri tarafından bilinebilir.

"Patlıcan her derde devadır", "Pirinç insan olsaydı, yumuşak huylu bir insan olurdu" ifadelerinde görüldüğü gibi, hadîs diye nakledilen metinde bulunan anlam bozuklukları da onun uydurma olduğunu gösterir.

"Kim bir gün oruç tutarsa bin hac ve bin umre sevabı kazanır" gibi küçük bir iyilik yapana büyük mükafatlar verilmesi veya ufak bir hata işleyene büyük cezalar verileceğinin belirtilmesi de onun uydurma olduğunun alametidir.

Hadîs diye nakledilen haberin; Kur'ân'a ve meşhur sünnet verilerine, akl-ı selîme, kesinleşmiş tarihi ve tecrübi bilgilere aykırılığı da onun uydurma olduğunun alâmetidir. "Dünyanın ömrü yedibin senedir, biz yedinci binin içindeyiz" şeklindeki rivâyet, kıyâmetin zamanını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini ifade eden âyet ve hadîslere[711] aykırıdır. Bu durum onun uydurma olduğunun alâmetidir.

Ayrıca bir metnin, rivâyet döneminde telif edilen temel hadîs kaynaklarında bulunmaması da onun uydurma olduğunun alâmetidir.[712]

İslâm âlimleri bunların dışında, sahîh hadîslerin bulunmadığı konulara işaret ederek "bu konudaki hadîslerin tamamı asılsızdır" uyarısında bulunmak suretiyle uydurma hadîslerin bilinmesinde de genel ölçüler ortaya koymuşlardır. Özellikle menâkıb (şahısları ve milletleri öven veya yeren) rivâyetler, tefsir, İsrailoğulları, önceki peygamberlerin kıssaları, şehirler, mezhep ve ekoller, yiyecekler, içecekler, hayvanlar, nafilelerin sevapları konularında uydurma rivâyetlerin yoğunluğuna dikkat çekmişlerdir.[713]

5. Uydurma Hadîslerle İlgili Eserler

Mevzû hadîsleri bir araya getiren müstakil kitapların hadîs eserlerinin telif edilmeye başladığı hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda yazıldığı bilinmemektedir. Bu

711 Kıyâmetin zamanını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğine dair bk. el-A'raf 7/187; Buhârî, "İman", 37; Müslim, "İman", 1.

712 Uydurma hadîslerin alametleri ve misalleri için bk. Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 180-191; Cihan, *Uydurma Hadîslerin Doğuşu*, s. 14-23.

713 Sahîh hadîs bulunmayan konular ve bu hususta telif edilen müstakil eserler hakkında bk. Yıldırım, *Hadîs Problemleri*, s. 121-182.

dönemin genel telif anlayışı isnadını zikretmek şartıyla sahîh, zayıf ve mevzû hadîsleri bir arada zikretmekti. Dolayısıyla ilk dönem hadîs kaynaklarında, oranları farklı olmakla birlikte mevzû hadîs bulunabilmektedir. Mevzû hadîsleri müstakil eserlerde toplama faaliyetinin, yaklaşık olarak hicrî beşinci asırdan itibaren başladığı söylenebilir. Mevzû hadîslerle ilgili eserlerin genel başlığı el-Mevzûât'tır. İslâm âlimleri mevzû hadîsleri bir araya getiren birçok eser telif etmişlerdir. Konuyla ilgili en başından itibaren yazılan eserlerin tamamını burada zikretmek mümkün değildir.[714] Dolayısıyla burada yaygın olarak kullanılan mevzât kitapları ele alınacaktır.

1. İbnü'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113) *Tezkiretü'l-mevzûât* isimli eseri mevzu hadislerle ilgili ilk müstakil eserdir. Eserde İbn Hibbân'ın *Kitâbü'l-mecrûhîn* isimli eserinde tenkit edilen 1139 rivâyet senedleri çıkarılarak alfabetik sıraya konulmuş, kısa olanların tam metni, uzun olanların baş tarafından bir kısmı verilerek senedlerdeki zayıf ve yalancı râviler eleştirilmiş, Hz. Peygamber'e nispet edilen birtakım haberlerin asıl sahipleri gösterilmiştir.

2. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûât*'ı uydurma olduğu tespit edilen 1850 haberi, fıkıh konularına göre bir araya getirmiştir. Ancak müellif bazı zayıf, hasen hatta sahîh hadîsleri de eserine almakla eleştirilmiştir. Süyûtî'ye göre eserde mevzû sayılmaması gereken 300 kadar hadîs bulunmaktadır.[715]

3. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*'sı İbnü'l-Cevzî'nin söz konusu eserindeki yanlışlıkları ortaya koymak için kaleme alınmıştır.[716]

4. İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556) *Tenzîhu'ş-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri'ş-şenîati'l-mevzûa*'sı söz konusu iki eseri ihtisar edip onlarda bulunmayan bazılarını da ilave ederek fıkıh konularına göre bir araya getirmiştir. Bu sebeple de, kendisinden öncekilere ihtiyaç duyurmayacak bir muhtevaya sahiptir.[717]

---

714 Mevzû hadîsleri bir araya toplayan eserler hakkında bk. Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 139-169; a. mlf., "Mevzû", *DİA*, XXIX, 495; Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, s. 175-181.

715 Farklı baskıları için bk. Kandemir, M. Yaşar, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX, 497-498.

716 Farklı baskıları için bk. Kandemir, M. Yaşar, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX, 497.

717 Farklı baskıları için bk. Kandemir, M. Yaşar, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX, 495.

5. Ali el-Kârî'nin (ö.1014/1605) *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa*'sı 625 uydurma rivâyeti alfabetik olarak zikretmektedir. Eser, *el-Mevzûâtü'l-kübrâ*, *el-Mevzûât* ve *Mevzûâtü Aliyyi'l-Kârî* adlarıyla da basılmıştır. O, *el-Masnu' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû* (*el-Mevzûatü's-suğrâ*)[718] isimli diğer eserinde de 417 uydurma rivâyeti alfabetik olarak vermektedir. Ali el-Kârî, bu iki eserinde mevzû olduğu hususunda ittifak bulunan hadîsleri toplamış ve alfabetik olarak düzenlemiştir.

6. Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*'sı[719] mevzû hadîslerle ilgili, kendisinden önceki eserlerin bir özeti ve değerlendirmesi mahiyetindedir. 1423 uydurma rivâyeti konularına göre vermektedir.

7. Muhammed Nasıruddin el-Elbânî'nin *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa* isimli eseri ise mevzû hadîslerle birlikte bazı zayıf hadîsleri de ihtiva etmektedir.

Günümüzde mevzû hadîsler konusunu müstakil olarak inceleyen eserler telif edilmiştir. M. Yaşar Kandemir'in *Mevzû Hadîsler*,[720] Sadık Cihan'ın *Uydurma Hadîslerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*[721] ve Ömer b. Hasan b. Osman b. Fellâte'nin *el-Vaz' fi'l-hadîs*'i[722] konuyla ilgili bilinmesi gereken eserlerdir.

718 Farklı baskıları için bk. Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403-404.

719 Farklı baskıları için bk. Polat, "el-Fevâidü'l-mecmûa", *DİA*, XII, 502.

720 1975 tarihinde Ankara'da yayımlanmıştır.

721 1997 tarihinde Samsun'da yayımlanmıştır.

722 1401/1981 tarihinde Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

ALTINCI BÖLÜM

HADÎS İLİMLERİ

Hadîs ilimleri Arapça'da "ulûmu'l-hadîs" terkibiyle ifade edilmektedir. Bu terkipte yer alan "ulûm", ilim kelimesinin çoğuludur. Sözlükte bilmek ve anlamak anlamlarına gelen[723] ilim, terim olarak "meseleleri delilleriyle idrak etmek" demektir.[724] Hadîs literatüründe ilim, hicrî ilk dört asırda genellikle "hadîs" anlamında kullanılmıştır. Temel hadîs kaynaklarından Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri ile aynı dönem âlimlerinden Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bulunan "Kitâbü'l-ilm" bölümlerinde de ilim; büyük ölçüde "hadîs" anlamında kullanılmış, hadîsin önemi, hadîs öğrenme ve nakletme metotları gibi konulara yer verilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin hadîslerin yazılı nakliyle ilgili eserine *Takyîdü'l-ilm* ismini vermesi, onun da ilmi "hadîs" anlamında kullandığını göstermektedir. Ancak bütün bunlar ilim kavramını hadîse hasretmek anlamını doğurmamalıdır.

Hadîs ilimleri anlamına gelen "ulûmu'l-hadîs" ise ilk dönemlerden itibaren "hadîsle ilgili bilinmesi gereken bilgiler", başka bir ifadeyle hadîs usûlü anlamında kullanılmıştır. Nitekim kaynaklarda zikredildiğine göre hadîs usûlü ile ilgili Ali b. Medînî'nin (ö. 234/848) *Ulûmu'l-hadîs*[725], Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 268/882) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsihâ*[726] isimli eserleri bulunmaktadır. Aynı şekilde Hâkim en-Nîsâbûrî'nin eserinin ismi *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, İbnü's-Salâh'ın kitabının adı da *Ulûmu'l-hadîs*'tir. Bu eserlerde hadîs usûlünün her konusu "hadîs ilminin bir nevi (konusu)" şeklinde ilim olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla hadîs usûlü eserlerinde ilim, "hadîsle ilgili bilinmesi gereken konu" anlamında kullanılmıştır. Ancak bunlar arasında bir kısmı daha sonra "hadîs ilminin ana konuları" anlamında "ulûmu'l-hadîs: hadîs ilimleri" diye isimlendirilerek incelenmeye başlanmıştır.

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ekoller arasındaki ilmî tartışmaların önemli bir kısmı, hadîslerin sıhhatinin tespit ve yorumlanmasıyla ilgiliydi. Kelâm ve usûl âlimleri hadîsçileri ihtilaflı rivâyetlerde bulunmaları, zâhiri teşbih ifade eden

723 İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, XII, 417.

724 Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1055.

725 İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 383.

726 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, X, 222-223.

hadîsler rivâyet etmeleri, rivâyet ettiklerini anlamamaları gibi gerekçelerle eleştirmişlerdir.[727] Bu durum söz konusu eleştirilere cevap vermek ve hadîslerin anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla ikinci asrın sonlarından itibaren hadîs âlimlerinin "muhtelifü'l-hadîs", "nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh", "garîbü'l-hadîs" başlıklarıyla müstakil kitaplar telif etmelerini gerektirmiştir. Ayrıca yaklaşık ikinci asrın başlarından itibaren devam eden râviler hakkındaki cerh ve ta'dîl faaliyetleri ile ilgili kuralları tespit amacıyla "cerh ve ta'dîl" adıyla müstakil eserler telif edilmiştir. Hadîslerin sıhhatini zedeleyici mahiyetteki gizli sebepler başka bir ifadeyle illetler hakkındaki iki asırlık birikim de "ilelü'l-hadîs" başlığıyla müstakil eserlerde toplanmıştır. Dolayısıyla hicrî üçüncü asır; "cerh ve ta'dîl", "ilelü'l-hadîs", "garîbü'l-hadîs", "ihtilâfü'l-hadîs" "nâsih ve mensûh", gibi hadîs ilimleriyle ilgili müstakil eserlerin kaleme alındığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ayrıca râvilerin şahıslarını tanıtan eserler de telif edilmiştir. Hadîs ilminin ana konuları kabul edilen ve daha sonraları "hadîs ilimleri" olarak isimlendirilen söz konusu ilimler, hadîs usûlü eserleri içinde müstakil başlıklar şeklinde ilk defa Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde[728] yer almış ve zamanla bu başlıklar hadîs ilimleri olarak anılmıştır.

I. CERH VE TA'DÎL (اَلْجَرْحُ وَ التَّعْدِيلُ)

Hadîs ilminde fısk, tedlîs ve yalancılık gibi şahsında veya güvenilir râvilere muhalefet etmek gibi rivâyetinde bulunan bir kusurdan dolayı râviyi ve rivâyetini reddetmek *cerh*; râvinin rivâyetinin kabulünü gerektirecek güvenilirlik vasıflarına sahip olduğunu belirlemek ise *ta'dîl* olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla *cerh ve ta'dîl*, bir takım özel lafızlar kullanarak rivâyetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvilerin durumlarından ve haklarında kullanılan lafızların delâletlerinden bahseden bir ilimdir.[729]

Hadîs râvilerinin dinî ve ilmî yönden tenkidinin Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle ortaya çıkan siyasî gruplaşmalar ve hadîs uydurma girişimleri sonucunda isnad uygulamasıyla birlikte zorunlu hale geldiği daha önce ifade edilmişti. Hicrî birinci asrın son çeyreğinden itibaren cerh ve ta'dîl faaliyeti artarak devam

727 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 58-61.

728 Hâkim, *Ma'rife*, s. 12, 52, 85, 88, 122.

729 Âşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 18.

etmiştir. Râvilerin gerek şahıslarını, gerekse hadîs rivâyeti açısından ehliyetlerini belirleyen eserler ise hicrî üçüncü yüzyılda yazılmaya başlamıştır.

Râvi ile ilgili bölümde "Kaynakları" başlığı altında zikredildiği üzere hem râvinin şahsını araştırmak, hem de hadîs rivâyetine ehil olup olmadığını tespit etmek amacıyla "tabakât", "târih", "cerh ve ta'dîl" başlığını taşıyan birçok eser yazılmıştır.

Söz konusu eserler; bu ilmin kuralları, hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından râvilerin kısımları, râviler hakkında kullanılan cerh ve ta'dîl lafızlarının delâletleri gibi meseleler hakkında bilgi vermemektedirler. Hadîs usulünün de ana konuları arasında yer alan söz konusu meseleleri ilk defa kaleme alan ve kendisinden sonrakilerin en çok istifade ettiği eser İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabıdır. O; cerh ve ta'dîlin temel meselelerini sözü edilen eserine yazdığı mukaddimesinde ele almaktadır. 16.040 râvinin yer aldığı eserin özellikle "Takdimetü'l-ma'rife li-Kitâbi'l-Cerh ve't-ta'dîl" başlığını taşıyan ve 375 sayfalık bir giriş mahiyetinde olan mukaddimesiyle ikinci cildin başında yer alan 38 sayfalık açıklamaları da son derece mühimdir. Zira müellif burada cerh ve ta'dîl konularının yanısıra hadîs usulünün temel meselelerini de ele almaktadır.

Her dönemde hadîsleri nakleden güvenilir râvilerin ve ona arız olacak tehlikelerden koruyan âlimlerin bulunduğunu belirten İbn Ebî Hâtim, tâbiîn ve daha sonraki dönemlerde bu görevi üstlenen önde gelen âlimleri, onların hadîsleri almadaki titizlikleri ile râviler hakkında verdikleri hükümlerdeki ehliyetlerini zikretmektedir.[730]

Râvilerin zayıf olduklarını söylemenin gıybet olmayıp hadîs rivâyetine ehliyetlerinin bulunmadığını açıklamak anlamına geldiğini ifade eden İbn Ebî Hâtim, önde gelen hadîs âlimlerinden Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes ve İsmâil b. Uleyye'nin konuyla ilgili açıklamalarını nakletmektedir.[731] Fitne olayından sonra isnad faaliyetinin başladığını ifade eden Muhammed b. Sîrîn'in haberine yer veren İbn Ebî Hâtim; önde gelen muhaddislerin, hadîsleri güvenilir ve rivâyette meşhur olmuş râvilerden almak gerektiğini belirten açıklamalarına yer vermektedir.[732]

730 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 17-23.

731 *a. g. e.*, II, 23-24.

732 *a. g. e.*, II, 27-29.

Dinin Kur'ân ve sünnetten meydana geldiğini, bunların ise râviler vasıtasıyla öğrenilebileceğini belirten İbn Ebî Hâtim; bu durumun râvileri hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından araştırmayı gerekli kıldığını ifade etmektedir. O, rivâyetine ehliyetleri açısından râvileri adâlet ve zabt sahibi, bazen yanılabilen sadûk, çoğu zaman yanılan sadûk ve yalan söyleyenler olmak üzere dört kısma ayırmaktadır. Adâlet ve zabt sahibi olanlar ile bazen yanılan sadûk vasfını taşıyan râvilerin rivâyetleri her alanda delil olarak kullanılabilir. Çoğu zaman yanılan sadûk râvilerin rivâyetleri, terğîb ve terhîb ile zühd konularında yazılabilse de haramı ve helâli belirlemek için delil olarak kullanılmaz. Yalancıların rivâyetleri ise terkedilir. O aynı konuyu ele aldığı birkaç sayfa ileride haklarında ihtilâf edilmeyenler ile başkaları hakkındaki tenkitlerine güvenilenleri de ilâve etmek suretiyle, hadîs rivâyetine ehliyetleri açısından râvileri beş gruba ayırmaktadır.[733]

İbn Ebî Hâtim, râvileri rivâyete ehliyetleri açısından taksim etmekle kalmamış, aynı zamanda onların güvenilir, zayıf veya metrûk olmalarına delâlet eden cerh ve ta'dîl lafızlarını da ilk inceleyen âlim olmuştur. O, cerh ve ta'dîl lafızlarının farklı mertebelerinin bulunduğunu ifade ettikten sonra sika, zayıf ve metrûk râvilere delâlet edenleri herhangi bir açıklama yapmaksızın sadece zikretmekle yetinmiştir. Münekkidlerin râviler hakkında kullandıkları lafızları ve bu lafızların delâletlerini araştırdıktan sonra, söz konusu lafızların farklı mertebelerdeki râvilere delâlet ettiğini tesbit eden İbn Ebî Hâtim, dördü ta'dîl, dördü de cerh olmak üzere cerh ve ta'dîl lafızlarını sekiz mertebede incelemiştir. Ona göre ta'dîlin birinci mertebesindeki *sika*, *mutkin* ve *sebt* lafızları rivâyetleri hüccet olarak kabul edilen râvilere delâlet etmektedir. İkinci mertebedeki *sadûk* (صَدُوقٌ), *mahallühüs-sıdk* (مَحَلُّهُ الصِّدْقِ) ve *lâ be'se bih* (لابَأْسَ بِهِ); üçüncü mertebedeki *şeyh* (شَيْخٌ) ve dördüncü mertebedeki *sâlihu'l-hadîs* (صَالِحُ الْحَدِيثِ) lafızları ise zabt bakımından durumu araştırılması gereken râviler hakkında kullanılmaktadır. Cerhin birinci mertebesindeki *leyyin* (لَيِّنٌ), ikinci mertebesindeki *leyse bi'l-kavî* (لَيْسَ بِالْقَوِيِّ), üçüncü mertebesindeki *daîfü'l-hadîs* (ضَعِيفُ الْحَدِيثِ) lafızları da zabt bakımından zayıf râvilere delâlet etmek üzere kullanılmaktadır. Cerhin dördüncü mertebesindeki *metrûkü'l-hadîs* (مَتْرُوكُ الْحَدِيثِ), *zâhibü'l-hadîs* (ذَاهِبُ الْحَدِيثِ) ve *kezzâb* (كَذَّابٌ) lafızları ise rivâyetlerinin terkedilmesi gereken râvilere delâlet etmektedir.[734] Ancak

733 *a. g. e.*, I, 5-7, 10.

734 *a. g. e.*, II, 37.

İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl lafızlarının tamamını zikretmediği gibi eserindeki kullanımları incelendiğinde de burada verdiği bilgilerin, umûmî mahiyette olduğu anlaşılmaktadır.[735]

Özetlemek gerekirse İbn Ebî Hâtim söz konusu eserinde hadîslerin râviler vasıtasıyla bilinebileceği, cerh ve ta'dîlin gerekliliği, rivâyete ehliyetleri açısından râvilerin taksimi, cerh ve ta'dîl lafızlarının delâletleri, rivâyetleri terkedilmesi gereken râvilerin özellikleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Cerh ve ta'dîl hakkında daha sonraki dönemlerde de birçok eser yazılmıştır. Tâcuddîn es-Subkî'nin (ö. 771/1369) *Kâidetün fi'l-cerh ve't-ta'dîl*[736] *adlı* risâlesi, Muhammed Abdulhayy el-Leknevî'nin (ö. 1304/1887) *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i[737], Cemâleddin el-Kasımî'nin (ö. 1332/1914) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i[738], Kâsım Ali Sa'd'ın *Mebâhis fî ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i[739], Faruk Hamâde'nin *el-Menhecü'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i[740] *ve* Emin Âşıkkutlu'nun *Hadîste Ricâl Tenkidi*[741] isimli eseri; cerh ve ta'dîl ilminin önemi, tarihçesi, genel prensipleri, kaynakları ve cerh-ta'dîl lafızları bilgisi açısından müracaat edilmesi gereken önemli eserlerdir.

II. İLELÜ'L-HADÎS (عِلَلُ الْحَدِيثِ)

Hangi sebeple olursa olsun hadîslerin sıhhatini zedeleyen gizli sebeplere illet (çoğ. ilel), bunları inceleyen ilme de ilelü'l-hadîs denilmektedir. Görünüşte sağlam ve râvileri güvenilir haberlerde bazen hemen farkedilemeyen hatalar olabilmektedir. Hâfızasının ve dikkatinin mükemmel olmaması, eksik ezberlemesi, unutması, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını kaybetmesi gibi sebeplerle güvenilir râvilerin de bazen yanıldığı tesbit edilmiştir. Nitekim Ali b. Medînî güvenilir râvilerin düştüğü hataları toplamak suretiyle *İlelü hadîsi İbn Uyeyne*[742] isimli eserini telif etmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin de ifade ettiği gibi zayıf olduğu

735 Yücel, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, s. 34-35.

736 Bu risale 1404/1984 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

737 1987 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

738 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

739 1988 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

740 1409/1989 yılında Rabat'ta basılmıştır.

741 1997 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından yayımlanmıştır.

742 Hakim, *Ma'rife*, s. 71.

tesbit edilmiş râvilerin nakilleri kabul edilmediğine göre illet, asıl itibariyle daha çok güvenilir râvilerin rivâyetlerinde aranmalıdır.[743]

Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-814); "Bildiğim bir hadîsin illetini farketmem bilmediğim yirmi hadîsi yazmamdan daha iyidir"[744] sözünden; hadîslerin illetini araştırmak amacıyla yapılacak çalışmanın önemi ve bu faaliyetin hicrî ikinci asırda yoğun olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Şu'be b. Haccâc ve Yahyâ b. Saâd el-Kattân'ın bu alanda önemli katkıları bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Muhaddislerin, hicrî ikinci asırda hadîslerin illetlerini tesbit faaliyetinde bulundukları bilinmekle birlikte bu alandaki eserler hicrî üçüncü asırda telif edilmeye başlamıştır. Yahyâ b. Maîn'in; talebesi Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'nin illet ve ricâl konularında yönelttiği sorulara verdiği cevaplardan meydana gelen *et-Târîh ve'l-ilel*'i,[745] Ali b. Medînî'nin; sahâbeden itibaren isnadların dayandığı muhaddisler ve hadîs ekolleri hakkında bilgileri ihtiva eden, muallel hadîsleri ve illetlerini ortaya koyan *İlelü'l-hadîs*'i,[746] Ahmed b. Hanbel'in; oğlu Abdullah'ın sorularına verdiği cevaplardan meydana gelen *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*'i,[747] Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr*'i[748] ve İbn Ebî Hâtim'in *İlelü'l-hadîs*'i[749] hicrî üçüncü asırda ilel konusunda telif edilmiş eserlerdir. İlelü'l-hadîsle ilgili eserler daha sonraki dönemlerde de yazılmıştır. Bunlar arasında en tanınmışları Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*'si[750] ile İbn Recep el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî*'sidir.[751] Günümüzde İlelü'l-hadîs konusunda akademik çalışmalar da yapılmıştır. Burada Hemmâm

743 *a. g. e.*, s. 112-113.

744 *a. g. e.*, s. 112.

745 Ahmed Muhammed Nûr Seyf tarafından neşredilmiştir (Mekke 1979).

746 Eser, Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut 1972) ve Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Halep 1400/1980) tarafından yayımlanmıştır.

747 Eserin Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu (Ankara I, 1963; II, İstanbul 1987), Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Beyrut 1408/1988), Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad 1988) ve Muhammed Hüsâm Beyzûn (Beyrut 1990) tarafından hazırlanmış dört ayrı baskısı bulunmaktadır.

748 Eser, Ebû Tâlib el-Kâdî tarafından fıkıh konularına göre tertip edilen nüshaları esas alınarak Hamza Dîb Mustafa (Amman 1406) ve Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut 1409/1989) tarafından yayımlanmıştır.

749 Muhibbüddin el-Hatîb tarafından neşredilmiştir (Kahire 1343; Beyrut 1985).

750 İrşâdülhak el-Eserî tarafından neşredilmiştir (Lahor 1399/1978; Faysalâbâd 1401/1981).

751 Eserin farklı baskıları için bk. Kallek, "İbn Receb", *DİA*, XX, 245.

Abdurrahîm Saîd'in *el-İlel fi'l-hadîs dirâse menheciyye fî dav'i Şerhi İleli't-Tirmizî li'bn Receb el-Hanbelî*[752] adlı doktora çalışması ile Ayhan Tekineş'in *İlelü'l-Hadîs İlmi*[753] isimli yüksek lisans tezi misal olarak zikredebilir.

Söz konusu eserlerde genellikle; mevkûfun merfû olarak rivâyet edilmesi, hadîsin munkatı', mu'dal, müdelles, muzdarib, mürsel, ferd olduğunun belirlenmesi isnaddaki illet; hadîsin müdrec, münker, maklûb ve mevzû olması ise hem isnad hem de metindeki illet olarak kabul edilmektedir.[754] Ancak söz konusu âlimlerin illet anlayışlarında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Nitekim İbn Ebî Hâtim, illeti geniş anlamda hadîsle ilgili açıklanması gereken hususlar mânasında kullanmıştır. Bu sebeple o; sözü edilen eserinde, isnadlarında bulunan bazı râvilerin kusurlarını açıklamak üzere "sahîh ve hasen" hadîslere de yer vermiştir.[755] Tirmizî'nin; hadîsin sıhhatine zarar vermeyecek bazı kusurları taşıyan hadîsleri, *el-İlelü'l-kebîr*'inde zikretmesi onun da illeti geniş mânada kullandığını göstermektedir.[756] Dolayısıyla söz konusu eserlerde bulunan hadîslerin tamamının illetli olduğu düşünülmemelidir.

III. GARÎBÜ'L-HADÎS (غَرِيبُ الْحَدِيثِ)

Garîb kelimesi hadîs ıstılahında iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi garîb hadîs, metin veya isnad yönünden tek kalmış, yahut benzeri başka râviler tarafından rivâyet edilmemiş hadîse denilmektedir. Bu sebeple *Garâibü Mâlik* (غَرَائِبُ مَالِك), *Garâibü ehâdîsi Şu'be* (غَرَائِبُ أَحَادِيثِ شُعْبَةَ) gibi eserlerin garîbü'l-hadîs ilmiyle bir ilgisi yoktur. "Garîbü'l-hadîs" ise bundan tamamen farklı anlamda olup, hadîs metinlerinde yer alan ve az kullanılması dolayısıyle anlaşılması güç olan kelimeler ve bunları konu edinen ilim dalı mânasına gelmektedir.

İslâm topraklarının genişlemesiyle birlikte çeşitli kültür ve milliyetlerden insanlar Müslümanlığı kabul etmişti. Bunlar, yeni öğrendikleri Arapça ve İslam dini ile ilgili hatalara düşebilmekteydi. Bu yeni Müslümanlar Arap dili ve

752 Bu çalışma 1400/1980 yılında Amman'da yayımlanmıştır.

753 1991 yılında MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılmıştır.

754 İlelü'l-hadîs konusunda bk. Tekineş, "İlelü'l-hadîs", *DİA*, XXII, 84-86.

755 Rıfat Fevzi, *İbn Ebî Hâtim*, s. 263, 268-277.

756 Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 385-386.

hadîslerle ilgili hatalar yapabildiklerinden, onların Arap dili üzerindeki muhtemel hatalarını ve hadîslerin yanlış anlaşılmasını önlemek gerekmekteydi. Hicrî ikinci asırdan itibaren, zikredilen sebeplerle duyulan ihtiyaç üzerine Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes gibi âlimlerin hadîs metinlerindeki garîb kelimeleri izah ettikleri; diğer bazı âlimlerin ise eser telif ettiği bilinmektedir. Ancak bu alanda kaleme alınan eserler, özellikle hicrî üçüncü asırda geliştirilmiş ve sistemli hale getirtilmiştir.

Ebü'l-Hasan Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî (ö. 203/819), Ebû Bekir Hüseyin b. Ayyâş es-Sülemî (ö. 204/819), Kutrub diye tanınan Ebû Ali Muhammed b. Müstenîr (ö. 210/825), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 210/825), Ebû Amr İshak b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 210/825), Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830), Asmaî diye tanınan Abdülmelik b. Kureyb (ö. 216/831), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838),[757] İbnü'l-Arabî Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/845), Ali b. Medînî (ö. 234/848),[758] Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (ö. 245/839), İbn Kuteybe (ö. 276/889),[759] Ebû İshak İbrâhim b. İshak el-Harbî (ö. 285/898),[760] Müberred diye tanınan Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (ö. 285/889) ve Ebû Muhammed Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (ö. 302/914)[761] bu dönemde garîbü'l-hadîs sahasında eser yazmış âlimlerdir. Hadîs metinlerindeki garîb kelimeleri açıklamak amacıyla daha sonraki dönemlerde de birçok eser yazılmıştır. Bunlar arasında en tanınmışları Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*'i[762] ile Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l eser* isimli kitabıdır.[763]

757 Muhammed Azîmüddin (Haydarâbâd 1384-87/1964-67) ve Hüseyin Muhammed Şeref (Kahire 1405/1984) tarafından gerçekleştirilmiş iki neşri bulunmaktadır.

758 Hâkim en-Nîsâbûrî Ali b. Medini'nin, *Tefsîru garîbi'l-hadîs* isminde bir eserinin bulunduğunu zikretmektedir. bk. Hâkim, Ma'rife, s. 71.

759 İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* isimli eserinin Abdullah el-Cübûrî (Bağdat 1398/1977), Rızâ es-Süveysî (Tunus 1399/1978, 1402/1981), Süleyman b. İbrâhim el-Âyid (Cidde 1985) ve Semiye Muhammed Ahmed (Beyrut 1988) tarafından olmak üzere dört farklı neşri yapılmıştır.

760 Harbî'nin eseri Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid tarafından neşredilmiştir (Cidde 1405/1985).

761 Sarakustî'nin *Kitâbü'd-Delâil fi garîbi'l-hadîs* isimli eseri Muhammed b. Abdullah el-Kannâs tarafından neşredilmiştir (Riyad 1405/1985).

762 1364/1945 yılında Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim tarafından Kahire'de yayımlanmıştır.

763 Eserin farklı baskıları bulunmaktadır. bk. Hatiboğlu, "en-Nihâye", *DİA*, XXXIII, 101.

Hadîs metinlerinin doğru anlaşılmasını sağlamak amacıyla telif edilen bu eserlerde Hz. Peygamber'in hadîsleriyle ashâb ve tâbiînin sözlerindeki garîb kelimelerin tanımı yapılmaktadır. Ayrıca hadîslerde bulunan garîb kelimelerin sözlük anlamlarının yanında Arap dilcilerinin ifadelerinden, eski Arap şairlerinin şiirlerinden ve Arap atasözlerinden örnekler verilerek sözü edilen kelimenin edebî incelikleri de ayrıca ortaya konulmaktadır.[764]

Burada konuyla ilgili en yaygın olarak kullanılan Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'sinden bir misal verilerek yetinilecektir. Tirmizî'de geçen bir rivâyette Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın nakline göre İbn Ömer şöyle demiştir: Hz. Peygamber bir seriyye görevlendirmişti. Fakat seriyyeye katılanlar Medine'ye kadar kaçtılar.[765]

Arapçada savaştan kaçmak "fırar" kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu rivâyette ise "حَاصَ" kelimesi kullanılmıştır. İbnü'l-Esîr, bu rivâyette geçen ve çok kullanılmayan bir kelime olan "حَاصَ" kelimesinin "kaçmaya yol aramak" anlamına geldiğini[766] açıklamıştır.[767]

IV. MUHTELİFÜ'L-HADÎS (مُخْتَلِفُ الْحَدِيثِ)

"Muhtelifü'l-hadîs", "ihtilâfü'l hadîs" ve "müşkilü'l-hadîs" isimleriyle anılan bu ilim, sahîh bir hadîsin yine sahîh olan hadîs veya hadîslere ya da diğer şer'î delillere zıt görünmesinin sebeplerini araştırır ve bunları gidermenin yollarını inceler.

İbn Kuteybe'ye göre ihtilâfü'l-hadîs ilminin doğuş sebebi kelâmcıların hadîsçilere yönelttiği eleştirilerdir. Zira kelâmcılar, hadîsçileri uydurma ve çelişkili rivâyetleri nakletmek suretiyle fırkaların çoğalmasına, Müslümanlar arasındaki bağların kopmasına ve birbirlerine düşman olmalarına, fakihlerin farklı fetva vermelerine sebep olmakla suçlamışlardır.[768] Bu ağır ithamların temel gerekçesi ise hadîsçilerin birbiriyle çelişkili görünen hadîsleri nakletmeleriydi.

764 Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, XIII, 376-377.

765 Tirmizî, "Cihâd", 36.

766 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 468.

767 Garîbü'l-hadîs konusunda Yusuf Akgül'ün *Edebî Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs* ismiyle yayımlanmamış (Ankara 2006) doktora tezi bulunmaktadır.

768 İbn Kuteybe, *Hadîs Müdafaası*, s. 3, 9.

Hadîslerin birbiriyle, Kur'ân'la veya aklî delillerle çelişkiliymiş gibi görünmesi hadîsçileri zor durumda bırakmaktaydı. Bunun üzerine hadîsçiler bir taraftan ihtilâflı olduğu iddia edilen hadîslerle amel etmeyi sağlamak, diğer taraftan da söz konusu eleştirilere cevap vermek amacıyla ihtilâfü'l-hadîs ilmini geliştirmişlerdir.[769] Böylece hem hadîslerin âzamîsinden yararlanılması temin edilecek, hem de sünnete ait metinlerin anlaşılması sağlanmış olacaktı.

Bu konuda ilk eser telif eden âlim İmam Şâfiî'dir. O, konuyla ilgili olarak *er-Risâle* isimli eserinde ihtilâfü'l-hadîsin tanımı, sebepleri, tesbiti ve çözüm yolları çerçevesinde temel prensiplere temas etmiş, ayrıca *İhtilâfü'l-hadîs*[770] adıyla müstakil bir eser de yazmıştır. İmam Şâfiî *İhtilâfü'l-hadîs*'in girişinde sünnetin Kur'ân'ı açıkladığı, Peygamber'e itaatin gerekliliği, haber-i vâhidin hüccet olduğu, hadîsler arasındaki ihtilâfın sebepleri ve bunların giderilmesinin gerekliliği ve yöntemleri hakkında bilgiler verdikten sonra konularına göre ihtilâflı görünen hadîslere ve bunların çözüm yollarına örnekler vermektedir.

Kaynaklarda Ali b. Medînî'nin *İhtilâfü'l-hadîs*[771] isminde bir eseri bulunduğu zikredilmekte ise de günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Konuyla ilgili bu dönemde yazılan ve günümüze ulaşan diğer önemli eser ise İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*[772] adlı kitabıdır. İbn Kuteybe bu çalışmasında hadîse ve hadîsçilere yöneltilen eleştirileri zikrettikten sonra kelamcıların Kur'ân'a, hadîse, kıyasa, icmâa, tecrübeye ve akla aykırı olduğunu ileri sürdükleri hadîsleri ele almakta ve çelişki iddialarını reddetmektedir. Ancak daha sonra İbn Kuteybe yaptığı bu çalışmalar sebebiyle "bilmediği ve üstesinden gelemeyeceği konulara dalan" biri olduğu gerekçesiyle tenkit edilmiştir.[773]

Kaynaklarda, konuyla ilgili bu dönemde telif edilen biri Zekeriyyâ b.Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/919) diğeri de Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/922) ait

769 İhtilâfü'l-hadîs ilminin doğuşunu hazırlayan sebepler hakkında geniş bilgi için bk. Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar*, s. 54-62.

770 Eser, Âmir Ahmed Haydar (Beyrut 1405/1985) ve Muhammed Ahmed Abdülazîz (Beyrut 1406/1986) tarafından neşredilmiştir.

771 Hakim, *Ma'rife*, s. 71.

772 Eserin çeşitli baskıları bulunmakta olup (bk. Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 145) M. Hayri Kırbaşoğlu tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir (İstanbul 1979).

773 Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar*, s. 41.

iki eserden daha bahsedilmektedir.[774] Daha sonraki dönemlerde de hadîsler arasındaki ihtilafı gidermek amacıyla birçok eser yazılmıştır. Günümüzde de konuyu tarihçesi, literatürü ve hadîsler arasındaki ihtilafı çözüm yöntemleri açılarından akademik olarak inceleyen çalışmalar yapılmıştır.[775] Günümüzde konuyla ilgili ilk çalışma İsmail Lütfi Çakan tarafından yapılmıştır. O, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*[776] isimli çalışmasında konuyu bütün yönleriyle incelemiştir. Bu sahada derli toplu ilk çalışmanın ülkemizde yapılmış olması sevindiricidir.

Burada genellikle fıkıhla ilgili ihtilaflı hadîslerin *ihtilâfü'l-hadîs*, haberî sıfatlar hakkındaki ihtilaf söz konusu olduğu hadîslerin ise *müşkilü'l-hadîs*[777] başlığını taşıyan eserlerde incelendiğine işaret etmeliyiz.

Burada hadîsler arasındaki ihtilaf ve çözümüyle ilgili bir misal verilerek yetinilecektir. Suların kirlenmesiyle ilgili Hz. Peygamber'in, "*Su temizdir, hiçbir şey onu kirletmez*"[778], "*Su iki kulle miktarına ulaşınca pislik tutmaz*"[779] ve "*Rengi veya tadı değişmedikçe su pislik tutmaz, pis sayılmaz*"[780] olmak üzere görünüşte birbiriyle çelişkili hadîsleri bulunmaktadır. Bu hadîsler arasındaki ihtilaf, "iki kulle veya daha fazla olan su, vasıflarından biri değişmedikçe herhangi bir şeyle kirlenmez; iki kulleden az su, vasıfları değişsin veya değişmesin içine pislik düştüğünde kirlenir. Aynı şekilde vasıflarından biri, içine düşen pislik sebebiyle değişen su da iki kulle veya daha fazla da olsa pislenmiş demektir" şeklinde ilk hadîsteki mutlaklık diğer hadîslerle takyid edilmesiyle giderilmiştir.[781]

Diğer sahîh hadîslerle çelişkili olmayan sahîh hadîs, *muhkem* olarak nitelenir. Hâkim en-Nîsâbûrî bu tür hadîsleri *muârızı bulunmayanlar* olarak ifade etmekte ve bazı misaller vermektedir.[782] Çelişkili olmamaları açısından hadîslerin çoğunun *muhkem* olduğu söylenebilir.

774 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, s. 336-337.

775 Tekineş, "Muhtelifü'l-hadîs", *DİA*, XXXI, 76-77.

776 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından yayımlanmıştır.

777 Misal olarak İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs*'i zikredilebilir. Eser. 1985 tarihinde Mûsâ M. Ali tarafından Beyrut'ta neşredilmiştir.

778 Ebû Dâvûd, "Tahâret", 34; Tirmizî, "Tahâret", 49.

779 Ebû Dâvûd, "Tahâret", 33; Tirmizî, "Tahâret", 50.

780 İbn Mâce, "Tahâret", 76.

781 Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar*, s. 170-171.

782 Hâkim, *Ma'rife*, s. 129-130.

V. NÂSİH VE MENSÛH (نَاسِخُ الْحَدِيثِ وَ مَنْسُوخُهُ)

Uygulanmakta olan bir nassın kapsamına giren hükmün, daha sonraki bir nas ile tamamen veya kısmen kaldırılmasına nesh denmektedir.[783] Hadîs ilminde nesh, genellikle birbiriyle çelişkili gibi görünen hadîsler arasındaki ihtilâfı gidermede yollarından biri olarak kullanılmaktadır. Hadîsler arasındaki ihtilâfı gidermede cem' ve te'lîf ile tercih[784] metotlarından biriyle, çözüm bulunamadığında nesh metoduna başvurulmaktadır. Sünnetin sünneti neshini inceleyen, başka bir ifadeyle aralarında nesh söz konusu olan hadîsleri inceleyen ilme ve bu konuda yazılan eserlere de "nâsihu'l-hadîs ve mensuhuh" denmektedir.

Sahâbe döneminden itibaren nâsih ve mensûh bilgisinin gerekliliği üzerinde durulmuş,[785] tâbiîn neslinde Kur'ân'daki nesh konusunu inceleyen eserler yazılmıştır. Tâbiînden Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/741), Kur'ân'daki nesh ile ilgili eserleri günümüze ulaşmıştır.[786] Hadîslerdeki nâsih ve mensûh konusunun yazılı hale getirilmesi ise ikinci asrın sonlarından itibaren başlamıştır. Bilindiği kadarıyla bu alanda günümüze ulaşan ilk yazılı kaynak İmam Şâfiî'ye aittir. O, *er-Risâle* isimli eserinde neshin hikmeti, Kur'ân ve hadîste mevcudiyeti ve neshle ilgili temel prensipleri konu edinmektedir.[787]

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Esrem (ö. 270/883), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Ahmed b. İshak et-Tenûhî (ö. 318/930) hadîslerdeki nâsih ve mensuh hakkında bu dönemde eser yazan âlimlerdir.[788] Daha sonraki dönemlerde de hadîslerdeki nesh konusunu müstakil olarak inceleyen birçok eser yazılmıştır.[789] Bunlar arasında en tanınmışı, Hâzimî'nin (ö.

783 Neshin sözlük ve ıstılah anlamı için bk. Hâzimî, el-İ'tibâr, s. 8-14; Koçkuzu, *Hadîste Nâsih Mensûh*, s. 77-89.

784 Söz konusu metotlar ve uygulanışı hakkında bk. Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar*, s. 163-183, 196-219.

785 Hâzimî, *el-İ'tibâr*, s. 6-8.

786 Her iki eser de *Erbaatü kütüb fi'n-nâsih ve'l-mensûh* isimli kitapla birlikte neşredilmiştir (Beyrut 1409/1989).

787 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 65-67, 109, 126, 131.

788 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, s. 119; Koçkuzu, *Hadîste Nâsih Mensûh*, s. 51-52.

789 Efendioğlu, "Nesih", *DİA*, XXXII, 586.

584/1188) *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*[790] isimli eseridir. Ülkemizde de Ali Osman Koçkuzu, *Hadîsde Nâsih ve Mensûh*[791] çalışmasında konuyu bütün yönleriyle incelemiştir.

Hadîsin mensûh olduğu bazen bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Burada böyle bir misal verilerek yetinilecektir. Bir hadîslerinde Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Ben size kabir ziyaretini yasaklamıştım; fakat şimdi kabirleri ziyaret edebilirsiniz*[792]. *Kurban etlerini üç günden fazla bekletmenizi de yasaklamıştım; fakat şimdi uygun gördüğünüz şekilde yiyebilirsiniz.*"[793] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, cahiliye döneminden yeni çıkmaları sebebiyle doğabilecek sakıncaları önlemek amacıyla önceleri kabir ziyaretini yasaklamıştı. Zaman ilerleyip cahiliyyeden uzaklaşıp İslâm inançları iyice yerleşince, kabir ziyaretinin ahireti hatırlatacağı ve bunun faydalı olacağı düşüncesiyle izin vermiştir. Hz. Peygamber, aynı şekilde Medine'de kurban etlerine olan ihtiyaç sebebiyle önceleri, bekletilmeden dağıtılmasını istemişti. Böyle bir ihtiyacın bulunmadığı dönemde ise Müslümanların kurban etlerini kendi ihtiyaçları için saklayabileceklerini söylemiştir.

VI. ESBÂBÜ VURÛDÜ'L-HADÎS (أَسْبَابُ وُرُودِ الْحَدِيثِ)

"Esbâbü'l-hadîs", "vurûdü'l hadîs" isimleriyle anılan bu ilim, hadîslerin daha iyi anlaşılabilmesi için onların hangi sebeple, nerede ve ne zaman söylendiğini araştırma konusu yapmaktadır. Bu ilmin, hadîslerin zaman ve mekânını tespite odaklanması onların nâsih ve mensûhunu belirlemeye yardımcı olmaktadır. Söylendiği ortamı ve muhataplarını tespite çalışması ise hadîsler arasındaki ihtilafı gidermeye yardımcı olmaktadır. Başlangıçta ihtiyaç hissedilmemesi, daha sonra ise hadîs eserlerinin çoğunlukla konuları esas alınarak telif edilmesi genellikle hadîslerin bağlamlarından koparılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla hadîslerin pek çoğunun ne maksatla söylendiği bilinemez olmuştur. Zamanla hadîslerin söylendiği ortamı bilme ihtiyacı doğmuş, konuyla ilgili eserler telif edilmiş ve bu husus müstakil bir ilim dalı olarak anılmaya başlamıştır.

790 1360 yılında Haydarâbâd'da yayımlanmıştır.

791 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından 1985 yılında yayımlanmıştır.

792 İbn Mâce, "Cenâiz", 47.

793 Benzeri lafızlarla rivâyeti için bk. *el-Muvatta*, "Dahâyâ", 8.

Konuyla ilgili, biri Süyûtî (ö. 911/1505) diğeri İbn Hamza el-Huseynî'ye (ö. 1120/1708) ait olmak üzere iki temel eser bulunmaktadır. Süyûtî'nin *Esbâbu vurûdi'l-hadîs*[794] isimli eseri, çeşitli kaynaklardan derlenen ve fıkıh bâblarına göre sıralanan 98 hadîsin farklı rivâyetleriyle birlikte vurûd sebeplerini ihtiva etmektedir. İbn Hamza el-Huseynî'nin *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâbi vurûdi'l-hadîsi'ş-şerîf*[795] isimli kitabı, başta Süyûtî'nin söz konusu eseri olmak üzere daha önceki çalışmalardan derlenerek meydana getirilmiş olup 1154 hadîsin vurûd sebebini ele almıştır.

Bu ilmin, ihtiyaçlara cevap verecek şekilde yeterli seviyede geliştiği söylenemez. Zira hem konuyla ilgili yazılan eserlerin sayısı hem de inceledikleri hadîslerin sayısı sınırlıdır. Ayrıca söz konusu eserlerde hadîslerin tarihsel ve toplumsal bağlamı ilmî bir disiplin içinde ele alınmamıştır. Bu eserler, rivâyet edilen hadîsleri sebeb-i vurûdları ile birlikte bir araya getirmekle yetinmişlerdir. Ayrıca bunların hadîs kitaplarında vurûd sebepleriyle birlikte zikredilen hadîslerin tamamını bir araya getirdikleri de söylenemez.[796] Hadîslerin ne maksatla söylendiğini tespit için sözü edilen eserlerden istifade edilmelidir. Ancak bununla yetinmemeli; hadîslerin söylendiği ortamı tespit etmek için, incelenen hadîsin kaynaklardaki bütün rivâyetleri bir araya getirilmeli ve başta İslâm tarihi kaynakları olmak üzere konuyla ilgili diğer eserler de incelenmelidir.

Burada doğru olarak anlaşılmasındaki önemine ve hadîslerin oluştuğu ortamı bilmenin gerekliliğine dikkat çekmek amacıyla bir misal vermekle yetinilecektir.[797] Şöyleki temel hadîs kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in bir kadının yanında mahremi bulunmadan üç günlük yolculuğa çıkamayacağını ifade ettiği rivâyet edilimektedir.[798] Bu yasaktan ilk bakışta kadınların tek başlarına yolcu-

794 *el-Lüma' fî esbâbi'l-hadîs* adıyla da bilinen eser Yahya b. İsmâil Ahmed tarafından (Beyrut 1404/1984; Kahire 1409/1988) neşredilmiştir. Eser üzerinde, Seyyid Ömer Mürîb (Câmiatü'l-Ezher) ve Abdülazîz Saîd et-Tühâyî (Câmiatü Melik Abdilazîz) yüksek lisans çalışması yapmışlardır bk. Ayvallı, "Esbâbü Vurûdi'l-Hadîs", *DİA*, XI, 362. Esbâbü vurûdi'l-hadîsin İslâm teşriindeki yeri ve önemi hakkında bk. Ramazan Ayvallı, *Esbâbü vurûdi'l-hadîs ve Bunun İslâm Teşriindeki Yeri ve Önemi*, (Yayımlanmamış doktora tezi, A.Ü İlâhiyat Fakültesi, 1979).

795 Kitabın farklı baskıları bulunmaktadır bk. Koçkuzu, "el-Beyân ve't-Ta'rîf", *DİA*, VI, 30.

796 Görmez, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılması*, s. 123-124.

797 Hadîslerin anlaşılmasında bağlamın önemi ve bağlam çeşitleri hakkında bk. Görmez, a.g.e., s. 295-304.

798 Buhârî, "Taksîru's-salât", 4; Müslim, "Hac", 415.

luk yapamayacakları düşünülebilmektedir. Ancak söz konusu yasağın konulduğu ortam dikkate alındığında ise yasağın genel olarak değil yol emniyetiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu yasağı doğru olarak anlayabilmek için Hz. Peygamber döneminde yolculuk yapılan ortamın bilinmesi gerekmektedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Arabistan'da insanların önemli bir kısmı kabileler halinde yaşamaktaydı. Arapların köy, kasaba veya şehirlerde kerpiçten yapılmış evlerde yaşayan hadarî (ehlü'l-meder) olanları yanında çöl ve vahalarda konar göçer olarak çadırlarda yaşayan (ehlü'l-bâdiye, ehlü'l-veber) bedevîleri de bulunmaktaydı. Soy esasına dayalı kabile toplumlarında ondan ayrı yaşayabilme imkanı son derece zordu. Bedevîler bir taraftan ağır tabiat şartları diğer taraftan düşman kabilelerden gelebilecek tehlikelere karşı kabilelerinin yardımına muhtaçtılar. Kan davaları yüzünden bedevîler arasında anarşi hakim olmuştu. Bazen kabilesinden kovulan ve herhangi bir kabileden himaye hakkı kazanamayanlar çete kurarak yağma ve baskınlar yapmaktaydı. Bedevî kabileleri arasında rekabet eksik olmazdı. Bu rekabet yüzünden birbirlerine sık sık baskın düzenlerlerdi. Hayatî ihtiyaçlarını elde etmek amacıyla komşu şehir, köy ve kervanlara baskınlar yaparlardı. Bu baskınlarda deve ve yiyecek çalar, kadın ve çocukları kaçırırlardı. Çetin çöl şartlarının hakim olduğu, kabilelerin birbiriyle sürekli çatışma halinde bulunduğu, güçlü olanların zayıfları ezdiği, akrabalık ve komşuluk bağlarına riayet edilmediği, fuhşun yaygın olduğu, câhiliye davası diye ifade edilen haklı-haksız ayrımı yapmadan kabilesinin her türlü çağrısına körükörüne bir tarafgirlik duygusuyla icabeti görev kabul eden bir anlayışın hakim olduğu bir ortam mevcuttu. Ayrıca başta Kureyş müşrikleri olmak üzere diğer müşrik kabileler, münafıklar ve Yahudiler de Müslümanlara karşı düşmanca tavır sergilemekteydiler. Nitekim Uhud Gazvesi veya Mekke'nin fethi sırasında Medine'ye gelen Abdülkaysoğulları kendilerini engellemeye çalışan Mudar müşriklerini Hz. Peygamber'e şikayet etmişlerdi.[799]

Resûl-i Ekrem'in çileli mücadelesinin amacı, zikredilen olumsuz özelliklere dayalı kabile anlayışını ortadan kaldırıp onun yerine güven duygusunun hakim olduğu bir toplum kurmaktı. Ancak O (s.a.) içinde bulunduğu ortamın farkındaydı. *"Seyahat edin sıhhat bulursunuz"*[800] buyuran Hz. Peygamber böyle bir

799 Müslim, "îman", 23-24.

800 Ahmed b. Hanbel, II, 380.

ortamda yolculukta can ve mala gelebilecek zararları önlemek amacıyla tedbir alınmasını tavsiye eder, "*İnsanlar tek başına gece yolculuk yapmanın tehlikelerini benim kadar bilselerdi hiçbir kimse binitiyle tek başına gece yolculuğuna çıkmazdı*"[801] buyururdu. Resûl-i Erkemin, erkeklerin özellikle de kadınların tek başlarına yolculuk yapmamaları hususunda ısrarlı uyarıları, sözü edilen ortamda onların can, mal ve namus konularında sıkıntıya düşmelerini önlemeye yönelikti. Nitekim Hz. Peygamber, yol kesenlerden şikayet edilmesi üzerine Adî b. Hâtim et-Tâî'ye, "*Sen Hîre şehrini gördün mü?*" diye sormuş "Hayır" cevabını alınca da "*Eğer ömrün uzun olursa hevdeci içinde yolculuk eden bir kadının Hîre'den kalkıp Allah'tan başka hiçbir kimseden korkmadan Ka'be'yi tavaf edeceğini göreceksin*" buyurmuştu.[802]

Görüldüğü gibi hadîs, sözü edilen bağlamından ayrı olarak değerlendirildiğinde yasağın amacı gözden kaçmakta ve genelleştirilebilmektedir. Hadîsin söylendiği ortam ve bağlamı dikkate alındığında ise hadîste söz konusu edilen yasağın amacının "yol emniyeti" olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili diğer hadîsler de bu anlayışı desteklemektedir.

Görüldüğü gibi hadîs ilimlerinden "cerh ve ta'dîl" ile "ilelü'l-hadîs" genellikle hadîslerin isnadı ve sıhhatini tespite yöneliktir. "Nâsih ve mensûh", "ihtilâfu'l-hadîs", "garîbü'l-hadîs" ve "esbâbü vurûdi'l-hadîs" ilimleri ise hadîslerin anlaşılmasına yönelik ilimlerdir. Ancak bunlardan "Nâsih ve mensûh" ile "ihtilâfu'l-hadîs" ilimleri hadîsler arasında ihtilaf bulunduğunda söz konusu edilmektedir. "Garîbü'l-hadîs", hadîs metinlerinde yer alan ve az kullanılması dolayısıyle anlaşılması güç olan kelimeleri açıklamaya yöneliktir. "Esbâbü vurûdi'l-hadîs" ise, hadîslerin daha iyi anlaşılabilmesi için bunların hangi sebeple, nerede ve ne zaman söylendiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Ancak yukarıda da zikredildiği gibi konuyla ilgili çalışmalar hem çok geç başlamış hem de yeterli sayıya ulaşmamıştır. Dolayısıyla tarihi süreçte sözü edilen ilimler belirli ihtiyaçları karşılamışlardır. Ancak bunların gerek hadîslerin sıhhatini tespit gerekse yorumlanmasıyla ilgili önemli katkıları bulunmakla birlikte ihtiyaç duyulan bütün meseleleri çözdükleri söylenemez. Bu sebeple burada, yukarıdaki ilimlerin muhtevalarının genişletilmesine yönelik yeni çalışmaların yapılmasıyla ilgili bazı tekliflerde bulunulacaktır.

801 Ahmed b. Hanbel, II, 23, 60, 86; Buhârî, "Cihad", 135.

802 Buhârî, "Menâkıb", 25.

1. Sistemleştirilmiş Cerh ve Ta'dîl: Râvilerin hadîs rivâyetine ehliyetleri, ricâl edebiyatında tespit edilmeye çalışılmıştır. "es-Sikât" türü eserler sadece güvenilir râvilere tahsis edilmiş, zayıf ve metrûk olanlarla ilgili "ed-Duafâ ve'l-metrûkîn" ismiyle eserler telif edilmiş ayrıca güvenilir, zayıf ve metrûk râvileri birlikte inceleyen kitaplar da yazılmıştır. Konuyla ilgili bütün eserler râvilerin hadîs rivâyetine ehliyetleri hakkında bol miktarda bilgi ihtiva etmektedir. Ancak râvilerin güvenilirliği ile ilgili bir ilim dalı olan "cerh ve ta'dîl" hakkında yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim günümüzde farklı bilim dallarında ihtisas sahibi olanların söz konusu zengin ricâl kitaplarından gerektiği gibi istifade etmeleri beklenemez. Dolayısıyla gerek onların gerekse hadîs alanında ihtisas yapanların işlerini kolaylaştıracak yeni çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu sebeple günümüz hadîs âlimlerinin bütün bu birikimden istifade ederek râvilerle ilgili bilgileri; "Güvenilirliğinde İttifak Edilen Râviler", "Metrûk Olduğunda İttifak Edilen Râviler" ve "Haklarında İhtilaf Edilen veya Zayıf Râviler" başlıkları altında yeniden ele almalıdır. Böylece yeni yapılan araştırmalarla bir taraftan daha önce zayıf olduğu söylenen râvilerin bir kısmının güvenilir veya metrûk oldukları tespit edilebilecek diğer taraftan yeni yapılacak araştırmalar sadece sınırlı sayıdaki zayıf râvilere tahsis edilecektir. Bu açıdan zayıf râviler hakkında ricâl kitaplarında zikredilen bilgiler de derli toplu sunulmak suretiyle yeni araştırmacılara daha fazla katkıda bulunacaktır.

2. Hadîs Kelimeleri Sözlüğü: Yukarıda da zikredildiği üzere "garîbü'l-hadîs" ilmi, hadîs metinlerinde yer alan ve az kullanılması dolayısıyla anlaşılması güç kelimeleri açıklamaya yöneliktir. Ortaya çıktığı dönemdeki ihtiyaçları karşılmak amacıyla geliştirilen söz konusu ilim dalı, günümüz ihtiyaçları da dikkate alınarak muhteva açısından genişletilmeli ve "hadîslerde geçen kelimeler sözlüğü" mahiyetine kavuşturulmalıdır. En azından hadîslerde yer alıp farklı anlamlarda kullanılanlar ile aynı anlamlarda kullanılan farklı kelimeler müstakil bir konu olarak incelenmelidir. Söz konusu özelliklere sahip kelimelerin böyle bir yöntemle derinlemesine incelenmesi, hadîslerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yönelik önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca hadîslerde zikredilen yer isimleri, özellikleri ve kabileler de söz konusu edilmelidir.

3. Genişletilmiş Esbâbü vurûdi'l-hadîs: Esbâbü vurûdi'l-hadîs ilminde ele alınan misallere bakıldığında genellikle her hadîsin vurûd sebebinin ayrı ayrı

araştırıldığı görülmektedir. Bu durumda söz konusu hadîsin sebebi tespit edilse bile Hz. Peygamber'in ilk muhataplarının yaşadığı kültürel ortam dikkate alınmadığı için hadîsin genel bağlamı göz ardı edilmiş olmaktadır. Halbuki Resûl-i Ekrem'in, yaşadığı şartları ve muhataplarını dikkate aldığı bilinen bir gerçektir. Buna göre onun söz ve davranışlarının gerçekleştiği ortam ile bunların maksatlarını tespit açısından, sahâbenin Müslümanlıktan önceki kültürlerini, yaşadıkları coğrafyayı ve bunlarla hadîslerin ilişkisini tespit etmek gerekmektedir.[803] Başka bir ifadeyle araştırılan bir hadîsin bir taraftan kime, nasıl, nerede ve hangi koşullarda söylendiğinin soruşturulması, diğer taraftan muhatapları, hem genel hem de özel durumları itibariyle ele almak gerekmektedir. Nitekim Kur'ân'da olduğu gibi hadîslerde de Arabîlik ve ümmîlik[804] başka bir ifadeyle içinde yaşadığı toplumun kültürü, gelenekleri, genel kabulleri, inanç, bilgi ve imajları yer almaktadır. Nitekim hadîslerde kullanılan malzemeler ve tasvirler, dönemiyle ilgili olduğu gibi bazı âlimlere göre başta tıp olmak üzere bir takım bilgilerin kaynağı Hz. Peygamber döneminin kültürüydü.[805] Ayrıca ilk dönemlerde olduğu gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbe kavilleri ve uygulamaları da dönemin kültürünü, dolayısıyla Resûl-i Ekrem'in maksadını tespitte önemli bilgiler olarak değerlendirilmelidir. Hadîslerin bağlam ve bütünselliğini tespit etmede o dönemde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların inanç ve kültürleri de önem arzetmektedir. Gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadîslerde o dönemdeki Yahûdi ve Hıristiyanların inanç ve kültürlerine yönelik atıfların bulunduğu bilinmektedir. Başka bir ifadeyle bazı âyet ve hadîslerin özel ve genel bağlamında ehl-i kitap inanç ve kültürü bulunmaktadır. Bu durum, hadîslerin özel ve genel bağlamının tespit edilip anlaşılmasında dönemin ehl-i kitap inanç ve kültürünü araştırmayı gerektirmektedir. Bu hususta İslâm Tarihi[806] ve özellikle Dinler Tarihi çalışma-

803 Hadîslerle câhiliye kültürü arasındaki ilişki konusunda M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Fatma Aydın tarafından Hadîslerde Sosyal Gerçeklik (Hicaz Bölgesi Câhiliye Kültürü Çercevesinde) ismiyle bir doktora çalışması yapılmaktadır.

804 Kur'ân'daki Arabîlik ve ümmîlik unsurları hakkında bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 282-292.

805 Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, s. 163-176, 187-188.

806 Hz. Peygamber dönemi Yahudi inanç ve kültürüyle ilgili bk. Nuh Arslantaş'ın, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler" (İstem Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 11, 2008, s. 9-46) ve "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dinî Hayatları ile İlgili Bazı Tespitler " (M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 34, Yıl: 2008/1, s. 55-92) isimli makalelerine bakılabilir.

larından istifade edilmelidir. Hadîslerin özel ve genel bağlamlarının yanında tarihsellik ve evrensellikleri de tespit edilmelidir. Ayrıca hadîslerin anlaşılmasında Din Sosyolojisi, Din Piskolojisi gibi çağdaş din bilimlerden de istifade edilmelidir.

4. Aynı Konudaki Rivâyetleri Bir Araya Getirmek: Hadîsleri sonraki Müslümanlara aktaran ilk nesil olan sahâbe döneminde, hadîs rivâyeti sistematik ve kurumsallaşmış değildi. Sahâbe, Hz. Peygamber'le ilgili bilgileri ihtiyaçlara göre ve o oranda nakletmekteydi. Bu durum Resûl-i Ekrem'e ait bilgilerin, bağlamlarından ve bütününden koparılarak ayrı parçalar halinde nakledilmesine sebep olmuştur. Sistematik döneme geçişte, hadîslerin tedvini esnasında sözü edilen bilgiler farklı isnadlarla toplanmıştır. Böylece sahâbe ve tabiînden alınan rivâyetler, bağlamlarından ve bütününden koparılarak ayrı parçalar halinde eserlere kaydedilmiştir. Hemen ardından gelen tasnif döneminde de, "konu esaslı hadîs kitapları"nın telif edilmesi ile rivâyetlerin bu kitaplara takti' edilerek (bölünerek) bütününden koparılmış parçalar halinde alınması, bağlam ve bütünlüğün bir miktar daha kaybolmasına sebep olmuştur. Bu durum ise rivâyetlerin tek tek algılanıp anlaşılması anlayışını doğurmuştur. Bütün bunlar, hadîslerin Hz. Peygamber dönemindeki bağlam ve bütünlüğünü de ortaya koyacak müstakil çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Yapılacak bu çalışmada başta hadîs eserleri olmak üzere rivâyet dönemindeki tarih, fıkıh, tefsir gibi diğer temel kaynaklardan da istifade edilmelidir. Böylece bir taraftan hadîslerin bağlamı tespit edilecek, diğer taraftan rivâyet dönemindeki tarih, fıkıh, tefsir gibi diğer temel kaynaklardan da istifade edilecektir. Nitekim İbn Hacer ve Aynî gibi hadîs şârihleri hadîsleri anlamak, râvi tasarruflarına dikkat çekmek, hadîsin özel bağlamını tespit etmek ve benzeri amaçlarla herhangi bir hadîsin farklı rivâyetleri hakkında incelemelerde bulunmuşlardır. Ancak geleneksel hadîs yorumculuğunda, farklı rivâyetlerin her birini ayrı bir hadîs olarak kabul etmek esastır. Dolayısıyla, konuyla ilgili farklı rivâyetlerden bütünü yakalamak yerine onları ayrı birer rivâyet olarak kabul etme söz konusudur. Böylece rivâyetlerdeki farklılıklar, genellikle değişik zamanlarda söylenmiş sözlermiş gibi açıklanmış olmaktadır.[807] Bu ise rivâyetleri bütünleştirmekten çok ayrıştırmak anlamına gelmektedir.

807 Hadîs şârihlerinin farklılaştırma yöntemleri hakkında bk. Yıldırım, *Geleneksel Hadîs Yorumculuğu*, s. 19-29.

Ayrıca metnin anlamını belirlemede, sadece metindeki ifadeleri esas alma anlamındaki "metin merkezli yaklaşım"ın şerhlerde yoğun olduğu görülmektedir.[808] Burada "Aynı Konudaki Rivâyetleri Bir Araya Getirmek" ile kastedilen ise, hadîsin gerek özel gerekse genel bağlamını tespit amacıyla, konuyla ilgili tüm rivâyetler ve bilgileri bir araya getirmektir. Amaç, rivâyetleri ayrıştırmak değil tüm rivâyetlerden hareketle meselenin bütününü tespit etmektir.[809]

808 bk. Türcan, *Hadîs Literatüründe Şerh Geleneği*, s. 212 vd.

809 Farklı rivâyetleri bir araya getirmenin faydaları hakkında geniş bilgi için bk. Köktaş, *Hadîs Usûlü Yazıları*, s. 111-142.

BİBLİYOGRAFYA

Abdürrezzak b. Hemmam, *el-Musannef* (nşr. Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut 1970-1972.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve muzilü'l-ilbâs amme'ş-tehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut 1351.

Âcurrî, Muhammed b. Ali, *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Ali Kâsım el-Ömerî), Medine 1403/1983.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1981.

Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire ts.

Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi I. Cilt) Ankara 1979.

Aktepe, İshak Emin, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul 2008.

Akpınar, Cemil, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, IX, 29-30.

Akyüz, Hüseyin, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadîs Anlayışı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004).

Apaydın, H. Yunus, "Haber-i Vâhid", XIV, *DİA*, 355-358.

_____, "Mütevâtir", *DİA*, XXXII, 209-210.

_____, "Meşhûr", *DİA*, XXIX, 368-371.

_____, "Sahâbî Kavli", *DİA*, XXXV, 500.

Askerî, Hasan b. Abdillah b. Saîd, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, (nşr. Mahmud Ahmed Mîre) Kahire 1402/1982.

Aşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, İzmir 1981.

Âşıkkutlu, Emin, *Hadîste Rical Tenkidi*, İstanbul 1997.

_____, *Ricâl İlmine Giriş*, İstanbul 2007.

_____, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32/2007/1.

Atmaca, Veli, *Tecrîd-i Sarih Mukaddime'sinin Kaynakları Meselesi*, Isparta 2015.

Aydın, Ahmet, *İbnü's-Saatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007).

Aydınlı, Abdullah, *Hadîste Tesbit Yöntemi*, İstanbul 2003.

Ayvallı, Ramazan, "Esbâbü Vurûdi'l-Hadîs", *DİA*, XI, 362.

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî*, Riyad 1981.

_____, "Buhârî Muhammed b. İsmail", *DİA*, VI, 371.

Bayraktutar, Muammer, *İmam Şâfiî'de Lafza Bağlı Hadis/Sünnet Anlayışı*, Ankara 2010.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Kahire 1412/ 1991.

Bigi, Mûsâ Carullah, *Kitâbü's-sünne*, (trc. Mehmet Görmez) Ankara 1998.

Bilgen, Osman, *O'nu Göremeyenler*, İzmir 2006.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1981.

Caetani, Leone, *İslam Tarihi*, (trc. Hüseyin Cahit), İstanbul 1924.

Câhiz, Amr b. Bahr, *Resâilü'l-Câhiz*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire ts.

Cihan, Sadık, *Uydurma Hadîslerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun 1997.

Çakan, İsmail L., *Hadîs Edebiyatı*, İstanbul 2003.

_____, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul 1996.

_____, *Hadîs Usûlü*, İstanbul 1993.

_____, "Dirâyetü'l-hadîs", *DİA*, IX, 366-367.

Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1993.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, İstanbul 1981.

Demirci, Muhsin, *Kur'ân ve Yorum*, İstanbul 2006.

_____, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2009.

Demir, Serkan, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü Eserlerinde Sünnet Anlayışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2006).

Demir Ömer-Acar Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara 1997.

Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, Riyad 1412/1992.

Düzenli, Muhittin, *Hadis Alma Yöntemi Olarak İcazet ve Münavele* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Samsun 2002).

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.

_____, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfi Sünenih* (nşr. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ), Beyrut 1394.

Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müteallim* (trc. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 2002.

Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*, (nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî), ts.

Ebû Zeyd ed-Debûsî, Ubeydullah b. Ömer, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, Beyrut 1421/2001.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali, *Kitâbü'l-mu'temed fî usûli'l-fikh*, Dımaşk 1385/1965.

Efendioğlu, Mehmet, *Sahâbe ve Sahâbe Dönemi Olayları*, İstanbul 2016.

_____, "Müdrec", *DİA*, XXXI, 474.

_____, "Musahhaf", *DİA*, XXXI, 229-230.

_____, "Muharref", *DİA*, XXXI, 4.

_____, "Muhadramûn", *DİA*, XXX, 395-396.

_____, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.

_____, "Nesih", *DİA*, XXXII, 586.

_____, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul 2011.

Erdoğan, Mehmet, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul 1995.

Eren, Mehmet, *Hadîs İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul 2012.

Ertürk, Mustafa, "Haber-i vâhid", *DİA*, XIII, 349-352.

_____, "Maklûb", *DİA*, XXVII, 447-448.

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999.

_____, *Sünnet Kavramı ve Sakaleyn Rivâyetleri Üzerine*, Ankara 2007.

_____, *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1989).

_____, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu I", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XLIII, sayı: 1, yıl 2002.

_____, "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslûbu III", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XLIII, sayı: 2, yıl 2003.

Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji*, (trc. Salih Akdemir), Ankara 1995.

Fellâte, Ömer b. Hasan, *el-Vaz' fi'l-hadîs*, Dımaşk 1401/1981.

Fesevî, Ya'kub b. Süfyan, *el-Ma'rife ve't-târîh*, (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî), Medine 1410.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler" *DİA*, VI, 169-175.

Gölcük, Şerafettin, "Hayyât, Ebü'l-Hüseyin" *DİA*, XVII, 104.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997.

Gureyfî, Muhyiddin el-Musevî, *Kavâidü'l-hadîs*, Beyrut 1406/1986.

Güler, Zekeriya, "Müstefîz", *DİA*, XXXII, 135.

Güner, Osman, *Doğuş Devrinde Hadîs*, Samsun 2000.

Halkın, Leon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (trc. Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989.

Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Medine 1397/1997.

_____, *el-Müstedrek*, Beyrut 1411/1990.

Hamş, Âdâb Mahmûd, *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühü fî kitâbihi'l-Câmi'*, Amman 1423/2003.

Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadîs*, Ankara 2004.

_____, *Mütevâtir Haber*, Van 2008.

Hasan, Abdullah Muhammed, *el-Karâin ve eseruhâ fî ilmi'l-hadîs*, Kuveyt 1434/2013

Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmi' li- ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Acâc el-Hatîb), Beyrut 1412/1991.

_____, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim), Beyrut 1406/1986.

_____, *Takyîdü'l-ilm*, (nşr. Yusuf el-Uş), Beyrut 1974.

Hatiboğlu İbrahim, *Çağdaşlaşma ve Hadîs Tartışmaları*, İstanbul 2004.

_____, "Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs", *DİA*, XXVIII, 62.

_____, "en-Nihâye", *DİA*, XXXIII, 101.

Hâzimî, Muhammed b. Mûsâ, *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*, (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Halep 1403/1982.

Itr, Nureddin, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmiihî ve beyne's-Sahîhayn*, Beyrut 1408/1988.

İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlih vemâ yenbeğî fî rivâyetih ve hamlih*, Beyrut ts.

_____, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd* (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed b. Abdülkebîr el-Bekrî), 1402/1982.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Haydarâbâd 1371/1952.

_____, *el-Merâsîl*, Beyrut 1403/1983.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1325/1907.

_____, *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut 1406/1986.

_____, *Nuhbetü'l-fiker şerhi*, (trc. Talat Koçyiğit), Ankara 1971.

_____, *en-Nüket alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker*, (nşr. Ali b. Hasen b. Ali b. Abdilhamîd), ed-Demmâm 1413/1992.

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1325.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsân bi tertîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (nşr. Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut 1407/1987.

İbn Kuteybe, Muhammed b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Hadîs Müdâfası*, (trc. M. Hayri Kırbaşoğlu), İstanbul 1989.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-arab*, Beyrut ts.

İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut ts.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, (nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire 1383/1963.

İbnü's-Salâh, Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî, *'Ulûmu'l-hadîs*, (nşr. Nureddin Itr), Dımaşk 1406/1986.

İmdâdülhak İkrâmullah, *el-İmâm Ali b. el-Medînî ve menhecühû fî nakdi'r-ricâl*, Beyrut 1413/1992.

İzmirli, İsmâil Hakkı, *Hadîs Tarihi*, (nşr. İbrahim Hatiboğlu), İstanbul 2002.

Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1408/1988.

_____, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, Kahire 1963.

_____, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus 1393/1974.

Kâdî İyaz, Mûsâ el-Yahsûbî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, (nşr. Ahmed Sakr), Kahire ts.

Kallek, Cengiz, "İbn Receb", *DİA*, XX, 245.

Kandemir, M. Yaşar, *Mevzu Hadîsler*, İstanbul 1997.

_____, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 115-116.

_____, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, X, 119-121.

_____, "Garîbu'l-hadîs", *DİA*, XII, 376-378.

_____, "Hadîs", *DİA*, XV, 38-41.

_____, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 520.

_____, "İbnü'l-Kayserânî", *DİA*, XXI, 110.

_____, "Mevzû", *DİA*, XXIX, 493-494.

_____, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX, 497-498.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râviler Duafâ Litaretürü ve Zayif Rivayetler*, İstanbul 2014.

Kâsımî, Cemâluddîn, *Kavâidu't-tahdîs min fununi mustalahi'l-hadîs*, (nşr. Muhammed Behçet el-Baytar), Beyrut 2001.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut ts.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 1993.

_____, *İslâm Düşüncesinde Hadîs Metodolojisi*, Ankara 2006.

_____, *Alternatif Hadîs Metodolojisi*, Ankara 2002.

Kızıl, Fatma, *Oryantalistlerin Hadîslerin Menşeini Tespite Yönelik Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).

Koçkuzu, Ali Osman, *Hadîste Nâsih Mensûh*, İstanbul 1985.

_____, "el-Beyân ve't-Ta'rîf", *DİA*, VI, 30.

Koçyiğit, Talat, *Hadîs Usûlü*, Ankara 1997.

Köktaş, Yavuz, *Hadîs Usûlü Yazıları*, İstanbul 2010.

_____, "Bazı Yeni Sünnet Tanımları Üzerine", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy: 12, İstanbul 2002.

Kuleynî, Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Kuleynî, *el-Kâfî fî ilmi'd-dîn*, (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1401.

Kutluay, İbrahim, *İmâmiyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, İstanbul 2012.

Kuzudişli, Bekir, *Şia'da Hadis Rivâyeti ve İsnad*, İstanbul 2011.

_____, "Men Kezebe Aleyye Hadîsi ve Lafzen Rivâyet Meselesi", *Mârife Dergisi* VII, Konya 2007.

Küçük, Raşit, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, XIX, 433.

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul 1981.

Meclisî, Muhammed Bakır, *Bihârü'l-envâri'l-câmia li düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr*, Beyrut 1403/1983.

Mezâhirî, Takıyyüddin en-Nedvî, *Ebû Dâvûd el-imâm el-hâfız el-fakîh*, Dımaşk 1410/1990.

Miras, Kamil, *Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, Ankara 1978.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1981.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, İstanbul 1981.

Nevevî, Muhyiddin b. Şeref, *Şerhu Müslim*, Beyrut ts.

Okiç, Tayyib, *Bazı Hadîs Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1950.

Özel, Ahmet, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403-404.

_____, "İbn Dakîku'l-Îd", *DİA*, IXX, 408.

Özen, Şükrü, "İsâ b. Ebân", *DİA*, XXII, 480-481.

Özşenel, Mehmet, *Ebû Yusuf'un Hadîs Anlayışı*, İstanbul 2008.

Polat, Selahattin, *Hadîs Araştırmaları*, İstanbul ts.

_____, "Garîb", *DİA*, XIII, 375.

_____, "Ferd", *DİA*, XII, 368-369.

_____,"el-Fevâidü'l-mecmûa", *DİA*, XII, 502.

_____, "Mütâbaat", *DİA*, XXXII, 181.

_____, *Mürsel Hadîsler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara 1985.

Râmehürmüzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*, (nşr. Muhammed Acâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984.

Rerâdî, Seyyid Said, *Hadîs.Elmi*, Bakü 2003.

Rıfat Fevzi, Abdülmuttalib, *Tevsîku's-sünne fi'l-karni's-sânî el-hicrî üsüsühü ve't-ticâhâtühü*, Mısır 1400/1981.

_____, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eserühû fî ulûmi'l-hadîs*, Kahire 1415/1994.

Sandıkçı, Kemal, "Müttefik ve Müfterik", *DİA*, XXXII, 225.

_____, "Mü'telif ve Muhtelif", *DİA*, XXXII, 191-192.

Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1950.

Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1410/1990.

Sezgin, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956.

Sıddikî, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 2004.

Subhi es-Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, (trc. M. Yaşar Kandemir), İstanbul 1996.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedrîbü'r-ravî*, Medine 1392/1972.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle* (trc. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan), Ankara 1997.

Şahyar, Ayşe Esrâ, *Zayıf Hadis Rivâyeti*, İstanbul 2011.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne*, (nşr. Mehdi Hasan el-Kîlânî), Beyrut 1993.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (nşr. Hamdi es-Selefî), Beyrut ts.

_____, *el-Mu'cemü'l-evsat*, (nşr. Mahmud Tahhân), Riyad 1405/1985.

_____, *el-Mu'cemü's-sağîr*, Kahire 1388/1968.

Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadîs*, Beyrut 1401/1981.

Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, İstanbul 2016.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn*, İstanbul 1404/1984.

Tekineş, Ayhan, "İlelü'l-hadîs", *DİA*, XXII, 84-86.

_____, "Muzdarib", *DİA*, XXXI, 423.

_____, "Muhtelifü'l-hadîs", *DİA*, XXXI, 76-77.

_____, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadîs*, İzmir 2005.

Tevâlibe, Muhammed Abdurrahman, *el-İmâm Müslim ve menhecühû fî Sahîhih*, Amman 1421/2000.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ, *es-Sünen*, İstanbul 1981.

Topgül, Muhammed Enes, *Erken Dönem Şii Rical İlmi*, İstanbul 2015.

Türcan, Zişan, *Hadîs Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008).

Ubeyd, Nihad Abdülhalîm, "el-Hadîsü'l-münker", *Mecelletü'ş-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, XIX/58, Küveyt 1425/2004.

Ugan, Zâkir Kâdirî, "Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler", *Dârü'l-funûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/4, 1926, s. 132-210.

Uğur, Mücteba, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Ankara 1996.

_____, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.

_____, "Esmâ ve Künâ", *DİA*, XI, 419-420.

_____, "Hasen", *DİA*, XVI, 374-375.

Ulu, Arif, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, İstanbul 2015.

_____, "Önceleri İsnaddan Sormazlardı Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 2011, s. 19-46.

Uyar, Mazlum, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*, İstanbul 2000.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadîs*, Konya 2001.

Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanife'nin Hadîs Anlayışı*, Ankara 1994.

Ünal, Yavuz, *Hadîsin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun 2001.

Üzüm, İlyas, "Kütüb-i Erbaa", *DİA*, XXVVII, 5-6.

Waardenburg, Jacques, "Reform", *DİA*, XXXIV, 530-533.

_____, "Protestanlık", *DİA*, XXXIV, 351-352.

Yaran, Rahmi, "Bid'at", *DİA*, VI, 129-131.

Yardım, Ali, *Hadîs I*, İzmir 1992.

Yavuz, Salih Sabri, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul, ts.

Yavuz, Y. Şevki, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 352-255.

_____, "Peygamber", *DİA*, XXXIV, 258.

Yazıcı, Hüseyin, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 145.

Yazıcı, Mahmut, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, İstanbul 2015.

Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadîslerdeki Dayanakları*, Ankara 2000.

Yıldırım, Enbiya, *Hadîs Problemleri*, İstanbul 2001.

_____, *Geleneksel Hadîs Yorumculuğu*, İstanbul 2001.

Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitisü 1994)

Yılmaz, Hayati, "Hadîs İlminde Kudsî Hadîsler ve Bu Konuda Yapılan Çalışmalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:1, Adapazarı 1996.

Yurtsever, Burak, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Dışında Koyduğu Hükümler*, Ankara 2013.

Yücel, Ahmet, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996.

_____, *Hadîs Usûlü Tarihine Giriş*, İstanbul 2004.

_____, *Hadis Tarihi*, İstanbul 2013.

_____, *Hadîs İlminde Tenkit Terimleri*, İstanbul 2015.

_____, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, İstanbul 2015.

_____, *Oryantalist Hadis Literatürü*, İstanbul 2016.

_____, "Avâlî", *DİA*, IV, 105.

Yüksel, Emrullah, "Birgivî", *DİA*, VI, 194.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1405/1985.

_____, *Zikru men yu'temedü kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1410/1990.

Zeyn, Murteza Ahmed, *Menâhicü'l-muhaddisîn fî takviyeti'l-ehâdîsi'l-haseneti ve'd-daîfe*, Riyad 1415/1994.

KARMA İNDEKS

A

Abbas b. Muhammed ed-Dûrî 224
Abdulhay el-Leknevî 71, 125
Abdullah Aydınlı 70
Abdullah b. Abbas 41, 96, 118, 128, 194, 211
Abdullah b. Amr 41
Abdullah b. Dînâr 108, 165
Abdullah b. Mes'ûd 37, 41
Abdullah b. Muhammed ed-Daîf 107
Abdullah b. Ömer 37, 41, 95, 96, 97, 128, 148
Abdullah b. Selâm 118
Abdullah b. Süleym b. Selâme es-Sâidî 64
Abdurrahman b. Ebû Leylâ 227
Abdurrahman b. Mehdî 82, 111, 119, 224
Abdurrauf Münâvî 145
Abdülganî el-Makdisî 136
Abdülmelik b. Kureyb 58, 226
Abdülvahid b. Ziyad 201
Abdürrezzâk es-San'ânî 48
A. Bebek 71
Aclûnî 163, 164, 239
Âcurrî 136, 239
Adî b. Hâtim et-Tâî 234
ahâd 63, 145
ahbârî 46, 169
ahbârü'l-âhâd 161
ahberenâ 36, 89, 92
Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân 105
Ahmed b. Hanbel 25, 26, 30, 32, 37, 57, 60, 84, 95, 98, 109, 111, 114, 119, 120, 130, 167, 182, 194, 196, 199, 206, 208, 211, 224, 230, 233, 234, 239
Ahmed b. İshak et-Tenûhî 60, 230
Ahmed b. Salih el-Mısrî 84
Ahmed Emîn 74, 130, 239
Ahmed Naim 68, 172, 239
Ahmet Keleş 46, 71
Ahmet Yücel 71, 125
Ahnef b. Kays 134
Ahvâlü'r-ricâl 135
Akran Râviler 109
Alâî 192
Hz. Ali 33, 41, 118, 147, 148, 178, 210, 211
Ali b. Medînî 52, 53, 54, 57, 58, 59, 108, 109, 111, 119, 135, 182, 219, 223, 224, 226, 228
Ali el-Kârî 145, 216, 245

Ali Osman Koçkuzu 70, 71, 231
Ali Toksarı 71
Ali Yardım 70
Alkame 37, 134, 162
amel-i ehl-i Medine 43, 45
Amra bint Abdirrahman 133
Amr b. Ali el-Fellâs 119
Amr b. Dînar 108
Amr b. Meymûn el-Evdî 134
Amr b. Şurahbil 204
Amr b. Ubeyd 167
Antakya 212
el-Arz ale'l-muhaddis 54
el-Âsâr 47, 141, 148, 150
Âsım el-Ahvel 206
Askalân 212
Asmaî 58, 226
Âyetullah Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Hâşim Mûsevî el-Hûî 137
Ayhan Tekineş 225
azîz 161, 164, 170

B

Bâkıllânî 110
Baljon 75
bâtıl 19, 209
Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler 70
Bekr b. Vâil 194
Belhî 47, 62
Bengal 73
Benî Hanzala 189
Berâ b. Âzib 130, 210
Berâhime 17
Berdâî 199
el-Beyânü'l-mükemmel fî beyâni'ş-şâz ve'l-muallel 196
el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâbi vurûdi'l-hadîsi'ş-şerîf 232
Beyhakî 48, 104, 120, 240
Bezzâr 165
bid'at 113, 115, 129, 195
el-Bidâye fî ilmi'd-dirâye 63
Birgivî 68, 248
Bişr b. Muaz 201
Buhârî 23, 25, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 41, 46, 53, 55, 68, 70, 75, 80, 95, 97, 98, 99, 106, 111, 114, 119, 120, 125, 126, 130, 131, 135, 136, 142, 144, 145, 148, 149, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 180, 181, 182, 186, 188, 189, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 210, 214, 219, 232, 234, 239, 240, 246
Büşeyr el-Adevî 211

C-Ç

Câbir b. Abdillah 196
Caetani 132, 177, 240
Ca'fer es-Sâdık 32
Câhız 47, 61, 175, 239
Câmiu beyâni'l-ilm 66, 243
el-Câmiu's-sahîh 46, 53, 55, 75, 145, 166, 167, 181, 186, 188, 208, 219, 240, 245
Câmiu't-tahsîl li ahkâmi'l-merâsîl 192
cârih 118

Cebrâil 142, 143, 144
Cebriyye 212
cehâlet 113, 129
Cehmiyye 167
Cemâl Ustîrî 206
Cemel Vak'ası 210
el-Cem'u beyne ricâli's-Sahîhayn 136
cem' ve te'lîf 60, 230
cerh 53, 56, 57, 71, 75, 103, 104, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 135, 136, 193, 195, 213, 220, 221, 222, 223, 234, 235, 239, 248
el-Cerh ve't-ta'dîl 56, 221
Cerir b. Abdülhamîd 135
Cerîrî 189
Cessâs 62
ceyyid 184, 185
cezm 188
Charles J. Adams 75
Cübeyr b. Nüfeyr el-Hadramî 134
Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları 76, 179, 243

D

daîfü'l-hadîs 222
Dârekutnî 119, 194, 197
Dârimî 80, 98, 119, 141, 142, 211, 213, 240
Dâvûd-ı Karsî 68
Debûsî 47, 62, 241
Delil Olma Yönünden Sünnet 71
Derâverdî 203
Dımam b. Sa'lebe 127
Dinî-Gayr-i Dinî Rivayetler 69
Dinler Tarihi 236
Din Piskolojisi 237
Din Sosyolojisi 237
dirâyet 52
Dirâyetü'l-hadis 52, 63
ed-Duafâ 104, 135, 213, 235
ed-Duafâ ve'l-kezzâbûn ve'l-metrûkûn min ashâbi'l-hadîs 135
ed-Duafâ ve'l-metrûkûn 135

E

Ebtah 41
Ebû Ahmed ez-Zübeyrî 189
Hz. Ebû Bekir 41, 43, 118, 126, 127, 198
Ebû Bekir b. Abdurrahman 133
Ebû Bekir b. Ebû Şeybe 48
Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm 80
Ebû Bekir er-Râzî 17
Ebû Ca'fer et-Tûsî 137, 182
Ebû Dâvûd 25, 26, 53, 55, 56, 60, 95, 99, 108, 119, 163, 182, 185, 191, 192, 208, 209, 219, 229, 230, 241, 244, 245
Ebû Hanîfe 173, 241
Ebû Hâtim er-Râzî 119, 120, 182
Ebû Hayseme el-Ensârî 130
Ebû Hüreyre 128
Ebû Kılâbe 87
Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî 215
Ebu'l-Huseyn el-Basrî 47, 62
Ebû Osman en-Nehdî 134
Ebû Saîd el-Hudrî 96, 128
Ebû Salih es-Semmân 165

Ebû Şehbe 70
Ebû Talib el-Mekkî 176
Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsıle 127
Ebû Ümâme 96
Ebû Vâil Şakik b. Seleme 134
Ebû Ya'lâ el-Halîlî 65
Ebû Ya'lâ el-Mevsılî 166
Ebû Yusuf 42, 43, 47, 141, 201, 241, 245
Ebû Zer el-Gıfârî 41, 132, 146
Ebû Zür'a el-Irâkî 194
Ebû Zür'a er-Râzî 119, 120, 200
Ebu'z-Zinâd 112
Ebü'l-Alâ b. Şihhîr 189
Ebü'l-Hasen Mustafa b. İsmail 124
Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf 174
ecvedü'l-esânîd 37
edâ sigası 36, 37, 88
el-Ehâdîsü'l-kudsiyye 145
el-Ehâdîsü'l-muallelât 54
ehl-i amel 42, 44
Ehl-i beyt 62, 131
ehl-i bid'at 40
ehl-i hadîs 54
Ehl-i Kur'an 75
ehl-i re'y 42, 43, 45, 148, 171, 172, 174, 178
ehl-i sünnet 40
ehl-i zühd ve tasavvuf 171
ehlü'l-bâdiye 233
ehlü'l-meder 233
ehlü'l-veber 233
evhe'l-esânîd 37
Elbânî 209, 216
Emin Âşıkkutlu 71, 125, 223
Enes b. Mâlik 126
el-Ensab 107
esahhu'l-esânîd 36
Esahhu şey'in fi'l-bâbi kezâ 185
el-Esâmî ve'l-künâ 55, 106
Esbâbu vurûdi'l-hadîs 232
Esbâbü'l-hadîs 231
esbetü'l-esânîd 37
eser 32, 47, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 65, 67, 68, 69, 105, 136, 137, 169, 181, 182, 185, 188, 190, 194, 197, 201, 203, 205, 215, 221, 223, 226, 228, 229, 230, 232, 243
Esmâü'l-müdellisîn 195
el-Esmâ ve'l-künâ 56, 106
esnâı 36
Esrem 60, 230
Esved b. Yezid 108, 134
etbâu etbâı etbâ'ı-tâbiîn 126
etbâu etbâ'ı-tâbiîn 126
Evhâmü'l-muhaddisîn 55
Evzâî 80, 83, 90, 91, 109, 191, 241
Eyyüb es-Sahtiyânî 87

F

el-Fâik fî garîbi'l-hadîs 226
Fatma Aydın 236
Fazlurrahman 46, 74, 75, 179, 242
Fellâte 210, 216, 242
ferd-i mutlak 164, 165
ferd-i nisbî 164, 165
fetva's-sahâbî 148
el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûâ 216

fısk 113, 129, 195, 208, 220
Fihristü't-Tûsî 137
Fiilî hadis 33
el-fitnetü'l-kübrâ 210
Fuad Sezgin 70
Fuhşu galat 116
fukahâ-i seb'a 133

G

gaflet 116
Garâibü ehâdîsi Şu'be 225
garîb 54, 56, 58, 161, 162, 164, 165, 166, 170, 184, 185, 225, 226, 227
garîb-i nisbî 165
garîbü'l-hadîs 53, 54, 56, 58, 220, 225, 226, 234, 235
Goldziher 72, 132, 178
Gunder 90

H

Haber 46, 71, 163, 167, 168, 169, 239, 241, 242, 248
haber-i kavî 175
haber-i vâhid 161, 162, 166, 167, 174
haberü'l-âhâd 161
haberü'l-vâhid lâ yûcibü'l-ilm 167
haberü'l-vâhid lâ yüfîdü'l-ilm 167
Haccac b. Muhammed el-A'ver 90
haddesenâ 36, 89, 91
Hadisde Nâsih ve Mensûh 231
Hadis I-II 70
Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi 71, 125, 248
Hadis Istılahları Sözlüğü 70
Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi 70
Hadis İlimleri ve Kaynakları 70
Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar 248
Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış 31, 71, 98
Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları 71, 229, 240
Hadislerde Sosyal Gerçeklik 236
Hadislerin Kur'an'a Arzı 71
hadislerin tarihlendirilmesi 177
Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu 71
Hadiste Metin Tenkidi Metodları 71
Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi 71
Hadiste Rical Tenkidi 71, 119, 122, 125, 131, 213, 220, 239
Hadis Terimleri Sözlüğü 70, 247
Hadiste Tesbit Yöntemi 70, 194, 240
el-Hadîsu'l-mürsel hucciyyetuhû ve eseruhû fi'l-fikhi'l İslâmî 192
Hadis Usûlü 51, 54, 55, 56, 57, 70, 71, 128, 129, 169, 245, 248
el-Hadîsü'n-Nebevî mustalahuhû belağatuhû kütübühû 70
hâfız 103, 113, 245
Hafsa bint Sîrîn 133
hâkim 74, 103
Hâkim en-Nîsâbûrî 58, 62, 64, 69, 119, 120, 189, 191, 196, 219, 220, 223, 226, 229
Halef b. Halife 133
Halid el-Hazzâ 165
Halil b. Ahmed 105
Hammad b. Amr en-Nasîbî 202, 203

Hanefî Mezhebi 62, 162, 200, 240
Harice b. Zeyd 133
Hâricîler 131, 242
Hz. Hasan 111
Hasan b. Abdullah el-Askerî 206
Hasan b. Ayyaş 82
Hasan-ı Basrî 97, 133
hasen 39, 56, 63, 145, 170, 175, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 203, 207, 215, 225
hasen li gayrihi 184, 185, 207
hasen li zatihi 183
Hassân b. Atiyye 142
Hatîb el-Bağdâdî 52, 65, 86, 93, 105, 109, 116, 194, 203, 205, 206, 219, 246
Hattâbî 65
Havâric 131, 132
Hayyât 61, 167, 242
hayyizi't-tevâtür 162, 168
Hâzimî 59, 230, 243
Hemmâm Abdurrahîm Saîd 225
Hemmam b. Yahya 90
hıfz 79, 96
Hicaz 236
Horasan 212
Hubeyyib b. Ebî Habib 200
Hucecu'n-nubuvve 61
Hulkî ve hılkî hadis 34
Humâme b. Ebî Hümâme 127
humâsî 36
Humeydî 65, 119, 171
el-Hücce 48, 246
hüccet 103, 148, 166, 222, 228
hükmen merfû 147
hükmü's-sahâbî 148
Hz. Hüseyin 111
Hüseyin b.Ayyâş es-Sülemî 58
Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî 196, 201
Hüseyin Hansu 71

I-İ

Islamic Methodology in History 75
ızdırab 197
İbn Abbas 43, 111, 131, 188, 189, 198, 200
İbn Adî el-Cürcânî 119
İbn Arrâk 215
İbn Bâbeveyh el-Kummî 137, 182
İbn Cüreyc 82, 86, 90
İbn Dakîku'l-Îd 67, 245
İbn Ebî Hâtim 56, 57, 82, 98, 117, 119, 122, 124, 136, 191, 192, 196, 207, 211, 221, 222, 223, 224, 225, 243, 246
İbn Hacer el-Askalânî 67, 68, 107, 134, 188, 197, 203, 205, 244
İbn Hamza el-Huseynî 232
İbn Hibbân 65, 116, 119, 120, 181, 243
İbn Kesîr 67
İbn Kuteybe 58, 59, 226, 227, 228, 243, 248
İbn Lehîa 206
İbn Mâkulâ 105
İbn Müracim 206
İbn Müzâhim 206
İbn Recep el-Hanbelî 224

İbn Sa'd 43, 48, 119, 148
İbn Şihâb ez-Zührî 35, 119, 133, 230
İbnü'l-Arabî 58, 176, 226
İbnü'l-Cevzî 215, 224
İbnü'l-Efkânî 52
İbnü'l-Esîr 107, 127, 226, 227, 243
İbnü'l-Kayserânî 136
İbnü'r-Râvendî 17
İbnü's-Salâh 13, 60, 65, 66, 67, 92, 109, 113, 147, 152, 157, 168, 191, 219, 244, 269
İbrâhim b. İshak el-Harbî 58, 226
İbrahim Hatiboğlu 68, 76, 244
ibtidâsı 36
İcâzet 83, 84, 88, 90
İclî 119, 135
İ. Çelebi 71
İhtilâfü'l-hadîs 53, 54, 59, 228
ihtilât 118
İhtisâru Ulûmi'l-hadîs 67
İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl 137
el-İhve ve'l-ehevât 55, 108
el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb 105
el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh 67
ilâhî 142, 143, 144
İ'lâm 85, 86, 88
el-İlel 53, 55, 225
İlelü hadîsi İbn Uyeyne 223
İlelü'l-hadîs 53, 55, 56, 57, 196, 197, 220, 223, 224, 225, 234, 247
İlelü'l-Hadîs İlmi 225
el-İlelü'l-kebîr 54, 56, 57, 196, 224, 225
el-İlelü'l-müfred 56
el-İlelü'l-müsned 54
el-İlelü'l-müteferrika 54
el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye 224
illet 42, 57, 172, 180, 195, 196, 197, 223, 224, 225
el-İlma' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ 66
ilm-i tüma'nîne 168
ilmü'r-rivâye 52
İmâmiyye Şîası 137
el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs 66
İrşâdu tullâbi'l-hakâik 67
İsâ b. Ebân 61, 245
el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe 127
İs'âfu'l-mubatta' bi ricâli'l-Muvatta' 136
İshak b. Mirâr eş-Şeybânî 58, 226
İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi 71, 208, 244
İslâm Düşüncesinde Sünnet 22, 71
İsmâil b. Uleyye 221
İsmail Hakkı Ünal 75
İsmail Lütfi Çakan 70, 71, 229
isnad 35, 36, 37, 39, 52, 56, 57, 63, 64, 87, 95, 99, 103, 114, 117, 129, 133, 134, 147, 172, 174, 177, 179, 180, 193, 194, 196, 201, 202, 203, 210, 213, 220, 221, 225
el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb 127
el-İthâfü's-seniyye bi'l-ehâdîsi'l-kudsiyye 145
i'tibâr 166

el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr 231
İzmirli İsmail Hakkı 68

J

Juynboll 72, 177, 178

K

Kâ'b b. Mâlik 130
Kâbisî 65
Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl 62
Kaderiye 212
Kâdî Abdülcebbâr 47, 62, 167, 174, 244
Kâdî İyâz 52, 66
el-Kâfî 33, 137, 182, 245
Kâfiyeci 68
Kandemir 33, 55, 58, 63, 69, 70, 132, 188, 197, 210, 212, 214, 215, 216, 227, 244, 246
Kardeş Râviler Bilgisi 108
Karineli âhâd hadis 168
Kâsım Ali Sa'd 125, 223
Kasım b. Muhammed 44, 96, 133
Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî 58, 226
Kâsım b. Sellâm 58, 226
Kâsımî 69, 169, 244
Katâde 230
Kavâidü'l-hadis 63, 137, 169, 175, 185, 187, 195, 200, 242
Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs 69
kavî 185, 222
kavlî hadis 33
kavlü's-sahâbî 148
Kazvin 212
el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl 136
Kemal Sandıkçı 70
Kerâbîsî 194
Kerrâmiyye 212
kesretü'l-galat 116
Keşfu'l-hafâ ve muzilü'l-ilbâs amma iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs 164, 239
Kettânî 59, 60, 229, 230, 244
kezzâb 124, 213, 222
kıraat 54, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 205
kibâr-ı tâbiîn 133
el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye 52, 65, 242
kitâbetü'l-hadis 64
Kitâbü'd-Duafâi's-sağîr 135
Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl 57, 196, 224
Kitâbü'l-Müdellisîn 135
Kitâbü's-Sikât ve'l-müsebbitîn 135
Kitâbü's-sünne 75, 179, 240
Kitâbü't-Târîh 135, 136
kudsî 39, 141, 143, 144, 145
Kuleynî 33, 137, 182, 245
Kurâniyyûn 75
Kutrub 58, 226
Küçük Kaynarca Antlaşması 73
Kütüb-i erbaa 137, 186
Kütüb-i sitte 45, 136, 186

L

lâ be'se bih 124, 222
Lakaplar Bilgisi 107
lâ yesıhhu 185
el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa 215
lem yesıhha 185
leyse bi adl 124
leyse bi sâdık 124
leyse bi-sahîhin 185
likâ 171
Lisânü'l-Mîzân 61, 136, 243
el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb 107

M

mahallühü's-sıdk 124, 222
mahfûz 185, 200, 201
Mahmud b. Gaylan 189
el-Makâsıdu'l-hasene 163
maklûb 57, 109, 117, 196, 201, 202, 225
maktu' 39
Mâlik 35, 37, 42, 44, 45, 48, 65, 84, 109, 112, 118, 126, 128, 130, 134, 136, 149, 150, 210, 221, 225, 226, 245
M. Ali Sönmez 70
ma'lûl 195
Ma'mer b. Müsennâ 58, 226
Ma'mer b. Râşid 134
Ma'mer b. Yezîd 133
mânevî inkıtâ 174
el-Ma'rife ve't-târih 135
Ma'rifetü'l-ihve ve'l-ehavât 108
Ma'rifetü'n-nâkılîn 137
Ma'rifetü'n-neseb 107
Ma'rifetü'r-ricâl 135, 136
Ma'rifetü'r-ruvâti'l-müteşâbihîn 108
Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr 48, 240
Ma'rifetü ulûmi'l-hadis 52
Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsihâ 53, 219
masnû 209
Meâlimü's-sünen 65
Mebâhis fî ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl 223
el-Mecrûhîn 65
meçhûl 115, 188
meçhûlü'l-adâle 115
meçhûlü'l-ayn 115
meçhûlü'l-hâl 115
meçhûlü'l-vasf 115
Medine 42, 43, 44, 80, 106, 109, 112, 124, 127, 128, 133, 212, 231, 233, 239, 242, 246
el-Mefârîd an Resûlillah sallahu aleyhi ve selem 166
Mekke 56, 57, 124, 127, 128, 191, 212, 224, 233, 241
memdûh 124
Menâhicü'l-muhaddisîn fî takviyeti'l-ehâdîsi'l-haseneti ve'd-daîfe 185, 248
menâkıb 214
el-Menhecü'l-hadîs fî ulûmi'l-hadîs 70
el-Menhecü'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl 223
Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs 70
Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn 71

Men lâ yahduruhu'l-fakîh 137, 182
Men lâ yuhteccü velâ yüskıtü 135
el-Merâsîl 55, 191, 192
merfû 39, 42, 43, 44, 45, 47, 57, 63, 117, 141, 146, 147, 148, 196, 197, 225
Merv 212
mervî 39, 63, 65, 67, 69, 141
Mescid-i Nebevî 99, 112
mestûr 115
metâin-i aşere 113
metrûk 120, 121, 123, 136, 177, 222, 235
metrûkü'l-hadîs 222
mevkûf 39, 63, 117, 141, 147, 148, 149
mevsûl 37, 117
mevzû 39, 57, 63, 68, 70, 121, 149, 163, 179, 196, 202, 209, 210, 212, 214, 215, 216, 225, 244
el-Mevzûât 215, 216, 244
Mevzûâtü Aliyyi'l-Kârî 216
mezhebü's-sahâbî 148
el-mezîd fî muttasili'l-esânîd 117
M. Hayri Kırbaşoğlu 46, 71, 228
Mısır 73, 136, 145, 212, 246
Mikdâd b. Esved 132
min ashâbinâ 124
Misfir ed-Dümeynî 71
Mizzî 136, 192
Motzki 177, 178
muaddil 111, 118
Muallak 187, 188
muallel 57, 171, 172, 180, 195, 196, 201, 224
muâsarât 92, 171
Muaz b. Cebel 41
el-Mu'cemü'l-evsat 165, 202, 246
Mu'cemü'r-ricâli'l-hadis ve tafsîlü tabakâti'r-rüvât 137
Mucteba Uğur 70
mu'dal 37, 190
Muğîre b. Şu'be 97, 212
el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl 62
muhaddis 46, 103, 118
el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî 63
muhadram 127, 134
muhâlefetü's-sikât 117
Muhammadanische Studien 72
Muhammed Abduh 74, 75
Muhammed Accâc el-Hatîb 63, 70
Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem 52, 53, 219
Muhammed b. Amr 181
Muhammed b. Beşşar 36
Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî 58, 226
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî 42, 43, 47, 48, 141
Muhammed b. İbrahim Lühaydân 64
Muhammed b. Müstenîr 58, 226
Muhammed b. Ömer el-Keşşî 137
Muhammed b. Sîrîn 35, 97, 119, 133, 146, 149, 213, 221
Muhammed b. Yahya ez-Zühlî 84
Muhammed b. Yezîd 58, 226, 243
Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî 58, 226
Muhammed es-Sabbâğ 70

Muhammed es-Semâhî 70
Muhammed Hasan b. Mahmud Hîtu 192
muharref 117, 205, 206
Muhassab 41
muhkem 39, 229
Muhtâr es-Sekafî 211
el-Muhtasar fî ilmi'l-eser 68
muhtelak 209
muhtelif 39, 105, 166, 174
muhtelit 118
Muhyiddin el-Musevî el-Gureyfî 63
Mukaddimetü İbni's-Salah 66
el-Mûkıza fî ilmi mustalahı'l-hadîs 67
mukillûn 128
muksirûn 128
el-Mukterib fî beyâni'l-muzdarib 197
Mulahhasu'l-Muvatta 65
munsıf 120
Murteza ez-Zeyn Ahmed 185, 248
Mûsâ Cârullah 46, 74
musahhaf 117, 205
el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr 48
Muslim studies 72
Mustafa el-A'zamî 71, 178
mustalahu'l-hadis 52
mutedil 120, 209
el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh 47, 62
mutevassıt 120
Mu'tezile 131, 166, 167, 174, 175, 244
mutkin 222
muttasıl 35, 37, 51, 60, 63, 92, 117, 171, 175, 180, 188, 191, 193, 197
muttefekun aleyh 169
el-Muvatta 35, 42, 44, 45, 141, 148, 149, 150, 181, 190, 192, 194, 231, 245
Müberred 58, 226
Mücahid 149
Mücessime 212
mücevved 185
müdebbec 109
müdelles 57, 193, 194, 196, 225
müdellis 193, 194
müdrec 57, 196, 203, 205, 225
müdrecü'l-metn 117, 203
müfterik 105
Mükâtebe 83, 84, 91
münâvele 83, 84, 88, 89, 90, 91, 92
el-Münferidât ve'l-vuhdân, 55
münkatı' 37, 92, 117, 149, 189, 190, 197
münker 57, 196, 198, 199, 200, 225, 247
müntehâsı 36
mürsel 37, 54, 55, 56, 57, 60, 117, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 225
Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri 71, 192, 246
müsbet 124
müselsel 37
Müslim 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 41, 53, 55, 75, 91, 92, 95, 97, 106, 108, 111, 114, 119, 130, 131, 135, 136, 142, 144, 145, 149, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 180, 181, 186,

188, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 232, 233, 245, 247
Müslim b. Velid 108
el-Müsned 65, 165, 239
müsnid 103
müstahsen 185
müstakîm 185
müstefîz 162, 163
müstenker 200
müşâfehe 79
müşahede 79
müşbih 185
Müşebbihe 212
müşkilü'l-hadîs 227, 229
müştehir 162
müşterek râvi 177
mütâbaat 166
mütâbi' 166
müteannid 120
mü'telif 105
mü'telif ve muhtelif 105
mütesâhil 120
müteşâbih 108, 206
Müteşâbih Râviler Bilgisi 108
müteşeddid 120
mütevâtir 39, 63, 99, 161, 162, 167, 168, 170, 172, 174, 185
müttefik 105
el-Müttefik ve'l-müfterik 105
müvessak 175, 187, 208
müzekkî 111, 118

N

nâdıha 131
Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî 58, 226
Napolyon 73
nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh 60
nâzil isnad 36, 57
nebîl 185
Nesâî 119, 120, 135, 185, 194, 199, 202, 209, 245
Nesepler Bilgisi 107
Nevevî 67, 169, 245
en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l eser 226
Nuh Arslantaş 236
Nuhbetü'l-fiker 67, 68, 243
Nureddin Itr 66, 70, 244
Nusaybin 212
Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb 107

O-Ö

O'nu Göremeyenler 134, 240
Origins of Muhammadan Jurisprudence 72, 178, 246
Oryantalistlerin Hadislerin Menşeini Tespite Yönelik Yöntemleri 177, 178, 245
Hz. Osman 210, 220
Osman Bilgen 134
Hz. Ömer 41, 43, 96, 118, 148, 162, 165
Ömer b. Abdülazîz 80, 109
Ömer b. Bedr el-Mevsılî 149

P

Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları 76

R

rabbânî 143
Râfiu'l-irtiyâb fi'l-maklûb mine'l-esmâ ve'l-ensâb 109
Râmhürmüzî 52, 63, 87, 88, 91, 130, 210, 213, 246
râvi 36, 37, 51, 54, 63, 65, 67, 69, 92, 93, 97, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 129, 135, 136, 138, 141, 161, 163, 164, 169, 171, 174, 175, 177, 178, 185, 188, 189, 190, 193, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 237, 242, 246
Rebîa b. Abdurrahman 42
Rebi b. Huseym 170
Rebi' b. Subeyh 134
Recâ b. Hayve 96
er-Red alâ Bişri'l-Merîsî ve'ş-Şafiî fi'l-ahbâr 61
er-Red alâ men esbete habere'l-vâhid 61, 167
er-Red ale'z-zenâdıka 167
er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh 223
Reşid Rıza 74
Rıb'î b. Hıraş 211
Rıfat Fevzi Abdülmuttalib 86, 246
er-Riâye fî ilmi'd-dirâye 63
Ricâlü't-Tûsî 137
er-Risâle 53, 54, 59, 60, 92, 228, 230, 246
Risâle fî usûli'l-hadîs 68
Rivâyet lafızları 88, 89
Rivâyetü'l-akrân 109
rivâyetü'l-ekâbir ani'l-esâğir 109
Riyâdu'l-ezhâr fî cilâi'l-ebsâr 68
Robson 72
rubâî 36

S-Ş

Sâbie 17
sâbit 185
Sa'd b. Ebû Vakkas 25
Sa'd b. İbrâhim 119
Sadık Cihan 68, 71, 216
Sa'dî el-Haşimî 124
sadûk 124, 222
sahâbe 24, 32, 34, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 79, 89, 98, 118, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 141, 149, 161, 165, 168, 170, 174, 175, 211, 237
sahâbî mürseli 192
sahafî 87, 121, 205
sahih 36, 37, 39, 54, 57, 60, 62, 63, 67, 84, 86, 92, 104, 115, 145, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 207, 208, 209, 213, 214, 215, 225, 227, 229, 244
sahîhayn 186, 243
sahih li gayrihi 181, 183

sahih li zatihi 180
sahîhu'l-isnâd 37
Saîd b. Cübeyr 119
Saîd b. Ebî Arûbe 134
Saîd b. Evs el-Ensârî 58, 226
Saîd b. Mansur 189
Saîd b. Müseyyeb 42, 133, 191
sâlih 185
Salih b. Keysan 43
sâlihu'l-hadîs 222
Sâlim b. Abdullah 44
Schacht 72, 177, 178, 246
sebt 222
Sehavî 163
Selahattin Polat 71, 192
Selman Başaran 70
Selmân-ı Fârisî 132
Semâ 81, 84, 89
Sem'ânî 107
Semüre b. Cündeb 132
Sened 35
Serahsî 62
Sevr b. Yezid 194
Seyyid Ahmed Han 74, 75
Seyyid Murtazâ 169
Sıbt İbnü'l-Acemî 134, 194
Sıffîn Savaşı 210
sığâr-ı tâbiîn 133
es-sıhâhu's-sitte 186
sika 113, 116, 117, 118, 124, 199, 222
es-sikât 104
silsiletü'l-kizb 37
silsiletü'z-zeheb 36
Sislsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa 209, 216
Siyer-i Celîle-i Nebeviyye 68
Sprenger 132
Subhi es-Sâlih 69
Suheyb 164
Sünen 53, 56, 240, 241, 243, 245
Suyûtî 67, 136, 194, 198, 200, 205, 215, 232
Süâlât 135
Süfyan b. Uyeyne 96, 135
Süfyân es-Sevrî 221, 226
Süheyl 203
sülâsî 36
Sülemî 176, 200, 226
Süleyman b. Yesâr 133
Sünen 53, 56, 185, 189, 219
Süveyd b. Gafele 134
Şa'bî 35
Şâfiî 44, 45, 53, 54, 59, 60, 104, 119, 149, 161, 171, 191, 208, 228, 230, 246
şâhid 166
Şam 212
Şa'rânî 176
şâz 37, 162, 171, 172, 180, 184, 196, 200, 201
Şeddad b. Evs 189
Şehid-i Sânî 62
Şerhu elfâzi't-ta'dîli'n-nâdire ev kalîleti'l-isti'mâl 124
Şerhu elfâzi't-tecrîhi'n-nâdire ev kalîli'l-isti'mâl 124
Şerhu İleli't-Tirmizî 224
Şerhu usûli'l-hadîs 68

Şevkânî 216
şeyh 81, 222
Şeyh Sadûk 137, 182
Şeyh Tûsî 169
Şia 32, 47, 63, 112, 124, 132, 137, 169, 175, 182, 185, 187, 195, 200, 208
Şihâbüddîn es-Sivâsî 68

T

tabaka 125, 126
tabakât 56, 104, 135, 221
et-Tabakât 48, 135, 148
et-Tabakâtü'l-kübrâ 135, 136, 243
Taberânî 165, 202, 246
Taberî 59, 228
tâbiîn 35, 42, 46, 47, 48, 53, 89, 97, 98, 126, 127, 133, 134, 141, 165, 168, 177, 178, 190, 211, 221, 230
tâbiînin büyükleri 133
tâbiînin küçükleri 133
Tâcuddîn es-Subkî 223
ta'dîl 53, 56, 57, 118, 136, 220, 221, 222, 223, 239, 243, 248
Tağlîku't-ta'lîk 188
tahammül 79, 80
tahammülü'l-ilm 79, 81
Tâhir el-Cezâirî 64
tahvil 39
et-Takrîb ve't-teysîr li ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr 67
Takrîrî hadis 34
Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh 62
et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh 67
Takyîdü'l-ilm 219, 242
Talat Koçyiğit 57, 70, 72, 196, 224, 243
ta'n sebebleri 113
Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtîbi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs 195
Târîh-i Hadîs 68
et-Târîhu'l-evsat 135
et-Târîhu'l-kebîr 135, 136
târîhu'r-ruvât 104
et-Târîhu's-sağîr 135
Târîhu's-sikât 135
et-Târîh ve'l-ilel 57, 224
tarîk 35
Tashîfâtü'l-muhaddisîn 87, 206, 239
et-Tashîf ve eseruhû fi'l-hadîs ve'l-fikh ve cuhûdü'l-muhaddisîn fî mükâfehetih 206
Tayyib Okiç 70
tebe-i tâbiîn 35, 53, 126, 134, 141
Tebliğ 20
Tebük Gazvesi 130
tebyin 21, 22
et-Tebyîn li-esmâi'l-müdellisîn 195
Tecrid Mukaddimesi 68, 172
et-Tedlîs fi'l-hadîs 71, 195, 241
tedlisü'l-atf 193
tedlîsü'l-kat' 193
tedlîsü's-sıyağ 193
tedlîsü's-sukût 193
tedlîsü's-şuyûh 193
Tedrîbü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî 67
Tefsîru garîbi'l-hadîs 54, 58, 226
Tehzîbü'l-Kemâl 136

Tehzîbü't-Tehzîb 136, 243
Telhîsu'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri'l-tashîf ve'l-vehm 109
et-Temhîd 66, 87, 243
temrîz 188
et-Temyîz 55
Tenvîru'l-havâlik 136
Tenzîhu'ş-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri'ş-şenîati'l-mevzûa 215
tercih 33, 47, 51, 60, 83, 84, 172, 176, 197, 198, 230
Tertîbü ehâdîsi Ma'rifeti ulûmi'l-hadis 65
Tesmiyetü'l-ihve ellezîne ruviye anhümü'l-hadîs 55, 108
tesviye tedlisi 193, 194
Tevcîhü'n-nazar 64, 69
Te'vilü muhtelifi'l-hadîs 59, 228
Tezkiretü'l-huffâz 136
Tezkiretü't-tâlibi'l-muallem bi men yukâlu ennehû muhadram 134
tezkiye 20, 27, 111
Tirmizî 23, 53, 56, 57, 95, 98, 119, 120, 143, 182, 183, 184, 185, 189, 196, 198, 199, 201, 202, 204, 209, 224, 225, 227, 229, 242, 243, 247
Tuhfetü'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf 192

U-Ü

Ubeydullah b. Ömer el-Umerî 86
Ubeydullah b. Utbe 133
Uhud Gazvesi 233
Ukbe b. Nâfi'el-Fihrî 211
Ulûmu'l-hadîs 52, 66, 67, 69, 92, 109, 113, 147, 168, 172, 219, 244
umûmü'l-belvâ 174
Urve 86, 119, 133
el-Usûl 62
Usûlî 182
Usûlü'l-fikh 62
Usûlü'l-hadîs 70
el-usûlü'l-hamse 186
usûlü'r-rivâye 52
el-usûlü's-sitte 186
Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi 71, 216
Übâde b. Sâmit 118
el-Üm 54
Ümmü'd-Derdâ 133

V

vadda' 213
Vâsıl b. Atâ 166
Vâsıl el-Ahdeb 206
Vasıyyet 85, 87, 91
Vâsile b. Eskâ 96
el-Vasît fî ulûmi ve mustalahi'l-hadîs 70
el-Vaz' fi'l-hadîs 216
vech 35, 124
vehm 116, 206
Veki' b. Cerrah 111
Velid b. Müslim 91, 108
Vicâde 85, 88, 91
Von Grunebaum 137
el-Vuhdân 55
vurûdü'l hadîs 231

W

Wahîdur Rahman 75

Y

Yahyâ b. Maîn 57, 135, 136, 224
Yahyâ b. Saîd el-Ensârî 92, 119
Yahyâ b. Saîd el-Kattân 191
Yavuz Ünal 71
yedi fakih 133
Yezid b. Esved 108
Yezid b. Harun 119
Yezid b. Humeyd 36
Yezid b. Zurey' 165
Yusuf el-Kardavî 46
Yusuf Muhammed Sıddîk 124

Z

zâbıt 124
Zaferullah Daudî 76
zâhibü'l-hadîs 222
Zâkir Kâdirî Ugan 69
zayıf 18, 36, 37, 39, 57, 60, 63, 88, 107, 117, 120, 121, 122, 123, 136, 145, 163, 170, 175, 177, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 215, 216, 221, 222, 223, 235
Zehebî 67, 90, 119, 136, 248
Zekeriyyâ b.Yahyâ es-Sâcî 59, 228
Zemahşerî 226
Zeyd b. Sabit 206
Zeynüddin b. Ali el-Âmilî 63
Zeynüddin el-Irâkî 67
zındık 212
ziyâdetü's-sika 113

VEFAT TARİHLERİ LİSTESİ

A

Abdulhayy el-Leknevî (ö. 1304/1887)
Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)
Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797)
Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)
Abdullah b. Selâm (ö. 43/663)
Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-814)
Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1167)
Abdülmelik b. Kureyb (ö. 216/831)
Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826)
Aclûnî (ö. 1162/1749)
Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)
Ahmed b. Harun el-Berdâî (ö. 301/913)
Ahmed b. İshak et-Tenûhî (ö.318/930)
Ahmed b. Muhammed el-Esrem (ö. 270/883)
Ahmed b. Salih el-Mısrî (ö.248/862)
Ahmed Emîn (ö. 1954)
Aişe (ö. 58/678)
Ali b. Medînî (ö. 234/848)
Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)
Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 247/861)
Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)
Âyetullah Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Hâşim Mûsevî el-Hûî (ö. 1992)

B

Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934)
Bâkıllânî (ö. 403/1012)
Berâ b. Âzib (ö. 72/691)
Berzâî (ö.292/905)
Beyhakî (ö. 458/1066)
Birgivî (ö. 981/1573)
Buhârî (ö. 256/870)

C

Câhız (ö. 255/868)
Cemâleddin el-Kâsımî (ö. 1332/1914)
Cerir b. Abdülhamîd (ö. 182/798)
Cessâs (ö. 370/981)
Cûzcânî (ö.259/873)

D

Dârekutnî (ö.385/995)
Dârimî (ö. 255/869)
Dâvûd-ı Karsî (ö. 1169/1756)

E

Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/712)
Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849)
Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm (ö. 120/738)

Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067)
Ebû Dâvûd (ö. 275/888)
Ebû Hafs Ömer b. Bedr el-Mevsılî (ö. 622/1224)
Ebû Hanîfe (ö. 150/767)
Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)
Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/848)
Ebû Kılâbe (ö. 107/725)
Ebû Talib el-Mekkî (ö. 386/996)
Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)
Ebû Ümâme (ö. 86/705)
Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1054)
Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919)
Ebû Yusuf (ö. 182/798)
Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039)
Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830)
Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/877)
Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)
Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044)
Ebu'l-Kasım el-Belhî (ö. 319/931)
Ebu'z-Zinâd (ö. 131/748)
Enes b. Mâlik (ö. 93/717)
es-Subkî, Tâcuddîn (ö. 771/1369)
Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/748)

F

Fazlurrahman (ö. 1988)
Fesevî (ö.277/890)

G

Goldziher (ö. 1921)
Gunder (ö. 193/808)

H

Haccac b. Muhammed el-A'ver (ö. 206/821)
Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)
Halef b. Halîfe (ö. 180/796)
Halil b. Keykeldî (ö. 761/1359)
Hammad b. Seleme (ö. 167/783)
Hammad b. Zeyd (ö.197/795)
Harice b. Zeyd (ö. 100/718)
Hasan (ö. 50/670)
Hasan b. Abdullah el-Askerî (ö. 382/992)
Hasan b. Ayyâş (ö. 172/788)
Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)
Hassân b. Atiyye (ö. 126/743)
Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)
Hattâbî (ö. 388/998)
Hayyât (ö. 300/913)
Hâzimî (ö. 584/1188)
Hemmam b. Yahya (ö. 164/780)
Hişâm b. Urve (ö. 145/762)
Humeydî (ö. 219/834)
Hüseyin (ö. 61/680)
Hüseyin b. Ayyâş es-Sülemî (ö. 204/819)

I-İ

Ignaz Goldziher (ö. 1921)
Irâkî (ö. 826/1422)
İbn Abbas (ö. 68/687)

İbn Abdilberr (ö. 463/1071)
İbn Adî el-Cürcânî (ö. 365/975)
İbn Arrâk (ö. 963/1556)
İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991)
İbn Cüreyc (ö. 150/767)
İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)
İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1448)
İbn Hamza el-Huseynî (ö. 1120/1708)
İbn Hibbân el-Bustî (ö. 354/965)
İbn Huzeyme (ö. 311/923)
İbn Kesîr (ö. 774/1372)
İbn Kuteybe (ö. 276/889)
İbn Mâkulâ (ö. 475/1082)
İbn Nukta (ö. 629/1231)
İbn Recep el-Hanbelî (ö. 795/1393)
İbn Sa'd (ö. 230/844)
İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741)
İbnü'l-Arabî Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/845)
İbnü'l-Arabî, Muhyiddin (ö. 638/140)
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)
İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348)
İbnü'l-Esîr, İzzüddin (ö. 630/1233)
İbnü'l-Esîr, Mecdüddin (ö. 606/1210)
İbnü's-Salâh (ö. 643/1245)
İbrâhim b. İshak el-Harbî (ö. 285/898)
İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714)
İclî (ö. 261/875)
İsâ b. Ebân (ö. 221/836)
İshak b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 210/825)
İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî (ö. 544/1149)
İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946)

J

Joseph Schacht (ö. 1969)

K

Kâbisî (ö. 403/1012)
Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1024)
Kâfiyeci (ö. 879/1474)
Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 107/725)
Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (ö. 302/914)
Katâde b. Diâme (ö. 117/735)
Kerâbîsî (ö. 248/862)
Keşşî (ö. 340/951)
Kuleynî (ö. 329/940)
Kuşeyrî (ö. 702/1302)

L

Leone Ceatani (ö. 1935)

M

Ma'mer b. Müsennâ (ö. 210/825)
Ma'mer b. Râşid (ö. 151/768)
Ma'mer b. Yezîd (ö. 30/651)
Makdîsî (ö. 507/1113)
Makdisî (ö. 600/1203)
Malik b. Enes (ö. 179/795)
Mekhûl eş-Şâmî (ö. 116/734)
Mizzî (ö. 742/1341)
Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670)
Muhammed Abduh (ö. 1905)
Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/882)
Muhammed b. Amr (ö. 145/762)

Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (ö. 245/839)
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805)
Muhammed b. Müstenîr (ö. 210/825)
Muhammed b. Sirîn (ö. 110/728)
Muhammed b. Yezîd (ö. 285/889)
Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687)
Mûsâ Cârullah Bigi (ö. 1949)
Müslim (ö. 261/875)

N

Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî (ö. 203/819)
Nâfi (ö. 117/735)
Nesâî (ö. 303/915)
Nevevî (ö. 676/1277)

R

Râmehürmüzî (ö. 360/971)
Rebi b. Huseym (ö. 65/684)
Rebi' b. Subeyh (ö. 160/776)
Recâ b. Hayve (ö. 112/730)
Reşid Rıza (ö. 1935)
Rıb'î b. Hıraş (ö. 101/719)

S-Ş

Sa'd b. İbrâhim (ö. 125/743)
Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713)
Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/772)
Saîd b. Müseyyeb (ö. 93/711)
Sâlih b. Keysan (ö. 140/757)
Sâlim b. Abdullah (ö. 107/725)
Sehâvî (ö. 902/1496)
Serahsî (ö. 482/1090)
Seyyid Ahmed Han (ö. 1898)
Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1437)
Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813)
Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778)
Sülemî (ö. 412/1021)
Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725)
Süyûtî (ö. 911/1505)
Şa'bî (ö. 103/712)
Şa'rânî (ö. 973/1565)
Şâfiî (ö. 204/819)
Şevkânî (ö. 1250/1834)
Şihâbüddîn es-Sivâsî (ö. 860/1456)
Şu'be b. Haccac (ö. 160/776)

T

Taberî (ö. 310/922)
Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338/1920)
Tavus b. Keysan (ö. 106/724)
Tirmizî (ö. 279/892)

U-Ü

Ubeydullah b. Ömer el-Umerî (ö. 147/764)
Ubeydullah b. Utbe (ö. 93/711)
Ukbe b. Nâfi'el-Fihrî (ö. 63/682)
Urve b. Zübeyr (ö. 94/712)
Übâde b. Sâmit (ö. 34/654)

V

Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)
Vâsile b. Eskâ (ö. 83/702)
Veki' b. Cerrah (ö. 197/813)
Velid b. Müslim (ö. 195/810)

Y

Yahya b. Maîn (ö. 233/847)
Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760)
Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)
Yezid b. Hârûn (ö. 206/821)

Z

Zâkir Kâdirî Ugan (ö. 1954)
Zehebî (ö. 748/1347)
Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/919)
Zemahşerî (ö. 538/1144)
Zeynüddin b. Ali el-Âmilî
(ö. 966/1558)
Zeynüddin el-Irâkî (ö.806/1404)
Zühlî (ö. 258/872)
Zührî (ö. 124/742)